

आदिमांचे वर्तमान...

(महाराष्ट्रातील आदिवासी भटक्या विमुक्त जमातीच्या
कला, साहित्यविषयक चिंतनासह)

लेखक

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे

चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद

आदिमांचे वर्तमान...

(वैचारिक साहित्य - जनजातींच्या संदर्भात)

Aadimanche Vartman (Thoughts On Tribes)

ले.डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे

‘आई’, समर्थनगर, श्रीराम चौक,

पाईपलाईन रोड (हॉटेल सागरच्या मागील बाजूस)

अहमदनगर ४१४००३

महाराष्ट्र, भारत. (०२४१) २४२४१६७/९८८१५००९४२

सर्व हक्क स्वाधीन © सौ. उषा सहस्रबुद्धे

प्रकाशक

अ

प्रकाशन दि.

टाईपसेटींग

कुलकर्णीज् टाईपसेटींग,

अहमदनगर मो. ९८५०२३२८९०

मूल्य :-

मानवी जीवनाच्या
आदिम स्रोतास

अनुक्रमणिका

उल्लेख पहिला : चर्चेची भूमिका व बीजसूत्रे

- १.१ : चर्चेचे प्रयोजन व महत्त्व
- १.२ : पूर्वीची चर्चा, माहिती, संशोधन
- १.३ : चर्चेमागील दृष्टिकोन, ध्येय आणि उद्दिष्ट्ये
- १.४ : चर्चेचे तंत्र व गृहितके
- १.५ : चर्चेची व्याप्ती आणि मर्यादा
- १.६ : समारोप

उल्लेख दुसरा : अनुसूचित जमाती / जनजाती - एस.टी., एन.टी. इ.

- २.१ : शब्द Scheduled Tribes आणि Nomadic Tribes मधील 'Tribe'
- २.२ : भारतीय राज्यव्यवस्थेत Scheduled Tribes आणि Nomadic Tribes शब्दाचा वापर
- २.३ : अनुसूचित लोकसमूहाचा सांस्कृतिक आणि मानववंशशास्त्रीय दृष्ट्या अधिक विचार आवश्यक
- २.४ : मानवी समूहांच्या आदिमतेविषयी चर्चा
- २.५ : आदिमता निश्चित करण्यासाठी दैवतकथाशास्त्राचा उपयोग आवश्यक
- २.६ : मानवी समूहांच्या आदिमतेचा विचार कल्प
- २.७ : लोकबंध विचारातील 'लोक' विचार
- २.८ : आदिमता ही वैश्विक जैविक मानसिक संवेदना
- २.९ : अनुसूचित जमाती या आदिम अवस्थेतील मानवी जीवनाचे ठळक अवशेषरूप होत
- २.१० : मानवी जीवनाच्या मूळ अवशेषरूपांची मानवशास्त्रीय उपयुक्तता
- २.११ : Scheduled Tribes व Nomadic Tribes अशा अनुसूचनाची आवश्यकता
- २.१२ : लोकशाही राज्यव्यवस्थेत जमातवादासह पृथगात्म अवस्था सांभाळण्यातील धोके
- २.१३ : लोकसाहित्याच्या अभ्यासाचे महत्त्व

- २.१४ : भाषाशास्त्रीय अभ्यासाचे महत्त्व
 २.१५ : साहित्य चिकित्सेचे महत्त्व
 २.१६ : एस.टी. आणि एन.टी. यांच्या अनुसूचनाचे स्वरूप
 २.१७ : भारतीय अनुसूचीतील Scheduled Tribes च्या प्रांतनिहाय याद्या
 २.१८ : भारतीय अनुसूचीतील Nomadic Tribes च्या प्रांतनिहाय याद्या
 २.१९ : महाराष्ट्रातील 'एस.टी.' व एन.टी.'च्या याद्या
 २.२० : महाराष्ट्रातील 'एस.टी.' व एन.टी.' लोकसमूहांचा महाराष्ट्रीय व्यापक लोकसमूहांशी संबंध
 २.२१ : समारोप
 २.२२ : संदर्भ व टीपा
- उल्लेख तिसरा : जनजातींकरिता भारतीय शासन व्यवस्थेकडून नजिक भविष्यकाळासाठी (१० ते १५ वर्षे) शिक्षण-संस्कृतीविषयी अपेक्षा**
- ३.१ : संकल्प विचाराचे क्षेत्र : सामाजिक :- शैक्षणिक सांस्कृतिक क्षेत्र
 ३.२ : शैक्षणिक क्षेत्राचा नैसर्गिक साधनसंपत्ती आणि पर्यावरणाशी संबंध
 ३.३ : पुढील दहा ते पंधरा वर्षांतील अपेक्षित स्थितीगती
 ३.४ : आदिवासी व भटके यांचा बहुलतेनुसार विचार
 ३.५ : वयोगटांनुसार शैक्षणिक प्रक्रियेचा विचार
 ३.६ : शैक्षणिक प्रक्रियेतील महत्त्वाचे घटक
 ३.७ : भावी काळासाठीची उद्दिष्ट्ये आणि वैशिष्ट्ये
 ३.८ : शैक्षणिक क्षेत्रात सेवा सुविधा योजना / उपाय
 ३.९ : निष्कर्ष
 ३.१० : तक्ते व माहिती उल्लेख-परिशिष्ट
- उल्लेख चवथा : आदिवासींच्या लोककला - एक पाहाणी**
- ४.१ : आदिवासींच्या लोककला
 ४.२ : आदिवासींच्या कलाविश्वातील प्रकार
 ४.३ : आदिवासींचे काही कला प्रकार

- ४.४ : आदिवासींचा जीवनानंद
- उल्लेख पाचवा : आदिवासी साहित्य प्रेरणा व स्वरूप : स्वत्वशोधसह आत्माविष्कार**
- ५.१ : आदिवासी साहित्य
 ५.२ : आदिवासी साहित्य प्रवाहाचे भवितव्य
 ५.३ : प्रेरणांचा शोध
 ५.४ : आदिवासी साहित्यामागील प्रेरणांचा विचार
- उल्लेख सहावा : आदिवासी साहित्य : सौंदर्यशोध आणि आनंदबोध : चर्चा**
- ६.१ : सौंदर्यशास्त्राची साहित्य संदर्भातील वैश्विक परिमाणे
 ६.२ : आदिवासी साहित्याची व्याख्यात्मक संकल्पना व आस्वाद दृष्टी
 ६.३ : काहींचे विचारमंथन
 ६.४ : आदिवासी साहित्य आस्वादाची नवी दृष्टी
 ६.५ : आदिवासी साहित्याचा सौंदर्यशोध आणि आनंदबोध विषयक काही परिमाणे
 ६.६ : आदिवासी साहित्याचा सौंदर्यशोध आणि आनंदबोध घडविणारी काही उदाहरणे संदर्भ व टीपा
- उल्लेख सातवा : आदिवासी साहित्य चिकित्सेचा उत्तम मार्ग : लोकबंध चिकित्सा दृष्टी**
- ७.१ : बोली, लोकसाहित्य व साहित्य यांवरील चिकित्सा लेखन
 ७.२ : आदिवासी साहित्य चिकित्सेची दृष्टी
 ७.३ : बदललेल्या साहित्यविषयक दृष्टिकोनाचे स्वागत करूनच वाटचाल
 ७.४ : लोकबंधात्मक चिकित्सा दृष्टी
 ७.५ : विविध आदिवासी साहित्यकृतीतील प्रातिनिधिक स्वरूपात लोकबंध पाहाणी संदर्भ व टीपा

उल्लेख पहिला

चर्चेची भूमिका व बीजसूत्रे

भारतीय 'लोक'च्या संदर्भात; विचार, चर्चा, राजकीय व सामाजिक अभ्यासपूर्ण भाषणे, हेतुगर्भ भाषणे होत असताना; जनजाती, भटके विमुक्त (आदिवासी), वन्य, डोंगरी, पहाडी, मागासवर्गीय लोकसमुदायांचा उल्लेख विशेषत्वाने होत असतो. जागतिक स्तरावर देखील हेच चित्र पाहावयास मिळते. उल्लेख करण्यामागे माणुसकीची, सहानुभूतीची, करुणेची भावना असते. राजकारणात तर असे हेतुपूर्वक प्रदर्शित केले जाते.

जनजाती आदि लोक म्हणून ज्या लोकसमूहांचा उल्लेख होतो ते व्यापक, भौतिकदृष्ट्या प्रगत लोकजीवनाच्या तुलनेत मोठ्या प्रमाणात मागे आहेत हे स्पष्ट जाणवते. शैक्षणिक, आर्थिक आणि भौतिक साधने व सुविधा यांसंदर्भात तर हे मागासलेपण वरवर पाहू जाताही लक्षात येते. या लोकसमूहांना सर्वांगीण स्वरूपात व्यापक प्रगत म्हणविणाऱ्या, म्हणजे नागरी जीवनाच्या बरोबरीने आणल्याशिवाय अवघा मानवी समाज पुढे गेला असे होणार नाही. ग्रामीण, दुर्गम अशा कृषीनिष्ठ लोकसमूहात देखील काही प्रमाणात असे मागासलेपण डोळ्यात भरते. मात्र त्यांच्या तुलनेतही हे जनजाती, भटके विमुक्त लोकजीवन खूपच मागासलेले जाणवते.

भौतिक म्हटल्या जाणाऱ्या प्रगतीच्या झपाट्यात वने, पर्वत, डोंगर दऱ्या, प्रामुख्याने जलप्रवाह यांच्या आश्रयाने अनादिपणे जगणारे जनजीवन, आधुनिक काळात भौतिक प्रगतीच्या झपाट्यात दळणवळणाची साधने, माहिती तंत्रज्ञानाची साधने यांच्या आश्रयाने अर्थात प्रामुख्याने विकसित महामार्गांच्या आश्रयाने, साधनांच्या गर्दीत राहू लागले. या बदलत्या अवस्थेमुळे आदिवासी,

भटके विमुक्त यांचा मागासलेपणा अधिक ठळक झाला. मात्र महामार्गांचे, दळणवळणाच्या आणि माहितीच्या साधनांचे सान्निध्य या लोकसमूहांनाही सान्निध्येने लाभू लागले आणि क्रांतिकारी भौतिक बदल लोकजीवनात घडू लागला, हे नाकारता येत नाही. या सर्व बदलांत सांस्कृतिक असमतोल मात्र जाणवू लागला. या परिस्थितीत अनुसूचनामुळे (Schedule) या लोकसमूहाचा पृथकपणा अधिक ठळकपणाने अधोरेखित होऊ लागला. लोकशाही राज्यव्यवस्थेत राजकीय महत्त्वाकांक्षेने या पृथकपणाला अनेक धारदार कंगोरे निर्माण झाले. या अवस्थेची उकल चिंतनात्मकतेने शक्य तेवढ्या न्याय्य आणि ऐतिहासिकतेने व मानवशास्त्रीय संशोधनात्मकतेने केली गेली पाहिजे. निकोप वैश्विक मानवी जनजीवनाच्या दृष्टीने ते आवश्यक आहे. 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही आदर्श अवस्था निर्माण व्हावी हे मानवी मनाचे सनातन ध्येय आहे.

१.१ चर्चेचे प्रयोजन व महत्त्व :

जनजाती (Scheduled Tribes) आदिवासी आणि भटके विमुक्त (Nomadic Tribe and Denotifide) या लोकसमूहांचे स्वतंत्र स्वयंभू आणि सनातन दृढ अस्तित्व नजरेत भरते हे खरे. राजकीय व्यवस्थांनी, उदा. भारतात स्वातंत्र्यपूर्वकाळात ब्रिटीश सरकारने ते (Schedule) अनुसूची करून; पृथकपणे ठळक केले, तसे अन्यत्रही घडले. या पृथक जाणिवेचा परिणाम, राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रात अधिक जाणवू लागला. 'Aborigin'- अर्थात मूलनिवासी या शब्दप्रयोगाने भूमी, राज्य आणि अस्तित्व याविषयीची मालकी हक्क प्रेरणा अधिक तीव्र झाली. त्यातून जमातवाद (Tribalism), साम्राज्यवाद आणि वसाहतवाद पराकोटीला पोचले. सामाजिक आणि राजकीय चळवळी उग्रपणे निर्माण झाल्या. यातूनच एकात्म वैश्विक मानवी जीवनात तीव्र दुभंगलेपणाने गोंधळाची, संभ्रमाची मानसिक अवस्था निर्माण झाली. तथाकथित धार्मिक चळवळींनी या लोकसमूहांच्या धर्मपरिवर्तन, धर्मप्रसार यासाठी उत्तम क्षेत्र म्हणून, तथाकथित सेवा कार्य सुरू केले. या संभ्रमावस्थेने आदिवासी भटके विमुक्त गुन्हेगार जमाती इ. म्हणून ज्यांचा उल्लेख होतो आहे यांच्या मनोभूमिकेत आमूलाग्र बदल झाला. स्वत्वाविषयीच्या अत्यंतिक वेगळेपणाची भावना निर्माण होऊन; देवधर्म समाजव्यवस्था यांविषयीची सनातन अशा मानवाच्या आदिमबिंदूपासूनच्या धर्मधारणेचे अस्तित्व पुसट होऊ लागले. धर्मपरिवर्तने घडू लागली. पारंपरिक जीवनसारणी आणि विविध धर्मसारणी व राजकीय व्यवस्थेतून मांडलेली न्याय व्यवस्था व सारणी यात

विलक्षण द्वंद्वे निर्माण झाली. बदलत्या भौतिक जीवनात साधनांच्या सहाय्याने जीवन जगण्याच्या प्रयत्नात, शिक्षण, न्याय, नीतीतत्त्वे, लोकव्यवहार यांचा सनातन धारणातत्त्वांशी संबंध धूसर झाला. या व अशा कारणांनी पंचमहाभूतात्मक निसर्गाश्रयी श्रद्धापूर्ण आणि प्राणीमात्रांशी एकात्म असलेले सनातन धारणात्मक जीवन अंधारात गेले. स्वतःतील अस्मितापूर्ण स्वत्वाचा आणि वैश्विक सत्यधारणेचा घडपणे जीजीविशेने करण्याची समूहप्रवृत्ती अंधःकारवश झाली. आपण कोण? हा मानवाला पडलेला अध्यात्मिक प्रश्न लोकजीवनात ऐरणीवर आला. लोकसमूहातच मतामतांचा गल्बला झाला आणि Tribal Life जमातजीवनही चिरफाळले गेले. केवळ दुभंगले नाही तर अनेकानेक शकले होण्याच्या अवस्थेत आले. 'ना घरका ना घाटका' या म्हणीसारखी अवस्था निर्माण झाली.

जनजातींचे किंवा तत्सम लोकसमूहांचे (भटके विमुक्त इ.) वर्तमानातील नेमके अस्तित्व कोणते? त्यांचा वेगळा विचार कोणत्या दृष्टीने आणि सकारात्मकतेने होऊ शकेल? व्यापक समाजजीवनात या लोकसमूहांचा सुप्रतिष्ठितपणे विचार कोणत्या कारणाने आवश्यक आहे? हा विचार वैश्विक मानवी जीवन धारणांमध्ये कोणत्या स्वरूपात आवश्यक आहे? या गोष्टींची चर्चा घडावी या प्रयोजनाने या ग्रंथात चर्चा केली आहे. आज Scheduled Tribe आणि Nomadic Tribe म्हणून अनुसूचित असलेल्या लोकसमूहांच्या वैश्विक मानवी निकोप समाजजीवनाच्या विकसनाच्या दृष्टीने या चर्चेची वर्तमानात नितांत आवश्यकता आहे.

१.२ पूर्वीची चर्चा, माहिती व संशोधन :

'Tribe' संबंधीचे कुतुहल जगभरात सर्वत्र दिसून येते. पाश्चात्य राज्यव्यवस्थेत व विविध भावनासंबंधीच्या शास्त्रांमध्ये Tribe च्या संदर्भात चर्चा झाली आहे. आफ्रिका आणि दक्षिण अमेरिका या संबंधात ही चर्चा मोठ्या प्रमाणावर आहे. ध्रुवप्रदेश या दृष्टीने नेहमीच विचारात घेतला आहे. दुर्गम अरण्ये, महापर्वत आणि विविध बेटे यांवरील लोकसमूहांबरोबर जिप्सींच्या संबंधात नेहमी चर्चा झाली आहे. मानववंशशास्त्र, पुरातत्त्वशास्त्र, भाषाविज्ञान या दृष्टीने Tribe ची चर्चा खूप झाली आहे. मानवाच्या उत्पत्तीसंबंधी व त्याच्या भ्रमंतीसंबंधी लोकसाहित्य शास्त्राच्या अंगाने मोठे संशोधन जागतिक पातळीवर झाले आहे. लोकसाहित्याच्या अभ्यासाचा जागतिक परंपरेचा आढावा घेताना डॉ. दुर्गा भागवत यांनी 'लोकसाहित्याची

रूपरेखा' या ग्रंथात ट्युटॉनिक परंपरा आणि युरोपातील अभ्यास विषद करून भाषाशास्त्रीय संप्रदाय (Philological School), दैवतकथाशास्त्र (Mythology), मॅक्समुल्लर यांचे दैवतकथांच्या आधारे केलेले मानवी जीवनप्रवासविषयक चिंतन, निसर्गरूपवादी (The Nature-Symbolists), भ्रांतकल्पनावादी (Euhmerist School), मानववंशशास्त्रीय संप्रदाय (Anthropological School), विभाजनवादी संप्रदाय (Distyributionist School), संप्रसारणवादी संप्रदाय (Diffusionist Theory), ऐतिहासिक व भौगोलिक संप्रदाय (Historical and Geographical School), कार्यान्वयी संप्रदाय (Functional School) आणि मानसशास्त्रीय संप्रदाय (Psychological School) यांचा लोकसाहित्य (Folk-lore) अभ्यास व संशोधनाच्या परंपरा यांचा परामर्श घेतला आहे. हा अभ्यास लोकसाहित्यविषयक असला तरी तो मानवी लोकसमूहांच्या अर्थात संघमनाच्या आणि मानववंशाच्या संदर्भातील संशोधन सामग्री गोळा करणाऱ्या, अभ्यासपरंपरांचा अभ्यास आहे.

भारतीय परंपरेमध्ये Tribe चा अभ्यास स्वतंत्रपणे केला गेल्याचा उल्लेख आढळत नाही. स्वातंत्र्यपूर्व काळात ब्रिटीश राजवटीने लोकव्यवस्थापन व राज्यव्यवस्थापन या दृष्टीने हा अभ्यास केला आणि 'Schedual' अस्तित्वात आले. या अनुसूचीमुळे Schedul Cast (एस.सी.), Scheduled Tribe (एस.टी.), भटक्या विमुक्त व गुन्हेगार जमाती यांचा (Nomads / Nomadic Tribe, Criminals and Denotifide Tribes) यांचा स्वतंत्र विचार, चर्चा व व्यवस्थापन सुरू झाले. या जमातींचे स्वतंत्र न्यायासन देखील (Resettlement Court) स्थापन करण्यात आले होते. उदा. विभावरी शिरूरकर-मालती बेडेकर या अशा कोर्टांचे काम पाहात असत. त्यामधून त्यांना 'शबरी', 'बळी' या कादंबऱ्यांची बीजे सापडली. ब्रिटीश सरकारने गॅझेटियरमध्येही अशा Tribes च्या नोंदी केल्या. भारतीय राज्यघटनेमध्ये 'Schedul' ची नोंद करण्यात आली. भारतामध्ये या जमातींच्या व्यवस्थापनासाठी व आरक्षणासाठी स्वतंत्र पाहणी समित्या संघटित करण्यात आल्या. एवढेच काय त्यासाठी स्वतंत्र मंत्रालये निर्माण करण्यात आली. व्यवस्थापन महामंडळे निर्माण करण्यात आली.

विद्यापीठीय स्तरावर उपरोक्त शास्त्रांमध्ये व भाषा यांच्या ज्ञानशाखांमध्ये Tribe चा स्वतंत्र अभ्यास सुरू झाला. उदा. डॉ. गोविंद गारे यांनी 'महाराष्ट्रातील आदिवासी' या शीर्षकाखाली महाराष्ट्रातील आदिवासींची समाजशास्त्रीय माहिती सर्वापर्यंत पोहचविली. भारतभर या जमातींचा प्रामुख्याने

लोकसाहित्य व समाजशास्त्र या शास्त्रांतर्गत संशोधन अभ्यास केला गेला आहे. मी 'चाळीसगाव डांगण : सांस्कृतिक, वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास' असा महाराष्ट्रातील, नगर जिल्ह्यामधील अकोले तालुक्यातील अर्थात सह्याद्रीच्या अत्युच्च शिखरांच्या उतरणीवरील आदिवासी महादेव कोळी, ठाकर या जमातींचा अभ्यास मांडला आहे. भारतातील आदिवासी, भटके इ.चा अर्थशास्त्रीय, समाजशास्त्रीय, मानववंशशास्त्रीय, भाषिक आणि सांस्कृतिक अभ्यास व संशोधन केले गेले आहे.

एकूणच Scheduled Tribe आणि Nomadic Tribe यांच्याविषयी स्वतंत्र अभ्यास शासकीय, विद्यापीठीय आणि व्यक्तिगत स्वरूपात होऊ लागला आहे. या अभ्यासाचे दोन ठळक विशेष संशोधन संदर्भाने सहज दिसतात. (१) सांस्कृतिक, भाषावैज्ञानिक, कलाविषयक, धर्मधारणाविषयक, मानववंशशास्त्रीय स्वरूपातील संशोधन करून या जमातींच्या पृथःकपणाची अथवा त्यांच्या जमात किंवा टोळी स्वरूपात जगण्याचा अभ्यास करून मानवाच्या मूळ अवस्थेपर्यंत पोहचणे आणि वर्तमानकाळातील तत्संबंधीच्या अपेक्षांना व घडामोडींना मुखर करणे. (२) सामाजिक, शैक्षणिक, भौतिक, धार्मिक व प्रामुख्याने राजकीय दृष्टीने विचार करून त्या संदर्भात स्थलकालपरिस्थिती सापेक्ष विचार किंवा संशोधन करून व्यवस्थापन करणे, विकासासाठी योजना आखणे, तसेच त्याच त्या क्षेत्रात जमातवादाने प्रेरित होऊन संघटना, चळवळी इ. सुरू करणे. आरक्षणासाठी व सत्तेतील सहभागाविषयी आंदोलने करणे.

Schedul ची निर्मिती, यातील दुसऱ्या भागासाठी प्रामुख्याने झालेली दिसते.

या चर्चेचा मतितार्थ असा की, Scheduled Tribe, Nomadic Tribe, Criminal Tribes, Denotifide Tribe यांच्या संदर्भात न्याय, अस्तित्वाचा सन्मान (Status), भौतिक विकास, त्यासाठी शिक्षण, सामाजिक व सांस्कृतिक व्यापक समाजाच्या तुलनेत सन्मान, यासाठी चर्चा, विचार व संशोधन या सर्व पातळीवर काम झाले आहे, होत आहे. त्यासाठी ग्रंथ निर्माण झाले आहेत, होत आहेत. विद्यापीठीय अभ्यासक्रमात समावेश होतो आहे. या सर्व गोष्टी विचारात घेऊन अभ्यास प्रयत्न झाले आहेत, होत आहेत. माहिती व तंत्र प्रसारणाची सोय झाली असून, संगणकावर सर्व प्रकारची उपलब्ध माहिती पुरविली जात आहे.

१.३ चर्चेमागील दृष्टिकोन, ध्येय आणि उद्दिष्टे :

‘आदिमांचे वर्तमान’ असा विषय उल्लेखित करून येथे चर्चा करित आहोत. ही चर्चा Scheduled Tribe आणि Scheduled - Nomadic Tribe, Criminal Tribe (So called), Denotified Tribe यांच्या संबंधात करित आहोत. जगभरातील आणि स्वाभाविकपणे भारतातील या लोकसमूहांविषयी किंवा जमातीविषयी, घडलेले चिंतन, संशोधन व चर्चा; विविध उद्दिष्टानुवर्ती आकलन, झालेल्या नोंदी, शासकीय राज्यघटने अंतर्गत झालेले जमातींचे अनुसूचन; राजकीय व सामाजिक, शैक्षणिक व भौतिक व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने आरक्षणांतर्गत केलेले योजनात्मक व्यवस्थापन यांचा झालेला राजकीय, सामाजिक, तथाकथित स्वरूपातील धार्मिक परिणाम; या गोष्टी लक्षात घेऊन चर्चा करित आहोत.

Scheduled Tribe, Nomadic Tribe, Criminal आणि Denotified Tribe यांचा मूलभूत स्वयंपूर्ण, पंचमहाभूतात्मक, निसर्गाश्रयी, प्राणिमात्रांशी अनुबंधित, सांस्कृतिक, संघमनस्क अस्तित्वमत्ता; या गोष्टींचा मानववंशशास्त्रीय, मानसशास्त्रीय, भाषावैज्ञानिक, पुरातत्त्वशास्त्रीय, ऐतिहासिक आणि दैवतकथाशास्त्रीय दृष्टिकोनातून विचार करून; या सांस्कृतिक एकात्म जमात स्वरूपांचा व्हावा तसा विचार झाला नाही.

राजकीय, सामाजिक व धर्मप्रसारासह वसाहतवादी किंवा साम्राज्यवादी; त्याचबरोबर लोकशाही राजव्यवस्थांतर्गत, राजकीय महत्त्वाकांक्षेसह या जमातींचे आकलन करून घेऊन व्यवस्थापन घडले आहे. त्यामुळे व्यापक राष्ट्रीय, वैश्विक मानवी एकात्मतेच्या अस्तित्वासंदर्भातच दुभंगलेपणच नव्हे तर छिन्नविच्छिन्नपण प्राप्त झाले आहे.

(अ) येथील चर्चेचे ध्येय :

पुरातत्त्वशास्त्र, मानववंशशास्त्र, भाषाविज्ञान, मानसशास्त्र, स्वयंभूधर्मधारणांसह सामाजिक व संघमनस्क स्वयंपूर्ण व्यवस्था, कृषीनिष्ठेने आणि निसर्ग व प्राणिमात्र यांच्या अनुबंधासह अस्तित्वात आलेले दैवतकथाशास्त्रीय लोकबंध, न्यायनीती परंपरा विचारात घेऊन; व्यापक वैश्विक मानवाच्या एकात्म जीवनासंबंधीच्या अनुबंधाचा विचार करणे आवश्यक होते हे लक्षात घेऊन, विचार केल्यास या लोकसमूहांचे अर्थात जमातींचे (गावांचे) अस्तित्व हे - अखिल मानवाचे वर्तमानातील आदिम अवशेषांच्या स्वरूपाचे हे जमात किंवा लोकसमूह 'Tribe' अस्तित्व आहे हे स्पष्टपणे जाणवते. वैश्विक

व्यापक मानववंशात्मकतेत मुळात दुभंगलेपण नाही असा स्पष्ट कल्प समोर येतो.

'Scheduled Tribes', Nomadic Tribes, Denotified Tribes आदि सर्व स्वयंपूर्ण सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय घटनात्मकतेसह निसर्गाश्रयाने त्या त्या भूप्रदेशात वा जगभर फिरस्तेपणे अस्तित्वात असलेल्या अथवा भटक्या जमाती या वैश्विक मानवाच्या उत्पत्ती आणि गतीच्या आरंभबिंदूपासूनच्या, संघमनस्क मानवी जीवनाचे ठळक पुराणावशेष स्वरूपात अस्तित्वात आहेत. दैवतकथाशास्त्र आणि भाषावैज्ञानिकदृष्ट्या या सर्व लोकसमुदायांचे लोकबंधात्मक जीवन भारतमूलक असल्याचे स्पष्ट जाणवते. या कल्पाची चर्चा करण्याचे ध्येय डोळ्यासमोर ठेवून ही चर्चा करित आहोत.

भारताच्या संदर्भात विशेषत्वाने विचार करित असतानाच महाराष्ट्रातील Tribe चा विचार Tribal Literature - आदिवासी साहित्य आणि संस्कृतीच्या विशेष संदर्भाने ही चर्चा करित आहोत. या दृष्टीने या ग्रंथात आदिवासी कला, लोकसाहित्य व साहित्य या दृष्टीने चर्चा केली आहे. आदिवासी साहित्यगत सौंदर्य आणि धारणातत्त्वे अर्थात लोकबंध यांचा विचार केला आहे. या दृष्टीने काही उद्दिष्टे निश्चित केली आहेत.

ब) चर्चेची उद्दिष्टे :

१) Scheduled Tribes, Nomadic Tribes, Denotified इ. Tribes चा विचार व अनुसूचन कोणत्या स्वरूपात घडले आहे याचा विचार करणे.

२) राजकीय, सामाजिक महत्त्वाकांक्षेपोटी निर्माण झालेल्या अस्तित्वाची समीक्षा करणे.

३) दैवतकथाशास्त्र, मानववंशशास्त्र, पुरातत्त्वशास्त्र, इतिहास आणि भाषाविज्ञान यांनी आजवर केलेल्या अभ्यासाच्या दृष्टीने पुढे आलेल्या निरीक्षणांच्या दृष्टीने Tribe चा विचार करणे.

४) मानवाच्या आरंभबिंदूपासूनच्या परिवर्तनात्मक जीवनसाराणीच्या सांस्कृतिक व सामाजिक पुराण अवशेषांच्या स्वरूपातील कृषीनिष्ठ, निसर्गाश्रयी व दैवतकथात्मक लोकबंधाची समीक्षा करणे.

५) Tribes या मानवी जीवनाच्या ठळक पुराण अवशेष आहेत त्यामुळे त्यांना Aborigin, Animic किंवा आदिवासी न म्हणता मानवी जीवनाचे पुराणावशेष स्वरूपात असल्याचे स्वीकारण्याविषयी निश्चिती करणे.

६) भौतिकदृष्ट्या व्यापक नागरी जीवनाच्या बरोबरीने या Tribes चे भौतिक प्रगमन होणे आवश्यक आहे. यासाठी या जीवनातील मानसिक पृथगात्मता नष्ट करण्याविषयी Tribes चा विचार घटनात्मकतेने करणे आवश्यक असल्याचे स्पष्ट करणे.

७) नजिकच्या भविष्यकाळात भारतीय Tribe चे भवितव्य भौतिक, शैक्षणिक, आर्थिकदृष्ट्या सुदृढ होण्यासाठीचा योजनाकल्प मांडणे.

८) महाराष्ट्रातील आदिवासी व भटके यांच्या लोकसंस्कृती, लोकसाहित्य व साहित्य या संदर्भात चर्चा करून Tribe ची परिवर्तनाची आस, त्यांची लोकसंस्कृती आणि अपेक्षा यांवर लोकबंधात्मक समीक्षेच्या आधारे प्रकाश टाकणे.

१.४ चर्चेचे तंत्र व गृहितके :

एखादी चर्चा जेव्हा निश्चित ध्येयाने केली जाते तेव्हा त्या चर्चेला संशोधनमूल्य लाभते. या ग्रंथातील चर्चा असे संशोधनमूल्य असलेली आहे. म्हणूनच ही चर्चा करण्यासाठी तंत्र कोणते वापरावे असा विचार करता; निश्चित निष्कर्षाप्रत नेणारे तंत्र चर्चेला असावे हे स्वाभाविकच होय.

अ) चर्चेचे तंत्र :

१) चर्चेसाठी Tribe संबंधी व्याख्यात्मक व सांख्यिकी माहिती समोर असावी या दृष्टीने संगणकाच्या आधारे जास्तीत जास्त अधिकाधिक माहिती घेण्याचा प्रयत्न अनिवार्य होता.

२) प्रत्यक्ष आदिवासी आणि भटके विमुक्त या Tribes मधील पूर्वसूरींचे व स्वतःचे कार्य आधारासाठी घेणे ओघानेच आले. स्वतःचे 'चाळीसगाव डांगण परिसर : सांस्कृतिक, वाङ्मयीन व भाषिक अभ्यास' करताना, आदिवासी महादेवकोळी, ठाकर या जमाती व त्यांच्याशी सहजीवन स्वरूपात असलेल्या हेटकर कानडी आणि तलवार कानडी या तत्सम जमातींचा प्रबंध लेखनासाठी जो धांडोळा झाला, त्याचा उपयोग नक्कीच संदर्भ आधारासाठी झाला. याशिवाय पीएच.डी. मार्गदर्शक म्हणून मार्गदर्शन करताना; आदिवासी व भटके यांच्यावरील संशोधनास मार्गदर्शक म्हणून सहभागी होताना भाषाविज्ञान, दैवतकथाशास्त्र, लोकसाहित्य यांचा झालेला अभ्यास चर्चेच्या आधारासाठी वापरला.

३) शासकीय धोरणातून झालेले प्रयत्न आणि पूर्वसूरींनी केलेले प्रयत्न यांचा संदर्भ घेतला गेला.

४) चर्चा शोधनिबंधाच्या पद्धतीने मांडून निष्कर्षाप्रत नेणारी प्रक्रिया करण्याची योजना केली.

या तंत्रानुसार चर्चा केल्यामुळे ध्येयाप्रत नेणारी मांडणी होऊ शकली.

ब) गृहितके :

१) जागतिक पातळीवर व भारतीय शासन व्यवस्थेने केवळ राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक व भौतिकदृष्ट्या विचार करून अनुसूची तयार केलेली आहे.

२) ब्रिटीश सरकारने राजकीय व्यवस्थापन, 'फोडा झोडा नीती'नुसार Schedule निर्धारित केले.

३) भारतीय राज्यघटनेने ब्रिटीश सरकारने केलेल्या व्यवस्थेचे तात्पुरते अनुकरण केले. आदिवासी, मुलवासी, आदिम, आदिम जाती, टोळ्या, वन्यजाती, गिरीजन, वनवासी, रानवासी, जंगलचे राजे, लंगोटे, मूळनिवासी (Indigenous) गिरीजन, भूमिज, अरण्यक असे वर्णनात्मक उल्लेख अपसमज, गैरसमज निर्माण करणारे ठरले आहेत.

४) भौतिक परिस्थिती, शैक्षणिक आणि राजकीय परिस्थिती तात्कालिक स्वरूपात अल्पकालावधीसाठी आणि परिवर्तनशील असते.

५) दैवतकथाशास्त्रानुसार अतिप्राचीन स्वयंभू दैवत प्रतिके Tribes मध्ये वर्तमानात पाहावयास मिळतात. अतिप्राचीन दैवतांतील डोंगर, नद्या, झाडे, झाडाची फांदी किंवा मेढ, गाय, साप, कावळा, चिमणी, खेकडा, मुंजनावाचे गवत, वैशिष्ट्यपूर्ण वेली, पूर्वजपूजा, पितृदेवता व मातृदेवता, सूर्य, चंद्र इ. दैवते Tribes मध्ये आढळतात.

६) अशा प्राचीन दैवतांची सुधारित प्रतिके सर्वत्र आढळतात.

७) मॅक्समुल्लरच्या सूर्यसिद्धांताची प्रचिती वारंवार येते व तसे ठळक उल्लेख Tribes मध्ये आढळतात. त्यानुसार भारतातील Tribes या अवघ्या मानवमात्रांच्या पुराणअवशेषांच्या स्वरूपात घट्टपणे जगत आहे.

८) भारतीय अतिप्राचीन वैदिक आणि अवैदिक परंपरातील 'ऋषी लोक' कुलांनी केलेले पंचमहाभूतांचे स्पष्टीकरण, व्यवस्थापन, कृषीजीवनाचे व्यवस्थापन, सामाजिक व्यवस्थापन, पर्जन्य, ऋतुचक्र यांची अनुमाने, वनस्पती औषधांचे व्यवस्थापन, प्राणी व्यवस्थापन यांच्या ठळक परंपरा Tribes मध्ये आजही सापडतात. दैवतकथांचा आणि जन्मप्रथा, विवाहप्रथा, मर्तिकप्रथा, सामाजिक पंचायत व्यवस्थापन यांचा लोकसाहित्यशास्त्रीय अर्थात

लोकबंधात्मक अभ्यास हे केल्यास लक्षात येते.

१) भाषाकुलांची मुळे Tribes च्या भाषा परंपरात पाहावयास मिळतात.

१०) सनातन लोकबंध धर्मधारणात्मकतेने Tribes मध्ये सापडतात व त्यामुळे प्रचलित धर्मप्रणालींपूर्व मानवी जीवनाचे वैश्विक मानवमात्रांचे पुराणावशेष म्हणून Tribes कडे पाहता येते.

११) विविध स्मृतीग्रंथ (भारतीय परंपरेतील) प्रचलित धर्मग्रंथ, धर्मशास्त्रे यातील नीतीतत्त्वे, प्रश्न, प्रश्नांची स्थलकालपरिस्थितीसापेक्ष सोडवणुकीसाठी उत्तरे प्रचलित Tribes च्या लोकबंधात अवशेषात्मकतेने पाहावयास मिळतात.

१२) 'हिंदू धर्म' या शब्द उल्लेखापूर्वीच्या भारतीय सनातन वैदिक व अवैदिक प्रथा परंपरा, दैवते, विधीविधाने यासहचा सनातन धर्मविषयक लोकबंध Tribes मध्ये स्पष्ट पाहावयास मिळतात. प्रचलित धर्मप्रसारक Tribes चा उपयोग प्रसारप्रचारपूर्वक धर्मपरिवर्तन व विस्तारासाठी करण्याचा प्रयत्न करतात.

१३) Tribes मात्र तात्कालिक धर्मपरिवर्तनानंतरही सनातन परंपरांचे पालन करताना दिसतात.

१४) Tribes मधील धुरिणांनी अभिनिवेशाने उभारलेल्या चळवळी किंवा त्यांना चळवळीसाठी प्रबोधित करणारे, प्रवृत्त करणारे धुरीण प्रामुख्याने राजकीय, भौतिक, शैक्षणिक, आर्थिक आणि आरक्षणविषयक प्रश्नांच्या निमित्ताने चळवळी उभारतात. त्याचबरोबर अनुशासनामुळे, अनुसूचनातील अधिकृत आणि अनधिकृत समावेशन तसेच नवे समावेशन याविषयी चळवळी असतात. अस्पृश्यतेचा प्रश्न किंवा संवेदना (Untouchability) आदिवासींमध्ये नाही किंवा वर्णव्यवस्थाही स्वयंभू स्वरूपात आहे. वर्णपद्धतीशी त्याचा संबंध नाही.

१५) 'Tribes' बहुल प्रदेशांमध्ये असे प्रश्न सामान्य नागरी प्रश्नांच्या स्वरूपात पुढे येतात व केवळ भौतिक व आर्थिक प्रगतीसाठीचे प्रश्न उपस्थित होतात.

१६) जनन प्रक्रिया, विवाह प्रक्रिया आणि मर्तिक प्रक्रिया या संबंधातील व्यापक राजकीय सत्तेने घेतलेले निर्णयही सहजासहजी स्वीकारले जात नाहीत.

१७) सत्तासंघर्षात गुलामीला सामोरे गेलेल्यांनीही सत्तेने केलेले

मानसिक व सांस्कृतिक शोषण स्वीकारले नाही.

अशा Tribes च्या स्वयंभू अस्तित्वाविषयीच्या गृहितकांसह ही चर्चा निर्णय प्रक्रियेकडे पुढे जाते.

१.५ चर्चेची व्याप्ती आणि मर्यादा :

वस्तुतः चर्चेची व्याप्ती मनुष्यमात्राच्या आरंभबिंदूपासूनच्या संघमनस्क अस्तित्व रूपांपासून; ते वर्तमानातील मानवमात्रांची विस्तारत गेलेली तथाकथित सामाजिकता आणि धार्मिक, राजकीय, सांस्कृतिक, आर्थिक, औद्योगिक, कृषिवैज्ञानिक व वैज्ञानिक प्रगतीसहच्या मानवी अस्तित्व रूपांपर्यंत. या वर्तमान मानवी अस्तित्वरूपाशी 'Tribes' स्वरूपात (जनजाती स्वरूपात - आदिवासी भटके विमुक्त गुन्हेगार म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या जनजाती) असलेल्या जनजातींच्या अनुबंधाची चर्चा; ही व्याप्ती एक जगड्याळ महाचर्चा व संशोधन आहे याची जाणीव ठेवून ही चर्चा काही मर्यादांसह आपण मांडली आहे, हे लक्षात घेऊन चर्चा समजावून घेणे अपेक्षित आहे. मर्यादांची स्पष्ट नोंद घेता-

(१) Tribes ची संख्या आणि त्यातील जीवनसारणीतील महत्त्व साम्येच लक्षात घ्यावी लागतात. उदा. प्रतिकपूजा, न्यायनिवाड्याची गावपंचायत परंपरा.

(२) लोकबंधात्मक पाहाणी करता Tribes हे संघमनस्क आदिम मानवी समूहांचे वर्तमानातील पुराणावशेष आहेत हे सहज लक्षात येते खरे, परंतु ते मानवी अस्तित्वाचा नेमका किती काळ मागे नेतात हे सांगता येत नाही. मात्र निसर्गावलंबी आणि कृषी जीवनाची मांडणी करीत धारणाबंधाची धर्मधारणा करणाऱ्या ऋषींपर्यंत मात्र चर्चा सहज जाऊ शकते.

(३) चर्चेमुळे Tribes च्या वर्तमानातील तथाकथित चळवळींना बळ मिळत नाही. अर्थात तसे उद्दिष्टही नाही. मात्र वैश्विक मानवाच्या एकात्म सनातन अस्तित्वावर प्रकाश पडतो. तथाकथित सांप्रदायिक बंदिस्तता आणि वसाहतवाद या दोन्हीवर आघात होऊन संबंधितांना चर्चा अतिव्याप्त किंवा अव्याप्त वाटण्याची शक्यता निर्माण होते.

(४) चर्चेचे स्वरूप लक्षात घेता सतत अनुसूचनाशी संबंध जोडूनच चर्चा करावी लागते; ही शासकीय व्यवस्थेमुळे निर्माण झालेली मर्यादा चर्चेत एक प्रकारे अडथळे निर्माण करते.

(५) घडलेले, घडणारे धर्मपरिवर्तन या चर्चेलाच नाकारण्याची शक्यता

असते.

(६) चर्चेवर हेतुतः केलेले उन्नयन संबोधून तथाकथित चळवळीचे नेतेही आणि तथाकथित आरक्षणवादी चळवळीतून या चर्चेवर आघात करण्याची शक्यता असते. उदा. मॅक्समुल्लरचे सूर्यसिद्धान्त किंवा इंडियनिस्ट थिअरीचे काय झाले याचा इतिहास समोर आहे.

(७) दिवसेंदिवस राजकारणाचे हत्यार वापरून आरक्षणवादी अशी चर्चा बाधित करतात.

(८) चर्चा संपूर्ण वसाहतवाद नाकारते असे वाटून राष्ट्रीय व भौगोलिक अभिनिवेश बाळगणारे चर्चेला बाधित करतात आणि चर्चा केवळ एक पुस्तकी विचार वाटण्याची शक्यता निर्माण होऊन अडगळीत जाण्याची शक्यता असते. परंतु पुरातत्त्वशास्त्र, मानववंशशास्त्र, भाषाविज्ञान, मानसशास्त्र, लोकसाहित्य या ज्ञानक्षेत्राची ही समान मर्यादा आहे.

या मर्यादा लक्षात घेऊनही या चर्चेची व्याप्ती आणि महत्त्व कमी होऊ शकत नाही. ही चर्चा Tribes चे सामाजिक पृथक्त्व व मागासलेपण नाकारते. ही चर्चा मानवी सामाजिक, धार्मिक, नैतिक जीवनाच्या मूलस्रोताचे वर्तमानातील अवशेष म्हणून विचारात घेऊन वैश्विक मानवाच्या सनातन अस्तित्वाविषयीचा सैद्धांतिक विचार मांडतो.

१.६ समारोप :

प्राप्त राजकीय, सामाजिक, आर्थिक आणि भौतिक स्थितीगतीमध्ये चर्चेसाठीचा स्वीकृत विषय गंभीर आणि मतवैविध्याला वाव देणारा आहे असे वाटले तरी या विषयाची स्वीकृत ध्येयानुसार चर्चा निष्कर्षात्मकतेपर्यंत नेण्याचे आव्हान चर्चेला स्वीकारणे हे वैश्विक मानवाच्या व्यापक हिताच्या दृष्टीने आवश्यक वाटते.

* * *

उल्लेख दुसरा

अनुसूचित जमाती / जनजाती – एस.टी., एन.टी. इ.

'Scheduled Tribes' Nomadic Tribe मधील 'Tribe' या इंग्रजी पारिभाषिक शब्दाला हिंदीत जनजाती / जमाती असा शब्द देऊन आपण चर्चा सुरू केली आहे. देशाची भाषा, राज्याची भाषा, व्यवहारात वापरतांना पर्यायी शब्द आवश्यक असतात. व्यवस्था-प्रक्रियेमध्ये काम करणारे लोक असे पर्यायी शब्द वापरतात आणि ते राजव्यवहारात प्रचलित करतात. असे पर्याय वापरताना अनेकदा स्वैरता येते. जसे 'Scheduled Tribes' व 'Nomadic Tribe' यासाठी पर्यायी एतद्देशीय पारिभाषिक शब्द वापरताना जमाती, जनजाती, आदिवारी, गिरीजन, वनवासी, मूलनिवासी, वन्यजमाती, भटके, फिरस्ते, भटके व विमुक्त असे शब्द वापरलेले आहेत.

२.१ 'Scheduled Tribes' आणि 'Nomadic Tribe' यातील 'Tribe' :

हा शब्द कोणत्या कारणासाठी पारिभाषिक शब्द म्हणून वापरला गेला याचा शोध घेतला तर; वैशिष्ट्यांसह समूहाने जगणाऱ्या 'लोक' साठी 'Tribe' असा शब्द वापरण्यात आल्याचे दिसते. (Anthropology) मानववंशशास्त्र या स्वतंत्र ज्ञानशाखेतील तो पारिभाषिक शब्द आहे. 'Tribe' चे स्पष्टीकरण किंवा व्याख्या म्हणून (Definition of tribe from the longman Dictionary of Contemporary English within the topic ANTHROPOLOGY) 'a social group consisting of people of the same RACE who have the same beliefs, customs, language etc, and usually live in one particular area ruled by their leader. तेथेच आणखी स्पष्ट केले आहे-

a tribe of Aborigines known as the Dolphin People. असे स्पष्टीकरण देताना 'Tribe' हा शब्द 'tribe of journalists' 'the cat tribe' आणि विनोदाने, 'larg family' साठीही वापरला जात असल्याचे म्हटले आहे. 'Scheduled' अनुसूची तयार करताना 'tribe' च्या कल्पनेचा उपयोग करूनच 'Scheduled Tribe', 'Nomadic Tribe' असे पारिभाषिक शब्द आणले असावेत.

२.२ भारतीय राज्यव्यवस्थेत Scheduled Tribes आणि Nomadic Tribes शब्दाचा वापर :

२.२.१ : १९६३ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या 'The Scheduled Tribe' या ग्रंथात जी. एस. घुरिये (G. S. Ghurye) लिहितात, "The Scheduled Tribes are neither called the 'Aborigines', nor the 'Adivasis', nor they treated as a category by themselves. By and large, they are treated together with the Scheduled Caste and further envisaged as one group of the Backward Classes."^२

२.२.२ : 'एस.टी.'चा परिचय 'ओबंओरिजिन्स' (मूलनिवासी) म्हणून किंवा 'आदिवासी' म्हणून नव्हता. त्यांचा स्वतंत्र वेगळा परिचयच नव्हता. व्यापक परिवारात 'एस.सी.' म्हणून त्यांचा समावेश करू लागले आणि त्यापुढे जाऊन मागासलेला समूह म्हणून त्यांना ओळखू लागले. याचा स्पष्ट अर्थ असला की; 'एस.टी.' म्हणून आज परिचित झालेल्यांचा नेमका कोणत्या समूह प्रकारात समावेश करावा याविषयी मानववंशशास्त्र, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र आणि धर्मशास्त्र या क्षेत्रातील लोकांना राजकीय व्यवस्थेच्या दृष्टीने संभ्रम होता. याचे कारण 'एस.टी.' हे सामान्यतः आर्थिक, शैक्षणिक आणि राजकीयदृष्ट्या, एस.टी.एतरांच्या तुलनेत मागासलेले होते/आहेत. 'एस.टी.' हे 'छोटे समूह' आणि खूप 'मोठे समूह' अशा दोन्ही स्वरूपात आढळतात. त्यांच्यात वैविध्यही खूप आहेत. त्यांचा स्वतंत्र परिचय वेगळेपणाने आढळतो. कृषी उद्योग आणि नागरी व्यवहार, व्यापारउदीम या दृष्टीने विचार केला तर 'भटके' आणि 'शेतीनिष्ठ स्थिर' अशा दोन प्रकारात tribe (लोकसमूह) विचारात घेता येतात. त्यामुळे अलिकडे 'एस.टी.' आणि 'एन.टी.' (Nomadic - भटके) असा विचारात व्यवस्था केलेली दिसते. वस्तुतः (tribe) 'लोकसमूह' या दृष्टीने सामान्यतः या दोन्ही प्रकारांत साम्य आहे. व्यापकतेने विचार करता नागरी लोकजीवनाशी किंवा सांस्कृतिकदृष्ट्या प्रगत समजल्या

जाणाऱ्या जीवनाशी 'लोकसमूहजीवन' म्हणून समान वैशिष्ट्ये भरपूर आढळतात.

२.२.३ : भारतीय राज्यघटनेच्या दृष्टीने कलम ३४२ मध्ये 'एस.टी.'चा समावेश राष्ट्रपतींनी करावा असे ठरले. त्याप्रमाणे "by public notification specify the tribes or tribal communities or parts of groups within tribes or tribal communities which shall for the purposes of this constitution be deemed to be Scheduled Tribes." केवळ घटनात्मक राजकीय व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने लोकसमूहांचे वेगळेपण अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न झाला.

भारतीय राज्यघटनेनुसार Nomadic Tribe आणि Denotified tribes या शब्दांचा वापर करून भटक्या जमातीचा समावेश आरक्षणात केला आहे. या जमातींपैकी बऱ्याच मोठ्या लोकसंख्येने विमुक्त जाती किंवा गुन्हेगार जाती म्हणून ओळखल्या गेल्या आहेत. या जमातींचा उल्लेख ब्रिटीश सरकारने तसा करण्यास Criminal Tribes Act 1871 साली सुरुवात केली. भारतीय स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने १९५२ मध्ये त्या जमातींचा पुनरोल्लेख करून समावेश केला. महाराष्ट्रात या जमातींचा उल्लेख ऐतिहासिकतेच्या दृष्टीने Scheduled Tribe मध्ये केलेला नाही. त्यांचा उल्लेख Scheduled Cast किंवा Nomadic Tribes म्हणून केला गेला. त्याचबरोबर डीनोटीफाईड (दुर्लक्षित राहिलेल्या जाती) किंवा गुन्हेगार जाती/जमाती किंवा तत्सम जाती जमातींना स्वतंत्रपणे आरक्षण देण्यास भारत सरकारने सुरुवात केली. मात्र जगभरात अशा जमाती आहेत असे दिसते.

अलिकडे Scheduled Tribe आणि Nomadic Tribe यांची शासकीय व अशासकीय स्वरूपात इंटरनेटवर माहिती उपलब्ध आहे. अनेक अभ्यासक व माहितगार यांच्याकडूनही ही माहिती पुरविली जाते. उदा. 'अन्नासाठी दाही दिशा'^३ या माझ्या पुस्तकात मी या जमातीतील काही श्रमजीवी, खेळकरी आणि व्यापारउदीम करणाऱ्या जमातींची माहिती दिली आहे. पुणे आकाशवाणीवरील भटक्यांवरील व्याख्यानमालेतही मी 'लमाण' जमातीवर व्याख्यान दिले आहे. इंटरनेटवरील माहितीचा उल्लेख यासाठीच केला आहे. भारत सरकारने २००५ मध्ये राष्ट्रीय चौकशी समिती नेमून या लोकांच्या सर्वांगीण विकासाच्या व स्थैर्याच्या दृष्टीने विचार करावयाचे ठरविले आहे. भारतात जवळपास साठ लाखांवर लोकसंख्येने या जमाती अद्याप फिरस्त्या

स्वरूपात दिसतात. त्यातील पाच लाख एकट्या महाराष्ट्रात आहेत. जमातींच्या संख्यांचा विचार करता ३१५ पेक्षा जास्त भटक्या व जवळपास २४० जमाती दुर्लक्षित असल्याचे लक्षात येते.

एकूण विचार करता Scheduled Tribe आणि Nomadic Tribe यांचा विचार केवळ राज्यव्यवस्थेच्या दृष्टीने सामान्य प्रश्न विचारात घेऊन व्यावहारिकदृष्ट्या केला आहे.

२.२.४ : भारतीय स्वातंत्र्यापूर्वी जनगणना अधिकाऱ्यांकडून या लोकसमूहांचा उल्लेख अॅनिमिस्टिक (animistic) अर्थात अतिमागासलेले म्हणून करण्यात आला होता. त्या विषयीची माहिती अशी, 'The tribes of India, prior to independence, were considered animistic by the census authorities. Distinction was made between those who were Hinduised and those who followed their own religion. However, some scholars have opined that no sharp line of determination can be drawn between Hinduism and Animism. There is no uniform pattern of religion among the tribal people of India. The word 'Animism' was wrongly given a communal connotation while distinguishing it from Hinduism. One view is that Hinduism itself as an amalgam of the pre - Aryan beliefs and religion of the RgVeda. या अवतरणातून तीन ठळक गोष्टी पुढे येतात. (१) ब्रिटीश सरकारने जनगणना करताना व्यापक भारतीय समाजापासूनचे या (tribes) लोकसमूहाचे वेगळे अस्तित्व अधोरेखित करायचे होते. (२) हिंदूंनी तुलनात्मकतेने वेगळेपण सिद्ध करताना मागासलेपण संदर्भात अधिक ठळक उल्लेख करावयाचा होता. (३) आर्य भारतात आले यावर भर देऊन आर्यपूर्व व आर्योत्तर असा भेदही स्पष्ट करावयाचा होता. हे करताना या लोकसमूहाच्या उल्लेखाची संभ्रमितता कायम ठेवायची होती.

स्वातंत्र्योत्तर काळात ब्रिटिशांची व्यवस्था बहुतांशाने तशीच पुढे चालू राहिली असे म्हणावेसे वाटते. त्यामुळे 'Scheduled Tribe' विषयीची कल्पना अद्यापही संभ्रमित करणारी आहे असेच दिसते.

भारतीय राज्यव्यवस्थेत 'एस.टी.' आणि 'एन.टी.'ची गणना कशी करावी याविषयी आपण संकेत ठरविले आणि 'Scheduled Tribe' व 'Nomadic Tribe' ची यादी पुढे सुरू ठेवली आणि स्वतंत्र मंत्रालयामार्फत

त्यांच्या संदर्भात योजना करू लागलो.

२.२.५ : 'एस.टी.'चा विचार करताना व 'एस.टी.'ची व्याख्या करताना, 'एस.टी.'चे सामान्य प्रश्न विचारात घेतलेले दिसतात. ते प्रश्न सोडविण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न केलेले दिसतात. त्यात डॉ. घुर्ये यांनी (1) No change and revivalism (2) Isolationism and Preservation (3) Assimilation या तीन गोष्टी अर्थात, बदल किंवा पुनरुज्जीवनाला नकार, पृथगामित्व आणि परंपरारक्षण आणि एकरूप होणे या संबंधात विचार करावा असे सुचविले.^५ यासंदर्भात एल्विन, हटन आणि एस. सी. राय यांनीही चर्चा केली आहे व काहीशी सहमती दर्शविली आहे. यासंदर्भात दारिद्र्य आणि शोषण, आर्थिक आणि तंत्रज्ञानातील मागासलेपण, सामाजिक सांस्कृतिक अपंगत्व (बंदिस्तता), समूहएतरांशी एकरूप होणे या संबंधातील प्रश्नांचाही विचार 'एस.टी.'च्या संदर्भात केला जातो. एस. सी. ड्यूब यांनी पांचस्तरीय वर्गीकरण करून भारतीय अनुसूचित समूहांच्या प्रश्नांचे स्पष्ट चित्र उभे करून; 'अनुसूचित समूह' म्हणजे नेमके कोणते समूह हे जणू स्पष्ट केले आहे. 'Dube (1982) mention; (1) Aborigines living in seclusion; (2) Tribal groups having an association with the neighbouring non-tribal society and also maintaining their distinctiveness; (3) Tribals living in villages along with caste groups, sects and religious groups and maintaining their identity; (4) Tribals who have been degraded to the status of untouchables and (5) Tribals who enjoy high social, economic and political status. Such a classification is based on the nature of cultural contacts of tribals with non-tribals.'^६ आदिमतेसह एकाकी (एकांतात) राहणे, इतर समूहांबरोबर संबंध राखूनही स्वतंत्र अस्तित्व अबाधित ठेवण्याचा प्रयत्न करणे, इतर जाती, स्तर, धर्म यांच्या समूहांबरोबर संबंध राहूनही स्वतःचे वेगळेपण राखणे, अस्पृश्यांपेक्षाही (मागासलेपणाचे स्थान जाणवणे) दूरचे (चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेबाहेर) स्थान लक्षात घेतानाही आपल्या लोकसमूहाचे अन्य समूहांपेक्षा सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीयदृष्ट्या उच्च स्थान असल्याचे मानणे. ही अनुसूचित लोकसमूहांची वैशिष्ट्ये अर्थात प्रश्न विचारात घेण्याचे एस. सी. ड्यूब यांनी सुचविले आहे. ब्रिटीश राजवटीपूर्वी हे लोकसमूह आपल्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक स्थानाबद्दल आत्माभिमानी होते. हिंदुत्वाबद्दल

आणि सावकारांविषयीही त्यांच्या धारणा स्पष्ट होत्या. प्रामुख्याने आर्थिक संबंध सुदृढ राखण्यावर त्यांचा भर होता. 'एन.टी.' यांच्या संबंधातही याच गोष्टी विचारात घेतलेल्या दिसतात. भटक्यांची सामान्य व्याख्या केली आहे ती त्यांच्या भटकण्याच्या रुढीग्रस्ततेमुळे, "A member of a group of people who have no fixed home and move according to the season from place to place in search of food, water and grazing land." व्यक्तिसापेक्षतेने हे विधान येते. मानववंशशास्त्र आणि निसर्गप्राणी यांच्या निरीक्षणातून ही विधाने केली जातात. मात्र ही व्यक्तिसापेक्षता एखाद्या जमातीशी (Group of People) शी निगडित आहे. म्हणजेच भटक्या जमातीचा विचार या तऱ्हेने करता येतो. बिऱ्हाड बरोबर घेऊन हिंडणारे लोकसमूह असे वर्णन या समूहांचे करता येणे शक्य आहे.

या चर्चेचा अर्थ असा की, भारतीय राज्यव्यवस्थेत अनुसूचित लोकसमूहाच्या आर्थिक आणि सामाजिक, औद्योगिक आणि राजकीय व्यवस्थेतील मागासलेपणावर भर देऊन योजना आखल्या. या समूहांना सांस्कृतिकदृष्ट्या पृथक आणि धार्मिकदृष्ट्या पृथक मानून याही संदर्भात मागासलेपण असल्याचा समजच करून घेतलेला दिसतो.

२.३ अनुसूचित लोकसमूहाचा सांस्कृतिक आणि मानववंशशास्त्रीयदृष्ट्या अधिक विचार आवश्यक :

भारतात ज्यांना 'Scheduled Tribes' आणि 'Nomadic Tribes' म्हणून विचारात घेतले आहे, त्यांच्या संबंधात सांस्कृतिक आणि मानववंशशास्त्रीय विचार नेटकेपणाने केला पाहिजे. असा विचार करण्याची आवश्यकता स्वतंत्र भारतात आणि लोकशाही राज्यव्यवस्थेत अधिक तीव्र झाली आहे.

ही गरज केवळ भारताचीच नाही तर जागतिक पातळीवरही मानवी समाजाची एकात्मका घासूनपुसून स्पष्ट करण्यासाठीही हे गरजेचे आहे. याची काही कारणे स्पष्टपणे देता येतील.

(१) aborigin 'मूलनिवासी' किंवा 'आदिवासी' या शब्दांमुळे निर्माण झालेले आणि Nomads - भटके म्हणून आलेले समज.

(२) अनुसूचीमध्ये कोणाचा समावेश करावा याविषयी निर्माण झालेला प्रश्न.

(३) अन्य सामाजिक समूह व धर्मधारणा यासंदर्भातील संभ्रमामुळे

निर्माण झालेला दुरावा.

(४) या व अशा लोकसमूहांविषयी जागतिक पातळीवर स्पष्ट धारणा व समज याविषयी मतैक्य नसणे. संशोधनविषयक संभ्रम.

(५) या लोकसमूहातील व्यक्ती आणि संघमनाच्या अभिव्यक्तीविषयी निश्चित स्पष्टीकरण आणि आकलन यासंदर्भातील निरीक्षणांची स्पष्टीकरणे भिन्नभिन्न.

(६) या आकलनासह उपरोक्त प्रश्न, अवस्था यांविषयीची भूमिका निश्चित नसणे व प्रसंगी/बहुधा राजकीय व्यवस्थापनाची असणे.

या सर्व दृष्टींनी या समूहाचा सांस्कृतिक आणि मानववंशशास्त्रीय अभ्यास केला पाहिजे. तसा तो अलिकडे भाषाशास्त्र, मानसशास्त्र, मानववंशशास्त्र, अर्थशास्त्र, पुरातत्त्वशास्त्र, लोकसाहित्यशास्त्र या व अशा शास्त्रांच्या अंगांनी विचार होऊ लागला आहेच. तो संकलित व अधिक सूत्रबद्ध व निष्कर्षात्मक पातळीवर नेला पाहिजे.

२.४ मानवी समूहांच्या आदिमतेविषयी चर्चा :

'Light will be thrown on the Origin of man and his history' असे म्हणत en.wikipedia.org/wiki/Human-evolution' या वेबसाईटवरील लेखात एका महत्त्वाच्या गोष्टीकडे लक्ष वेधले आहे. मानवाच्या उत्क्रांती किंवा विकासाबद्दल निर्णय घेताना अनेक शास्त्रीय ज्ञानशाखांच्या आधारे एकत्रित विचार करावा लागतो. या शास्त्रांमध्ये प्रामुख्याने (Physical Anthropology) शारीरिक मानववंशशास्त्र, (Primatology) श्रेष्ठतम प्राणीजातशास्त्र, (Archaeology) पुराणवस्तु संशोधनशास्त्र, (Paleontology) अश्मीभूत अवशेषांचा अभ्यास, (Ethology) निसर्गातील प्राण्यांच्या वर्तनाचा अभ्यास, (Linguistics) भाषाविज्ञान, (Evolutionary Psychology) उत्क्रांतीशास्त्रीय मानसशास्त्र, (Embryology) गर्भवृद्धीशास्त्र (Genetics) जननशास्त्र तथा अनुवंशिकताशास्त्र, यांचा एकत्रित विचार आवश्यक आहे. या शास्त्रांबरोबरच (Folklore) लोकसाहित्य शास्त्राचाही विचार अपेक्षित आहे. कारण वर्तनपरंपरा, वस्तुपरंपरा आणि शाब्दपरंपरा यातून या सर्व शास्त्रांचे संदर्भ प्राप्त होतात.

'Man, Origin and Nature' या उल्लेखात जी. तानझीला - यांनी (www.intress.org) अभ्यासाची पंचसूत्री दिली आहे. (1) Different Approaches to the Issue of Human Religiousness (धर्मधारणेविषयीचे

वैविध्य), (2) Symbolic Activity, Spiritual Sense and Religious Sense (प्रतिकात्मक हालचाली, आत्मिकता आणि धार्मिकता याची जाणीव), (3) The burids of Primitive Men (आदिम मानवांचे पुरले गेलेले अवशेष), (4) Art and Religion in the Paleolithic era. (अश्मयुगातील कला आणि धर्मसंस्कृती), (5) The origin a Human Beings Theories of Evolution and Biblical Revelation - 1. Creation and Evolution, 2. Gods Project of Creation : Finality or Chance? 3. The Appearance of the Huma Being and its Spiritual Dimension. मानवाच्या उत्पत्तीविषयक उत्क्रांती विचार आणि ग्रंथांतील संदर्भांचा धांडोळा घेतला तर. १. निर्मिती आणि उत्क्रांती किंवा विकास. २. देवाने केलेली निर्मिती आणि मानवाचे प्रत्यक्ष सारणीतील वर्तन आणि मानवी मनातील चैतन्याविषयीची अवस्था आणि संज्ञापन (जाणीव) या गोष्टींकडे जी. तानझीला यांनी, आपल्या सहकाऱ्यांसह लक्ष वेधले आहे.

या दोन्ही उल्लेखातून एक सामान्य गोष्ट पुढे येते; ती म्हणजे मानवाच्या आदिमतेविषयी चर्चा करताना प्रामुख्याने मानवाच्या धर्मधारणा आणि चैतन्य (जिवंतपण/आत्मा) विषयक कल्पना यांविषयी मानवी सारणीतून उमटणारी वर्तनात्मक, वस्तुविषयक आणि शाब्द आवर्तने यावर विविध शास्त्रीय दृष्टीने लक्ष केंद्रित करावे लागते. याबरोबरच पुरातत्त्वशास्त्रीय आणि अष्मीभूत अवशेषांचा विचार आणि पुरावे आदिमता ठरविण्यासाठी विचारात घ्यावे लागतात.

२.५ आदिमता निश्चित करण्यासाठी दैवतकथाशास्त्राचा

उपयोग आवश्यक :

‘दैवतकथा’ (Myth) याविषयी कोषातील उल्लेखांचा विचार केला तर 'The story (stories) about the gods and extraordinary people or creatures that are considered by the ancient half - segments of society as a true story and the belief regarding the incidence and nature gods of all.'⁹

'Myth also refers to a story in a culture that is considered to have the truth about an event that never happened in the past. He is regarded as an absolute truth that belief and used as a reference, or a dogma that is sacred and has the connotation of

the ceremony.'¹⁰

दिव्य व्यक्तिमत्त्वे किंवा देव किंवा निर्माते यांच्याविषयीच्या कथा प्राचीन पारंपरिक समाजाच्या अर्ध्याहून अधिक लोकांनी सत्य मानून अतीव श्रद्धेने जपलेल्या असतात. निसर्ग आणि घटना प्रसंग यातील मानवाच्या सामाजिक धारणाविषयीच्या श्रद्धा यांशी जोडलेल्या असतात. अर्थात या दैवतकथा ‘लोकबंध’ (Folktype) असतात.

समूहांच्या सांस्कृतिक धारणांमध्ये दैवतकथा या निखळ सत्याच्या स्वरूपात, अघटित स्वरूपात श्रद्धेने जपलेल्या असतात. अतीव पावित्र्याने अध्यात्मिक पातळीवर अंतिम आणि निखळ सत्य म्हणून श्रद्धेने समूहजाणिवेत दृढमूल असतात. त्यांच्या आधारे सांस्कृतिक संबंध आणि संस्कार उत्सव स्वीकारले जातात. उदा. जन्मप्रथा, विवाहप्रथा आणि मर्तिकप्रथा यासंदर्भात दैवतकथांचा असा अनुभव लोकसमूहात येतो.

दैवतकथाशास्त्रांतर्गत, भाषावैज्ञानिक क्षेत्रात विशेष कार्य करणारे जर्मन पंडित मॅक्स म्युलर यांनी भारतमूलक सिद्धांत मांडला. यासंदर्भात डॉ. दुर्गा भागवत लिहितात, 'Indianist Theory (भारत मूलक सिद्धांत) मॅक्स म्युलर वगैरे पंडितांनी प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांचा हा सिद्धांत मानववंशीय शास्त्रज्ञांनी पुढे खोडून काढला, तरी अद्यापही भारताचे लोकसाहित्यांतील महत्त्व जगांतल्या कुठल्याहि देशापेक्षा कितीतरी पटीने श्रेष्ठ आहे, या विधानाला बाधा येत नाही.'¹¹ मॅक्स म्युलर यांनी मांडलेले विचार पाहता- 'According to the theory of solar mythology coined by Max Muller (Danandjaja, 1986-51), the real myth is repeated in the European fairy tale comes from the myth, because it contains the same symbolosm, the occurrence of morning and evening. Muller theory is based on the evidence of comparative linguistics research. When Sanskrit language was considered a Key Indo-European Language family, Muller compared the names of some of the mythological gods of Eurpoe with the names of natural phenomena is Sanskrit. Research conculsion is that all the names of gods symbolizing the major European Solar Phenomena. Therefore, the theory of Muller later known as the mythology of the sun or Philological School. Solar mythology

theories are monogenesis because its adherents assume that all myths in the world comes from India. It refers to the theory Indianist (Led by Theodore Benfey), which returns all the fairy tales of Eurpoe to their home country (India).¹²

मॅक्स म्युलर यांनी मांडलेला भारतमूलक सिद्धांत दैवतकथाशास्त्राधारे आदिमतेच्या मुळाजवळ घेऊन जातो. यासंदर्भात डॉ. दुर्गा भागवत लिहितात, 'मॅक्स म्युलरचा दुसरा एक उपसिद्धांत म्हटला म्हणजे दैवतकथाशास्त्राचा आत्मा म्हणजेच सूर्यकथा होत. ऋग्वेदांत त्याला सूर्योपासना मुख्यत्वे आढळली. हीच उपासना अवेस्ता वाङ्मयाचा प्राण. ईजिप्तमध्येहि सूर्य हाच सर्वात प्रभावी देव. अशा प्रकारे तौलनिक दैवतकथाशास्त्राचा मूलाधार सूर्यकथाच होत हे मॅक्स म्युलरने दाखविले. रे. कॉक्सला लिहिलेल्या एका पत्रांत मॅक्स म्युलर म्हणतो, " 'Always the Sun and always the Sun!' People exclaim, and yet it is not our fault if the Sun has inspired so many legends and received so many names. And what else do you expect at the bottem of Mythology if not the reflection oif heaven and earth in the mind and language of man?" सूर्यसिद्धांताची टवाळी करणारांना त्याने हा सवाल टाकलेला आहे.'¹³ मॅक्स म्युलर यांच्या सिद्धांताने आदिमता निश्चित करण्यासाठी अस्तित्वाच्या मुळापर्यंत नेले.

दिवस आणि रात्र, पृथ्वी आणि आकाश या अस्तित्वांतील सर्व विभ्रमांचे नैसर्गिक मूल अनुभवसिद्ध ज्ञान म्हणजे सूर्य. या सिद्धांताने सूर्य आणि चंद्र, आकाशातील तारे, दीपज्योती आणि पंचमहाभूतात्मक सृष्टीपर्यंत नेले. मानवाच्या उत्पत्तीसमयी त्याला प्रथम अनुभूत होणाऱ्या या गोष्टी वेदांत दैवते म्हणून आल्या आहेत. जगभर लोकसमूहांमध्ये दैवतांचे प्रथम अस्तित्व, शारीरिक आणि मानसिक पातळीवर लोकसमूहांना जाणवले असणार यात दुमत असण्याचे कारणच नाही. निसर्गातील सूर्य, चंद्र, तारे, डोंगर, नद्या, तलाव, वृक्ष, वेळी, झाडे झुडपे, प्राणी, पक्षी, कीटक, सरपटणारे प्राणी यांचे अस्तित्व पंचमहाभूतात्मक ऋतुचक्र अनुभवतच लोकसमूह; या निसर्गाशी जुळवून घेत, त्यांच्यातून धारणा स्वीकारत, समूहधारणेसह जगत आले आहेत, हे नाकारता येत नाही. म्हणूनच मानसिक पातळीवर, आत्मिक संवेदनेने आहार, निद्रा, भय आणि मैथून या विकारांसह समूहात जीवन व्यतीत करताना त्याच्या

अस्तित्वाची मूळ मुख्य आणि स्थिर धारणातत्त्वे (लोकबंध) मानवाला निसर्गदेवतांतून मिळाली याच त्याच्या आदिम धारणा. त्याने स्वीकारलेल्या आदिम देवतांवरून त्याचे निसर्गाश्रयी जीवन स्पष्ट होते. एवढे मॅक्स म्युलरच्या सिद्धांतातून सूचित होते.

वेदवाङ्मयात या निसर्गदेवतांची सुक्ते येतात तसेच अवैदिक पारंपरिक मौखिक वाङ्मयातही याच दैवतांची महती गायिली जाते आणि लोकजीवनाशी त्यांचा संबंध स्पष्ट होतो.

'Scheduled Tribe' आणि 'Nomadic Tribe' यांच्या पारंपरिक जीवनक्रमात, सारणीत या निसर्गदेवतांना कमालीचे श्रद्धापूर्ण स्थान असल्याचे मौखिक परंपरेतून स्पष्ट होते. केवळ याच लोकसमूहाच्या धारणांमध्ये हे आहे असे मात्र नाही. जगभरातील मनुष्यमात्रांच्या मानसिक धारणांचा अभ्यास त्यांच्या जीवनसारणीतील वर्तनपरंपरा, वस्तु किंवा साधनपरंपरा आणि शाब्द किंवा वाङ्मयपरंपरा यांचे निरीक्षण केल्यास हे लक्षात येईल. भेद एवढाच की उल्लेखित 'tribes' मध्ये हे निसर्गदेवतांचे संवेदन लोकबंधांच्या स्वरूपात (Architype आणि Folktype) अधिक घट्ट आणि जीवनसारणीत प्रत्यक्षदर्शीपणे आढळते, हे लक्षात घ्यावयास हवे.

दैवतकथाशास्त्राच्या आधारे असा निष्कर्ष काढता येतो की, निसर्गदेवतांची प्रतिमासृष्टी ज्या लोकसमूहात बहुल आणि दृढ आहे; त्यांचे जीवन संवेदन आणि जीवन धारणा आदिमतेला अद्यापही विशेषत्वाने चिकटून आहेत. आदिमतेचे ठळक आणि स्पष्ट अवशेष या लोकसमूहात विशेष बाहुल्याने दिसतात. एवढे हे लोकसमूह मानवनिर्मित साधनांमधील परिवर्तनात मागासलेपण राखून जगत असतात.

सजीवावशेषवादी संप्रदाय (Survival Theory) यासंदर्भात विशेष प्रकाश टाकते. हा संप्रदाय हा मानववंशशास्त्र या ज्ञानशाखेचाच उपसंप्रदाय होय. यासंदर्भात डॉ. दुर्गा भागवत यांनी दिलेली माहिती अशी, 'टायलर व लँग हे या संप्रदायाचे प्रवर्तक. रानटी लोकांच्या दैवतकथांचा अभ्यास करून त्यांनी असा निष्कर्ष काढला; की मुळच्या कथा रानटी लोकांत आढळतात आणि त्यांचेच अनुच्छेदित जिवंत अवशेष सुसंस्कृत लोकांच्या मागाहून बनलेल्या कथांत आढळून येतात. अशा प्रकारे ही 'टिकून राहण्याची प्रवृत्ति' जुन्या व नव्या कथांना प्रथांना जोडती झाली. ग्रिमच्या कथांत आढळून येणाऱ्या अनेक सरंजामी पद्धतींचे मूळ या विद्वानांना दूरदूरच्या रानटी जातींत आढळले.

मूळ रानटी अवस्था एक होती. रानटी लोकांच्या समजुतीहि सार्वत्रिक होत्या. नंतर जसजसा संस्कृतीत फरक पडला, तसतसे रानटी व सुसंस्कृत लोकांचे दळणवळण तुटले. या सिद्धांताप्रमाणे 'रानटी अवस्थेतून प्रगतीकडे' हे सूत्र अस्तित्वांत आले.^{१४}

येथवरच्या चर्चेचा मतितार्थ असा की मानववंशशास्त्र, दैवतकथाशास्त्र, भाषाशास्त्रास आणि धर्मधारणा यांचा विचार आदिमता सिद्ध करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. दुसरे असे की, मानवी समूहांचा प्रवास अतिशय घट्टपणाने निसर्गाश्रयी मनाने दैवतधर्मधारणांच्या लोकबंधांतून प्रवाहित होत राहिला आहे. ही निसर्गावलंबितता मानवाच्या जैविक प्रवासाचा भाग बनून राहिली आहे.

२.६ मानवी समूहांच्या आदिमतेचा विचार कल्प :

मानवाची आणि मानवसदृश्य किंवा मानवी अवस्था प्रमाणित देव, राक्षस, परि इ. मानवी अमानवी अवस्थांची उत्पत्ती केव्हा व कशी झाली? याविषयी अनेक विचार कल्प पुढे आलेले दिसतात. या कल्पांचे तीन गटात विभाजन करता येईल- (१) पृथ्वीवर मानवाची उत्पत्ती एकदाच व एका ठिकाणी झाली असावी. नंतर त्याची जगभर भ्रमंती होत राहिली. त्याच्या भ्रमंतीची आवर्तने होत राहिली. मात्र पृथ्वीवरील मानव अवघा एकच. धर्मग्रंथांतील उल्लेखांच्या विचारात या विषयी दैवतकथाशास्त्रांच्या आधारे एकमत असल्याचे लक्षात येते. (२) मानववंशशास्त्रज्ञांच्या मते समान परिस्थितीत मानव सात ठिकाणी एकाच वेळी व कालांतराने निर्माण झाला त्यांचा सप्तवंशात्मक विचार करावा लागतो. या मानवाची समूहाने भ्रमंती सुरू झाली. पृथ्वीवर सात या अंकाला त्यामुळेच महत्त्व आहे. (३) उत्क्रांती सिद्धांतानुसार मानवी उत्पत्ती झाली असावी. ती पृथ्वीवर थोड्याफार कालांतराने ठिकठिकाणी झाली असावी. निसर्ग, प्राणीसृष्टी आणि मानव यांतील अतूट असे मानसिक, शारीरिक नाते दिसते. समूहवृत्तीने मानवी समूहांतील धर्मधारणा त्यानुसारच आल्या असाव्यात.

हे तीनही कल्प संशोधकांनी आपापल्या परीने साधार मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे हे याअगोदर उल्लेखित शास्त्रांच्या विकासात दिसून येते. या सर्व कल्पांमध्ये एक सर्वसामान्य बाब सैद्धांतिक स्वरूपात पुढे येते ती अशी की, लोकसमूहांचे अस्तित्व व त्यांचा प्रवास, धर्मधारणांसह जीवनसारणीमध्ये झाला आहे. त्यामुळे भावनांची एकात्मता व निसर्गाश्रयी जीवनसारणीतून उद्भवलेल्या

पर्यायात्मक धर्मधारणांचा विकास क्रम यात साम्य अनुभवास येते. ही सर्वसामान्य बाब विचारात घेऊन; मानवाच्या आदिमतेविषयी निश्चित विचार मांडता येणे शक्य आहे.

वर उल्लेखित तीनही कल्पांसंबंधी एकमत मात्र दिसत नाही. त्या कल्पांच्या संदर्भात मांडलेल्या सिद्धांतावर राजकीय, भूप्रदेशात्मक आणि विविध ज्ञानशाखांच्या एकारलेपणामुळे परिणाम झालेले दिसून येतात. विविध प्रकारच्या महत्त्वाकांक्षा व अभिनिवेश यामुळे मतभिन्नतेला आग्रही बळ मिळते.

भारतीय दैवतकथाशास्त्र, वैदिक संस्कृतपूर्व संस्कृत भाषा व भाषाकुल, हिमालयाची उत्पत्ती यांच्या अतिप्राचीनतेविषयी जागतिक पातळीवर साधार एकमत झालेले दिसते. आर्य/अनार्य वाद, मानवी उत्पत्ती व स्थलांतर यांच्याविषयी मात्र वाद उपस्थित झालेच. मॅक्सम्युलरच्या सिद्धांताचा इतिहास हे याचे उत्तम उदाहरण आहे. मात्र वेदोल्लेखित अतिप्राचीन निसर्गशक्ती देवतांच्या धारणांची प्राचीनता आणि त्या धारणांचे, शारीर आणि मानसिक गोष्टींवरील प्राचीनतम परिणाम यांच्या प्राचीनतेविषयी दुमत दिसत नाही. उपरोक्त ('Survival Theory') सजीवावशेषवादी संप्रदायांचा उल्लेख तपासला तर; अतिप्राचीनतेला दृढ स्वरूपात कवटाळून प्राचीनतम, आकलित कल्पनांवर आधारित; लोकबंधात्मकतेने जगणारे लोकसमूह (tribes) आणि त्याच कल्पना धर्मधारणात्मकतेने जपत सुसंस्कृत म्हणविणारा व्यापक समाज भारतात आढळतो. त्यात लोकबंधात्मक एकात्मताही आढळते. मात्र भारतीय स्थलसापेक्ष मानववंशशास्त्रीय आदिमता मान्य करण्याविषयी मोठ्या प्रमाणावर मतभेद आढळतात. किंबहुना मानवाच्या जागतिक पातळीवर मानवाची आदिमता स्थलसापेक्षतेने सिद्ध करण्याविषयीची स्पर्धा आहे. त्यात आफ्रिकेशी संबंधित विचारकल्प सर्वात आघाडीवर दिसतात.

या दृष्टीने Leon Sheleff (लीओन शेलेफ) यांचा Tribalism - 'Vague But Valid'^{१५} हा लेख मला महत्त्वाचा वाटतो. ते म्हणतात, 'I have used the term "tribe" even though it has become a problematical one - and do so far a number of reasons, not least of which is the want of a better nomenclature. Like the word 'state' the word 'tribe' is undergoing re-assessment, and the seems to be a growing number of persons, in political and academic life, who are eschewing its use, arguing that its limitations outweigh its

clarificatory capacity, and that is an imposed categorization enuciated by outsiders and uttuner to their own convenience and not to objective reality.'

ज्या लोकसमूहांच्या संदर्भात येथे मी चर्चा करित आहे त्यासाठी वापरलेली पारिभाषिक आणि शासकीय व्यवस्थेमधील शब्द 'tribe' या विषयीची उपरोक्त चर्चा विचारातच घ्यावयास हवी. 'Scheduled Tribe' आणि 'Nomadic Tribe' च्या संबंधात आदिवासीपण / आदिमता विचारात घेताना स्थानिक आणि वैश्विक पातळीवर ज्या महत्त्वाकांक्षा आणि अभिनिवेश यांचा मी उल्लेख केला आहे त्याचा परिणाम होतोच होतो. वस्तुस्थितीत 'tribe' ही संज्ञा ज्या लोकसमूहाला वापरून, Aborigines किंवा मूलनिवासी अथवा आदिवासी याविषयी चर्चा केली जाते, त्या चर्चेचे परिणाम जागतिक पातळीवर राजकीय साम्राज्याच्या दृष्टीनेही होत असतात. असे असूनही 'tribe' ही संज्ञा का व कशी वापरायची याविषयी संभ्रम आहे. लीओन शेलेफ पुढे म्हणतात, "In fact, the very use of the term "indigenous" allows some countries that "tribal people" to deny, because of the semantics, their very existence, possible thereby undermining the possibility of having their right recognized as a minority group with legitimate claims on the majority population." ^{१६} त्यांच्या या म्हणण्यात तथ्य आहे. उदा. 'तलवार कानडी' नावाच्या लोकसमूहाने आपल्याला 'Scheduled Tribe' मध्ये सूचित करू नये म्हणून एकेकाळी आंदोलन केले होते. आता त्याच समूहाचा अनुसूचनात नोंदविण्याचा आग्रह आहे. (ता. अकोले, जि. अ.नगर, महाराष्ट्र, भारत) अशा कितीतरी लोकसमूहांची आता अनुसूचनात घेतले जावे म्हणून मागणी आहे. याचाच अर्थ हा की वर उल्लेखित जी. एस. घुर्ये यांनी म्हटल्याप्रमाणे 'Scheduled Tribe' यांना 'Aborinon' किंवा 'Adivasi' देखील म्हणता येणार नाही. कारण या पारिभाषिक संज्ञेचा संबंध आदिमतेशी आहे किंवा नाही याविषयी एकमत नाही. जगात अशा प्रकारे अनेक लोकसमूह आहेत की ज्यांना 'Aborigin' म्हणून विचारात घेतले गेले. मात्र लीओन शेलेफ यांनी एक निरीक्षण नोंदविले आहे त्या निरीक्षणाप्रमाणे, 'People have done their worst in outlawing tribalism, and never differentating what was positive and worth Preservnging Missionaries taught Africans to despise their tribal

culture, telling them it was in conflict with the modern word. No effort was made to trace what was good, or to point out to the potential leaders of a community how some customs could be modified to suit the cahangs in the world. People were simply taught European social behaviour... Without any reference to African custom the question is whether we can develop within Africa a system which reflects the African Personality, but at the same time a growing within Africa a system which reflects the African personality but is at the same time a growing system in which a man does not have to cling to tribal to customs in the raw and primitiv sense." ^{१७} मतितार्थ असा की, राजकीय आणि सामाजिक स्थिती-गतीच्या रेट्यात सर्वसमावेशक आणि मुलभूत मानवी अवस्था आणि रूपे यांचा विचार न करता, वर्तमानाच्या काही कालावधीसाठी राजकीय आणि सामाजिक अपेक्षापूर्तीसाठी निर्णय घेऊन व्यवस्था मांडली जाते. त्यामुळे 'Scheduled Tribe' व 'Nomadic Tribe' च्या अवस्थांतराविषयी कधी अतिव्याप्त तर कधी अव्याप्त राजकीय निर्णय घेऊन; सामाजिकतेतील त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाविषयी अपेक्षा व्यक्त होतात. मानवी अवस्थांतरणाविषयी विषयीच्या ऐतिहासिकतेकडे नकळत डोळेझाक होऊ शकते. जगभरात आणि अर्थात भारतातही ब्रिटीश काळापासून 'tribalism' विषयी अशी मांडणी झाली आहे. येथे एक गोष्ट मानवी वांशिकवादाविषयी आणि सामाजिक समतेविषयीच्या अनेक चळवळींचा जन्म, या अशा निर्णय प्रक्रियेमुळे, आफ्रिका आणि युरोपीय यांच्या अनुकरणातून झाला आहे. भारतीय सामाजिक चळवळी हे त्याचे ठळक उदाहरण आहे.

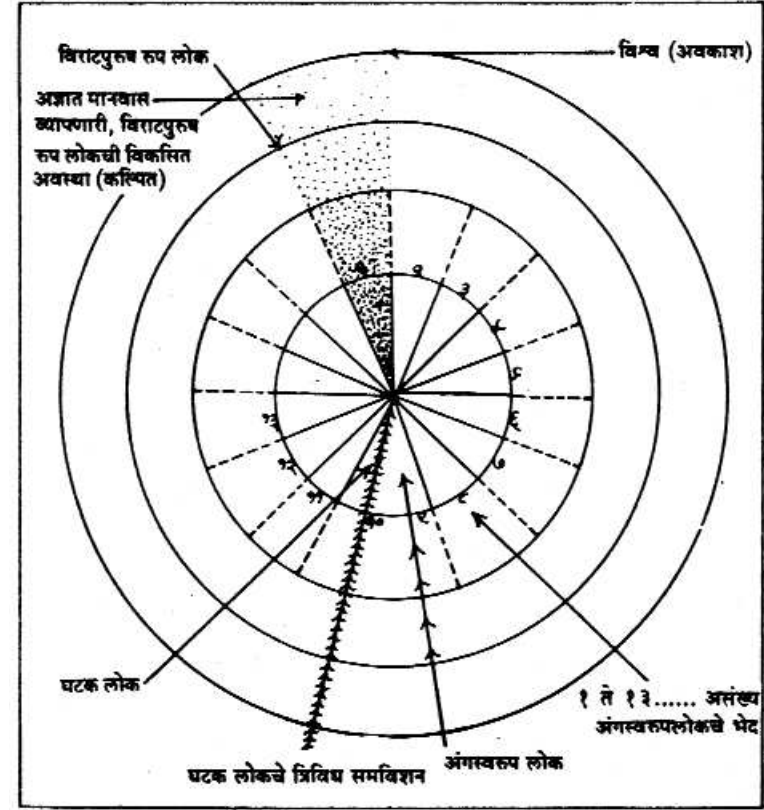
कोणत्याही शास्त्रीय मांडणीत मुळापर्यंत जाऊन विचार करण्याची आवश्यकता असते. मानव्य शास्त्रांच्या बाबतीत मात्र स्थलकालपरिस्थिती सापेक्षतेचा परिणाम मोठ्या प्रमाणावर होतो हे विचारात घ्यावेच लागते.

मानवी आदिमतेच्या निर्णयासंदर्भात ही अडचण येणे स्वाभाविकच आहे. नवाधुनिक (Jenetic) जैविक शास्त्रीय पद्धतीने मानववंश आणि मानवाची जागतिक एकात्मता यांचा विचार मांडला जात आहे. त्यातून कदाचित उपरोक्त तीनही कल्पांच्या संदर्भात मानवी अस्तित्वासंबंधी 'एकात्म मानव' या दृष्टीने पृथ्वीवरील मानवी अवस्थांतराचे; माणसाच्या आरंभ

बिंदूपासूनचे परिणाम प्राप्त होताना दिसत आहे. 'वसुधैव कुटुंबकम्' या भारतीय ज्ञानपरंपरेतील सूत्र पृथ्वीवरील मानवी वंशाच्या संदर्भात पुढे येण्याची शक्यता आता शंभर टक्क्यांपर्यंत वाढते आहे. मॅक्सम्युलरचा सूर्यसिद्धांत आणि भारतीय प्राचीन ग्रंथातील संपूर्ण विश्वनिर्मितीच्या संदर्भातील आधुनिक विज्ञानाच्या कसोटीवर सत्य ठरत आहे.

२.७ 'लोकबंध' विचारातील 'लोक'विचार :

'लोकबंध' या मी लिहिलेल्या ग्रंथात 'लोक उत्पत्ती', वैदिक 'लोक' व 'लोक'कल्पना, 'लोक'ची निर्मिती एक कुतुहल, 'लोक'ची त्रिविधता यांविषयी विचार मांडले आहेत. 'लोक'ची उत्पत्ती लोकसाहित्याच्या आधारे मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'प्रत्येक अंगस्वरूप 'लोक'ची उत्पत्ती नेमकी केव्हा झाली हे सांगणे कठीण आहे. असे असले तरी 'लोक'च्या आत्मप्रकटीकरणातून म्हणजेच लोकसाहित्याच्या आधारे, रुढी-परंपरा स्वरूपावरून आणि विशेषतः त्या 'लोक'मधील मिथकांच्या आधारे, आपण त्या 'लोक'च्या उत्पत्तीविषयी तर्क बांधू शकतो. 'लोक'ची उत्पत्ती विराटपुरुष 'लोक'मध्ये समाविष्ट झालेली असते. तेथेच अंगस्वरूप 'लोक'चे अंगस्वरूपत्व सिद्ध होते. याच अंगस्वरूप 'लोक'च्या आत्मप्रकटीकरणातून एकूण 'लोक'च्या उत्पत्तीविषयी संकेत मिळतात. त्यायोगे आपण उत्पत्तीसंबंधात काही मागोवा घेऊ शकतो. अर्थात हा मागोवासुद्धा अखेर तर्काकडे सुपूर्द करून समाधान मानावे लागते. 'लोक'च्या उत्पत्तीविषयक अभ्यासातून 'लोक'धारणेची म्हणजेच 'लोक'च्या स्थिर आणि प्रवाही, सनातन आणि वर्तमान, तात्कालिक आणि चिरंतन स्थितीगतीची जाणीव आपणास होऊ शकते. या 'लोक'ची धारणा करण्याची शक्ती असलेली व्यक्तिगत व व्यक्तिसमावेशित 'लोक'ची सामूहिक-मानसिक अवस्था लोकबंधांमुळे तयार झालेली असते. 'लोकबंध' संदर्भात आपण पुढील उल्लेखात सविस्तर चर्चा करणारच आहोत. याचा अर्थ असा की 'लोक'ची उत्पत्ती समजावून घेण्यासाठी आपणास 'लोक'च्या आत्मप्रकटीकरणपर्यंत जावेच लागते. हे आत्मप्रकटीकरण म्हणजेच लोकबंधांचे प्रकटीकरण म्हणजेच लोकसाहित्याचे प्रयोग होत.'^{३६} या अवतरणातील 'घटकलोक' (an individual in society), 'अंगस्वरूप लोक' (a socio-cultural group) आणि 'विराटपुरुष लोक' (Total human kind) यांचे परस्पर संबंध लक्षात घेतले पाहिजेत. ते संबंध 'लोकबंध'मधील आकृतीतून स्पष्ट होतील.

२.८ आदिमता ही वैश्विक जैविक मानसिक संवेदना :

आदिमता (Primitivity) ही मानवाच्या जीवोत्पत्तीशी निगडित असलेली (Genetic Theory) संवेदना (Sensation) आहे. मी कोण आहे? माझे उत्पत्ती नेमकी कोणत्या परंपरेतून झाली? माझे मूळ कोण? या प्रश्नांची मालिका सनातनपणे मानवी मनात घोळत असते. हेच त्याच्या ठायी असलेले Jenetic Sansation (मानवी वंशोत्पत्तीशी) जोडलेले संवेदन होय. हे संवेदन अर्थातच समूहात्मक आहे. स्त्री आणि पुरुष यांच्या संभोगातून पुन्हा स्त्री, पुरुष स्वरूपात निर्मिती होते; हे दैनंदिन अनुभवास येणारे सत्य हे आदिमतेची संवेदना जाणवण्याचे मुख्य कारण आहे. माणूस हा कळप किंवा समूह करून जगणाऱ्या प्राण्यांपैकी आहे. आहार, निद्रा, भय आणि पुनर्निर्मितीसाठी मैथून हे त्याचे जीवशास्त्रीय मुलभूत विकार आहेत. सर्व प्राणीमात्रात जाणवणाऱ्या या

विकारांप्रमाणेच आपल्यातील हे विकार अनुभवतांना; प्राणीमात्रातील साधर्म्य जसे माणूस अनुभवतो; तसेच प्राणीमात्रांच्या उत्पत्तीविषयीचे प्रश्नही त्याच्या मनात घोळतात.

मानवी जीवन निर्मितीच्या प्रश्नांबरोबरच आरंभीच्या अवस्थेत माणूस कोणत्या 'लोकबंधा'त जगत असावा; याविषयीचे प्रश्न त्याला सतत आरंभबिंदूपासूनच्या अस्तित्वाच्या संवेदना निर्माण करीत असतात. मानवी जीवनाच्या अगदी आरंभकाळी भूतमात्रांप्रमाणेच मानवी जीवन निसर्गाशी निगडित आणि निसर्गावलंबी असणार हे उघड आहे. तेव्हापासूनच त्याच्या मनात उपरोक्त प्रश्नांचे संवेदन सुरू असणार हे उघड असणार. भूक आणि जननक्रिया यांच्या नैसर्गिक प्रेरणा त्याला निसर्गावलंबी अनुभव घेण्यास भाग पाडीत असाव्यात, हेही अगदी उघड आहे. निसर्गातील (विश्वाच्या अस्तित्वातील) अनुभूतीची संगत त्याने स्वतःच्या जीवनाशी लावत अनुभूतीसंचित जोडले. यातील उपजत किंवा निसर्गतः अस्तित्वात येण्याविषयीची संवेदना मानवी मनात शारीर संवेदनेसह आणि शारीर संवेदनांमुळेच प्रेरित झालेली असणार हे उघड आहे.

संभोगक्रीडा हा यातील अतिमहत्त्वाचा दुवा आहे. त्यातूनच त्याने आपल्या जननप्रक्रियेचे अनुभव प्रतिमांच्या स्वरूपात, चित्रलिपीबद्ध करून मनात, स्मरणात आणि संपर्कातील आत्मकथनात्मक परस्पर संवादातून मिळणाऱ्या माहितीच्या रूपात साठविण्यास सुरुवात केली. या प्रतिमा स्वाभाविक मानवाच्या उत्पत्तीसमयीपासूनच्या, भोवतीच्या निसर्गात घडणाऱ्या घडामोडी, पदार्थ, जीवमात्र, डोंगर, मैदाने, गुहा, वृक्षवेली, प्रवाह, तलाव, समुद्र या व अशा गोष्टीतील अनुभवातून घेतल्या असणार. हे त्याचे (Primitive) आदिम अनुभव विश्व होय. मात्र या अनुभव विश्वाचा प्रवास निसर्गास्तित्वासह मानवाच्या प्रवासाबरोबर सुरूच आहे. अर्थात मानवाच्या जीवनसारणीचा प्रवास मानवाच्या आदिम अनुभूतीच्या वर्तमान अवस्थांतील अनुभूतीसह सुरू आहे. मानवाचे आदिम अनुभूती विश्व सनातनपणे मानवाबरोबर आहे. अर्थात ते सर्वभूतमात्रांबरोबरचे त्यांचे नित्य प्रवासणेचे आहे. ही त्याच्या अनुभव विश्वातील आदिम रूपे किंवा आदिम प्रत (Archetype) समूहमनात आणि व्यवहारात, लोकसमूहाच्या प्रवासात लोकबंधात्मकतेने (Folktype) प्रवासत आहेत. हे मानवाचे आदिबंध (Prototype) आदिम (Primitive Primeval किंवा Primaeval) मानवाची

आदिम अवस्थारूप सांभाळण्याचे कार्य करीत असतात. हे आदिबंध (Primitive Prototype) किंवा 'लोकबंध' (Folktype) प्रामुख्याने आदिम मानवाच्या सर्व प्रकारच्या, शारीर आणि भावनात्मक (Physical and Psychological) गरजा भागविणाऱ्या दृश्य, अदृश्य भूतमात्रांच्या प्रत्यक्षदर्शी किंवा संवेदित अनुभूतीतून तयार झाले.

त्यात दैवतविषयक लोकबंध प्रामुख्याने निर्माण झाले. त्यांचा मानवी मनाबरोबर आणि रक्तांतील संवेदनेबरोबर सनातन आणि चिरंतन प्रवास सुरू आहे. "भाषाशास्त्रीय संप्रदाय (Philological School), निसर्गरूपवादी संप्रदाय (The Nature-Symbolists), भ्रंतकल्पनावादी (Euhemerist, School), स्पष्टीकरणवादी संप्रदाय (Aetiological School), मानवशास्त्रीय संप्रदाय (The Antropological School), उत्तरजीवित्ववादी संप्रदाय (Survival Theory), वितरणवादी संप्रदाय (Distributionist School), प्रसारणवादी संप्रदाय (Diffusionist Theory), ऐतिहासिक-भौगोलिक संप्रदाय (Historical and Geographical School), मानसशास्त्रवादी संप्रदाय (Psychological), कार्यान्वयी संप्रदाय (Functional School) या सर्व सिद्धांतांनी 'Myth' चा विचार केला. आपापल्या परीने मिथचा संबंध मानवी समूहजीवनाशी जोडला (Culetive Life) असे डॉ. दुर्गा भागवत यांनीही नमूद केले आहे."^{१९} दैवतकथा या मानवी उत्पत्तीनंतरच्या अगदी सुरुवातीच्या काळातच निर्माण व्हायला सुरुवात झाली असावी, असे या चर्चेच्या आधारे म्हणता येते. हाच विचार मी 'लोकसाहित्य संशोधन पद्धती' या ग्रंथात 'Myth' या स्वतंत्र प्रकरणात मांडला असून; 'मिथक निर्मिती' ही एक मानवी प्रवृत्ती आहे असा निष्कर्ष दैवतकथा निर्मिती प्रक्रिया स्पष्ट करून काढला आहे.

"मिथक निर्मितीचा विचार करताना येथेच आपण 'लोक'च्या निर्मितीजवळ येतो. 'लोकबंध'ची चर्चा करताना आपण 'लोक' ही संकल्पना स्पष्ट केली आहे. 'लोक म्हणजे एकत्रितपणे जास्तीत जास्त सुखकर जीवन जगण्यासाठी एकत्र आलेला माणसांचा समुदाय, हा समुदाय समान मनस्क असतो" - "एकत्रितपणे याचा अर्थ व्यक्ती व समष्टी दोन्ही स्तरावर (घटकलोक आणि अंगस्वरूपलोक व विराटपुरुषलोक) होय. येथेच 'मिथक' निर्मिती प्रवृत्तीचे मर्म दडलेले आहे असे म्हणता येईल."^{२०} ही प्रवृत्ती हीच माणसाची आदिमता स्पष्ट करणारी प्रवृत्ती होय. 'लोक' (Culective Mind) समूहमन समजून घेण्यासाठी या प्रवृत्तीच्या आधाराशिवाय पर्याय दिसत नाही.

माणसाची ही आदिमता संवेदना स्वरूपात प्रत्येक माणसात व्यक्ती, समूह व वैश्विक मानव या त्रिविध स्तरात असतेच.

या मुलभूत संवेदनेमुळेच विश्वातील प्रत्येक माणूस आदिम माणसाचे वर्तमानातील रूप म्हणूनच पुढे येतो. माणसाच्या वृत्तीप्रवृत्तीमुलक विचार केला तर माणूस, आदिमता (अतिप्राचीन अवस्था aborigin माणसाची आरंभ अवस्था) ऐतिहासिक (त्याचा भूतकालीन स्थलकालपरिस्थिती सापेक्ष प्रवास) आणि वर्तमान (स्थलकालपरिस्थिती सापेक्ष समायोजनात्मक जीवन) अशा त्रिविधतेने जगत असतोच. म्हणून प्रत्येक माणसात आदिमता दडलेली असते. प्रत्येक जण प्रथम आदिम असतोच.

याचा विचार करता (Aborigin) मूलनिवासी किंवा आदिवासी यांचा विचार कसा करावयाचा किंवा मूलनिवासी किंवा आदिवासी 'Scheduled Tribe' आणि 'Nomadic Tribe' यांचे अवस्था निश्चिती वर्णन कोणते? हा प्रश्न उपस्थित होतो.

२.१ अनुसूचित जमाती या आदिम अवस्थेतील मानवी जीवनाचे ठळक अवशेषरूप होत. (Relic, Remain, Antiquities, Fossil of Mankind) :

'Tribalism' असा शब्द वापरून 'लोकसमूहवाद' स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न अनेकदा केला जातो. 'लोकसमूह' म्हणून अधिक घट्टपणे जगणाऱ्यात, ज्यांना आपण जागतिक पातळीवर Tribes म्हणून (जमाती म्हणून) उल्लेखित करतो त्यांचा समावेश करावा लागतो. जमातीचे सामाजिक, सांस्कृतिक, नैतिक, धार्मिक प्रकारचे तसेच आर्थिक स्वरूपातील व्यवस्थापन स्वतंत्र स्वयंपूर्ण असण्याविषयीचा ठाम विश्वास राखत तरी स्थलकालपरिस्थिती यांशी अगदी आवश्यक तेवढेच समायोजन करित जगभरात काही जमाती स्थिर वा भटके जीवन जगत आहे. व्यापक मानवी जीवन सारणींपासूनचे त्यांचे पृथक्पण त्यामुळे नजरेत भरते. असा पुरातत्त्वाभिमान, अस्मितापूर्वक सांभाळून, जगण्याचीही एक सामूहिक प्रवृत्ती असते. त्यानुसार त्यांची हे सारणीतील वेगळेपण, त्यांना स्वत्व वाटते. ते खरेही आहे. मात्र ते आदिम मानवाच्या अस्तित्व अवस्थेचे स्थलकालपरिस्थितीतही टिकून राहणारे पुरातत्त्वशास्त्रीय अवशेषात्मक अस्तित्व असते. त्या आधारे अखिल मानवी संस्कृतीचा वर्तमानापर्यंतचा सारणीचा परिवर्तनात्मक व प्रवाहात्मक पट मांडता येतो. म्हणूनच अशा जमाती अखिल मानवी संस्कृतीचे मूलस्रोत असतात. हे

मूलप्रवाह, दैवतकथाशास्त्रानुसारी अवस्थांवरून अतिप्राचीन, प्राचीन, ऐतिहासिक अशा स्वरूपात प्रत्ययास येतात. निसर्गाश्रयी प्रतिमांच्या अर्थात दैवतकथांच्या आधारे (तत्त्वतः नव्हे) प्रत्यक्ष सारणीत लोकबंधासह जगणारे लोकसमूह आदिम अवशेषात्मक समूह म्हणून ओळखता येतात.

वर्तमानात जे लोकसमूह आदिम, मूलनिवासी (aborigin) किंवा आदिवासी (Nomadic Tribes), भटके आदिवासी म्हणून ओळखले जातात ते स्थानपरत्वे त्या त्या स्थलसापेक्षतेने, राज्यभूमीसापेक्षतेने, राष्ट्रभूमीसापेक्षतेने किंवा पृथ्वी (Diffind Geographical Land) आदिवासी किंवा मूलनिवासी मानण्यापेक्षा ते अखिल मानवी जीवनाच्या मूळ अवस्थेचे पुरातत्त्वशास्त्रीय मानवी पुराणावशेष (Antiquities / Fossils) आहेत असे म्हणणे अधिक तर्कशुद्ध आहे. मानवी जागतिक एकात्मतेची परिमाणे या पुराणावशेषातून पुढे येतात.

२.१० मानवी जीवनाच्या मूलअवशेषरूपांची (Tribes) मानवशास्त्रीय उपयुक्तता :

पुरातत्त्वीय अवशेषांचा, जीवाष्मांचा विनियोग मानवाच्या आरंभबिंदूपासूनचा इतिहास उलगडण्यासाठी होतो. तसे या लोकसमूहांस्वरूपातील मूलावशेषांचा उपयोग नेमका कोणत्या गोष्टींसाठी महत्त्वाचा ठरतो हे पाहाणे मोठे मनोरंजक तेवढेच उपयुक्तही आहे. या मानवी लोकसमूहरूपातील मानवी जीवनावशेषांचा उपयोग पुढीलप्रमाणे होतो-

१) मानवाच्या आरंभबिंदूपासूनचा इतिहास सर्वांगीणपणे पाहताना; वर्तनपरंपरा, वस्तुपरंपरा आणि शाब्दपरंपरा यांचा उपयोग या त्रिविध परंपरांच्या इतिहास मांडणीबरोबरच धारणामूल्ये निश्चितीकरणासाठी होतो.

२) वैद्यकीय परंपरांचा उलगडा होण्यास मदत होते.

३) जन्मप्रथेचे, विवाहसंस्थांचे आणि प्रथांचे, मूर्तिकप्रथांचे पारंपरिक इतिहास व परिवर्तनात्मक स्वरूप उलगडता येते.

४) धार्मिक विधी, कला, कलाकुसर, उद्योगनिगडित कलाकुसर यांचे पारंपरिक व ऐतिहासिक परिवर्तनात्मक स्वरूप उलगडता येते.

५) व्यापार आणि विनिमयाच्या जागतिक परंपरा उलगडून दाखविता येतात.

६) अध्यात्मशास्त्रातील धारणातत्त्वांचा अभ्यास करण्यास मदत होते.

७) पर्यावरणाशी मानवाचा संबंध नेमकेपणे उलगडण्यास मदत होते.

८) वनस्पतींचा, प्रवाहांचा, डोंगर-दऱ्यांचा; समूहजीवनाशी असलेला जैविक व व्यावहारिक, सामाजिक व धार्मिक संबंध उलगडण्यास मदत होते.

९) राजव्यवस्थेचे मूळस्वरूप, न्यायव्यवस्थेतील समूहमनसापेक्ष व्यक्तिनिगडित स्थान, मालकीहक्कांविषयीची परंपरा आदि गोष्टी स्पष्ट होण्यास मदत होते.

१०) मानवी शक्ती, मानवअर्जित शास्त्रे व कला, निसर्गशक्ती आणि अनाकलनीय तरी अनुभूत शक्तींचा; मानवी जीवनसारणीतील, निश्चित उपयोगाच्या प्रक्रियेतील, विकासक्रमाचा अभ्यास करता येतो.

११) समूहजीवनाच्या पूर्वसंचितांचे दर्शन घडण्यास मदत होते. विविध शास्त्रे, कला यांच्या उद्गमापासूनच्या प्रक्रियेचा उलगडा होऊन परंपरा आणि बदल यांचा इतिहास मांडून वर्तमानकालीन ज्ञानप्रक्रियेचे मूलाधार शोधता येतात.

१२) भाषावैज्ञानिक अभ्यासास व्यापक प्रक्रियेसंबंधी विचार करताना मदत होते.

१३) अधिक सत्यतेच्या कसोटीवर मानवीवंशांचा इतिहास मांडणे शक्त होते.

१४) दैवतांची स्तरनिहाय विभागणी केली तर

(१) सूर्य, चंद्र, तारे, अग्नी, वारा, पाऊस, डोंगर, दऱ्या, जमीन/शेतजमीन, नद्या, जलप्रवाह, तलाव, सरोवरे, वृक्ष, वेली, गवत प्रकारांपासून अनेक प्रकारच्या वनस्पती, मुळे, फांद्या, फुले, मोहर, फळे, सर्प, सिंह, वाघ, गाय, उंट, हत्ती आदि प्राणी, अग्नी व अग्नीप्रकार यांना थेट, आहे त्या स्वरूपात, देव मानणे.

(२) प्रतीक पूजेची प्राथमिक अवस्था, दगड, धोंडे, खडक, माती, वाळू, शंख, शिंपले, कवड्या, पाणी, पाने, फुले, फांद्या या स्वरूपात आहेत त्या स्वरूपात; दैवत प्रतीक मानणे.

(३) शेंदूर वा खनिजे यांचे रंग लावून प्रतीक सजवणे, मानणे, पूजा करणे, त्यांचे ग्राम, स्थान, क्षेत्र महात्म्य प्रस्थापित करून पूजा करणे, मातृशक्ती व पितृशक्ती भावना स्वीकारून, प्रतीक निर्मिती करणे; त्यात पूर्वजदैवते, वीरदैवते, रक्षकदैवते, अनगड खांब, दगड स्वरूपात स्वीकारून स्थापना करणे, शेकोटी, होळी, धुनी, आराधी मानणे, यज्ञकुंड स्वरूपात मांडणी करणे, शस्त्रपूजा करणे, साधकसिद्ध यांची मंत्रतंत्रात्मक विधिविधानांसह पूजा करणे.

(४) मातृपितृ देवतांचे मनुष्यरूप सदृश्य- देव, दानव/दैत्य, मानव प्राणी, ऋषी, मुनी, सिद्ध, साधू यांची कलात्मक रूपे; लाकूड, माती, दगड यातून तयार करून; त्यांची मंत्रतंत्रात्मक विधीविधानांसह पूजा करणे.

असे स्तर लक्षात घेता आदिमतेपासून वर्तमानापर्यंतच्या भावना व प्रतिभायुक्त जीवनसारणी प्रवासाची संगती लावता येणे. या चार स्तरात केवळ पहिला, पहिला व दुसरा, पहिला दुसरा व तिसरा आणि चारही स्तर आवड व सोयीनुसार स्वीकारून आपले स्वत्व जपण्याचा प्रयत्न लोकसमूहात दिसतो. त्यातील चवथा स्तर हा आदिमता आणि वर्तमानता यात सीमारेषा अगदी पुसट करणारा असतो. तर तिसरा, दुसरा आणि पहिला या क्रमाने आदिमतेपर्यंत आपण या दैवत प्रतिकावशेषांच्या आधारे अधिकाधिक मागे मागे थेट मानवी जीवनाच्या आरंभबिंदूपर्यंत पोहचू शकतो. मानवाच्या आदिम अवस्थेची सहज स्पष्ट कल्पना यातून प्रेरीत होते. मानवी व्यक्ती, समूह व वैश्विक मनोवस्थेतील प्रकृतीविषयीच्या कृतज्ञता व्यक्त करण्याच्या वृत्ती व प्रेरणांच्या आधारे आपण लोकसमूहाच्या अवस्थेचा अधिक सत्य व प्रमाणात्मक स्वरूपात स्वीकार करू शकतो. समग्र संस्कृतीच्या मूलस्रोतांपासून वर्तमानापर्यंतच्या जीवनप्रवासाचे दर्शन घडविण्याची क्षमता या दैवतकथाशास्त्रात आहे.

१५) लोकसमूहाची वांशिक व सामाजिक व्यवस्था जन्मप्रथा, विवाहप्रथा आणि मर्तिकपथा, सामाजिक व व्यावहारिक व्यवहार कसब, न्याय संरक्षण यांविषयीच्या, गावव्यवस्थेच्या अवशेषात्मकतेने सांस्कृतिक व राजकीय विकास अभ्यास करण्यास मदत होते.

१६) लोकसमूहातील विद्या व कलांच्या मौखिक स्वरूपातील साधन व साधनापरंपरा; यांतून सांस्कृतिक विकासाचा अभ्यास करण्यास मदत होते. विद्या व कला साधनेचे उद्दिष्ट व हेतू विचारात घेतले; तर माणूस प्राणी - माणूस/दानव - देव - परमात्मा येथपर्यंतच्या मानसिक व सांस्कृतिक अवस्थांचा अभ्यास करता येतो.

मानवी जीवनाच्या लोकसमूह (Tribe) स्वरूपातील या मूलावशेषरूपांमुळे, मानवाचे आरंभबिंदूपासूनचे समग्र जीवन उलगडत जाऊन; भविष्यकालीन जीवनव्यवस्थेची आखणी, वैश्विक एकात्म मानव निर्मितीच्या दृष्टीने; अभ्यासास चालना व मदत करण्याची सामग्री देण्याची क्षमता असते.

२.११ 'Scheduled Tribe' आणि 'Nomadic Tribe' अशा अनुसूचनाची आवश्यकता :

मागे उल्लेखिल्याप्रमाणे 'Tribe' या संज्ञेच्या वापराने जगभरात अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. भारतात तर याचे अलिकडे भीषण स्वरूप निर्माण झाले आहे. येथवरच्या चर्चेतून एक गोष्ट सहज पुढे येते; मानवी वंशाचा प्रवास व जीवनसारणीतील बदलाचा प्रवास आहे. एखाद्या नदीप्रमाणे हे घडले आहे. सागराला मिळाल्यावर त्या नदीप्रवाहाचे वेगळेपण शेवटी संपुष्टात येते. सागर मिलनाजवळ (दुआब प्रदेशात) सुद्धा त्या नदीची अनेक वैशिष्ट्ये ठळकपणे वेगळी असतात. तेथून उलटा प्रवास करीत उगमापर्यंत गेले की त्या जलप्रवाहाचे नेमकेपण लक्षात येते. हे उदाहरण तंतोतंत जुळणारे नाही. मानवाचा अश्मयुगापासूनचा प्रवास हा बदल स्वीकारीत आणि स्वतःचा राखण्याच्या प्रवृत्तीचा परिणाम म्हणजे आज दिसणारे जमातीचे एकात्म तरी ठळक वेगळेपण होय. दुसरी गोष्ट म्हणजे व्यापक मानवी जीवनाच्या बदललेल्या अवस्थेपेक्षा; औद्योगिक, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, व्यावहारिक संदर्भात व्यापक समाजाला जाणवणारे मागासलेपण होय.

व्यापक समाजजीवनात या मानवी समूहांचे किंवा जमातींचे बरोबरीने समावेश होणे हे त्या त्या राज्य, राष्ट्र यांच्या दृष्टीने किंबहुना वैश्विक दृष्टीने; आवश्यक असते. व्यवस्थापन आणि जीवनसारणी बरोबरीने पुढे नेण्याच्या दृष्टीने ते उपयुक्त असते. मानवी अस्तित्वाचा, जमात, मत, सारणी, धर्म यासंदर्भात निरपेक्ष विचार करून एकूण मानवी जीवन भौतिक, शारीरिक आणि मानसिक पातळीवर समान अवस्थेत विकसित करण्याच्या दृष्टीने; सर्वसमावेशक अवस्था आवश्यक असते. मानवी समूहांचे, जमातीचे मागासलेपण, त्यांच्या ठळक पृथक अस्तित्वासह, व्यापक मानवी जीवनाच्या समावेशक प्रगमनशील अवस्थेच्या दृष्टीने आवश्यक व महत्त्वाचे वाटते आहे. ही आवश्यकता त्रिविधतेने महत्त्वाची आहे.

(१) त्यांचे पृथक अस्तित्व निश्चित करून; ती पृथकात्मकता; मानवी समग्र सांस्कृतिक इतिहासाच्या दृष्टीने, अवशेषांच्या नोंदीसह, जतन करणे, मानवाच्या उद्गम आणि विकासाच्या, ऐतिहासिकतेच्या अभ्यासासाठी गरजेची आहे.

(२) त्याचबरोबर मागे मानवी एकात्म समाजजीवनाच्या निर्मितीमध्ये घडलेल्या व आज जाणवणाऱ्या सामाजिक चुका किंवा अनिष्ट गोष्टी दूर

करण्याच्या दृष्टीने आवश्यक आहे.

(३) वर्तमानकाळात व्यापक सामाजिक, राज्य आणि राष्ट्र यादृष्टीने तसेच वैश्विक पातळीवर आवश्यक तेवढे जीवनमान उंचावण्याच्या दृष्टीनेही अस्तित्वातील अडचणी, समस्या सर्वांगीणदृष्ट्या सोडविण्यासाठी निश्चित उपाययोजना करण्यासाठीच्या योजना आखण्यासाठी ही पृथगात्मता नोंदविणे निश्चित करणे आवश्यक आहे.

असा विचार करता; सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, भौतिक साधनसामग्री, राजकीय व्यवस्था, न्यायव्यवस्था आणि व्यापक समाजाच्या दृष्टीने सर्व स्तरांतील विषमता, नष्ट करण्यासाठी समूह किंवा जमातीच्या पृथक वेगळेपणाच्या किंवा अस्तित्वाच्या नोंदी महत्त्वाच्या आहेत. तथाकथित Tribalism वंशवाद जोपासून तो अधिक कडवा करून; वेगळ्या अस्तित्वाच्या राजकीय स्वार्थासाठी, पृथक राज्यनिर्मितीसाठी किंवा पृथक अस्तित्वासह साम्राज्यवादी होऊन प्रस्थापित करणे ही गोष्ट शास्त्रशुद्ध नाही. त्यामुळे वैश्विक एकात्म मानवी जीवनसारणीत अधिक पृथगात्मता प्रस्थापित होऊ शकते याची काळजी घेतली पाहिजे.

स्थलकालपरिस्थिती सापेक्ष निसर्ग आणि मानव यांतील संबंध यांचा सारणीवर होणारा परिणाम; तसेच भौतिक सोयीसुविधा यांना येणाऱ्या मर्यादा यांचा विचार करून; व्यापक हिताच्या दृष्टीने उपाययोजना करण्यासाठी या नोंदी आवश्यक आहेत. या नोंदींची प्रमाणितता त्यासाठीची आहे. शासन व्यवस्थेने आणि उपाययोजना उपभोक्त्या समूह किंवा जमातीनेही हे लक्षात घेतले पाहिजे.

२.१२ लोकशाही राज्यव्यवस्थेत जमातवादासह (Tribalism) पृथगात्म अवस्था सांभाळण्यातील धोके :

लोकशाही राज्यव्यवस्था ही मानवाच्या सर्वांगीण स्वातंत्र्याच्या आणि समान सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने प्रगत, उपकारक आणि नैसर्गिक अशी प्रक्रिया आहे. 'लोक' स्वरूपात जगण्याचा मानवाचा स्वभाव आहे. घटकलोक - अंगस्वरूपलोक - विराटपुरुषलोक अशा तऱ्हेने समूह संघमन (Culative Mind) निर्माण होणे ही मानवाच्या अस्तित्वाची खऱ्या अर्थाने विकसित अशी नैसर्गिक, भौतिक व अध्यात्मिक अवस्था होय. लोकशाही राज्यव्यवस्थेतच ते शक्य आहे. हे लक्षात घेऊन धोके लक्षात घेतले पाहिजेत.

(१) जमातींचा प्रचलित धर्ममतांनुसार धर्म, पंथ, पोथीनिष्ठा नसते.

जमातीपुरते गावपंचायतीनुसार परंपरेने आलेले धर्मधारणा, देवदेवता, उपासनापद्धती, नीतीसूत्रे, जन्मप्रथा, विवाहप्रथा व मर्तिकप्रथा असतात. विनिमयासह सर्वच व्यवहारांच्या बाबतीत अर्थात अन्न, वस्त्र, निवारा, न्याय याही बाबतीत विवक्षित परंपरा असतात. स्थलकालपरिस्थिती सापेक्षतेने, दुःख, दैन्य, दारिद्र्य भोगीत जीवनसारणीत सुख, समाधान, आनंद, जयपराजय, मानसन्मान, प्रतिष्ठा यांविषयी परंपरागत विवक्षित कल्पना असतात. जमातीचे नावच धर्मधारणेला, समाजाला असते.

खरेतर ही अवस्था भोवतालच्या व्यापक समाजजीवनाला आणि पर्यावरणाला सूक्ष्मपणे अंतरितपणे जोडलेली असते किंवा त्या व्यापक समाजजीवनाचा मूळ स्रोत असते. उदा. भारतीय Tribes जमातींचा विचार केला तर त्या भारतीय व्यापक सनातन धर्मधारणांचा मूळ स्रोत असल्याचे स्पष्ट जाणवते. भारतीय 'सनातन धर्म' म्हणून ज्या वैदिक व अवैदिक परंपरांनी ओळखला जातो, त्या सनातन धर्मास गेले अडीच हजार वर्षात हिंदू धर्म, हिंदू संस्कृती म्हणून ओळखले जाते. या 'सनातन धर्मा'चे देवदेवता, उपासना पद्धती आदि सर्व बाबतीत या जमाती मूळ स्रोत आहेत असे जाणवते. प्रचलित राज्यव्यवस्थेत जे न्यास संकेत आहेत त्यांची मुळेही या जमातीत स्पष्टपणे जाणवतात. याचाच अर्थ अतिप्राचीन सनातन धर्मधारणांचे अवशेष स्वरूप म्हणजे या जमातीतील देवते व धर्मधारणा होत. या दृष्टीने भारतीय जमाती, या 'सनातनधर्म' सारणीतीलच लोकसमूह होत असे स्पष्ट दिसते. याच कारणाने हिंदू म्हणविणारा व्यापक समाज हे समूह हिंदू आहेत असे मानतो. तसेच यातील काही जमाती स्वतःला हिंदू म्हणवितात. अनुसूचन करतानाही त्यांचा धर्मनिर्देश हिंदू म्हणून केलेला दिसतो. उदा. हिंदू महादेव कोळी, हिंदू ठाकर, हिंदू भिल्ल इ.

'होय! आम्ही हिंदू आहोत' या 'Scheduled Tribe' विषयीच्या सांस्कृतिक संशोधनात्मक पुस्तकात श्री. लक्ष्मण टोपले यांनी आपल्या चिंतन व संशोधनाधारे काढलेले निष्कर्ष असे-

“(१) सांस्कृतिकदृष्ट्या भारतातील अनुसूचित, इतर नागर आणि ग्रामीण समाजापासून अमेरिका, ऑस्ट्रेलियातील मूलनिवासी प्रमाणे तुटलेले नव्हते व नाहीत. त्यांच्यात वैमनस्य नव्हते.

(२) भारतीय अनुसूचित जनजाती आणि इतर समाज यांच्या मूळ सांस्कृतिक धारणा भिन्न नाहीत.

(३) त्यांचे श्रद्धाविश्वा आणि भावविश्वा परस्परांपासून भिन्न नाहीत.

(४) सामाजिक संस्था जसे कुटुंब - विवाह इ.त मूलतः भेद नाही.

(५) प्रदेश वैशिष्ट्यानुसार तसेच जमातीनुसार रुढी-आचार त्याचप्रमाणे जीवनसारणीतील काही तपशील यात भेद आढळतो. विविधता दिसते आणि विविधतेतून एकता हे तर आपल्या भारतवर्षाचे वैशिष्ट्यच आहे.

(६) भारतातील जनजाती आणि भारतातील इतर समाज यांच्यात इतर खंडातील मूलनिवासी व वसाहतवादी यांच्यात जसे संघर्ष झाले तसे झाले नाहीत. कारण येथील जनजाती ह्या 'मूलनिवासी' नाहीत आणि इतर समाजातील लोक हे वसाहतवादी नाहीत. आपण सारेच मूलनिवासी आहोत!"^{२०५}

श्री. टोपले यांच्या विवेचनात राष्ट्रीय बाण्याने राष्ट्रीय एकात्मता प्रदर्शित करण्यासाठीचे हेतुगर्भ लेखन आहे. हे भारत आणि पाश्चात्य यांच्या तुलनेतून स्पष्ट जाणवते. त्यांच्या विवेचनातील तथ्य केवळ भारतापुरते मर्यादित नाही तर ते वैश्विक पातळीवर तथ्य आहे. अलिकडे झालेल्या व होत असलेल्या मानववंशशास्त्र, जैविकशास्त्र, मानसशास्त्र इ. ज्ञानशाखांतील संशोधनांअंती वैश्विक मानवाच्या एकात्मतेपर्यंत; शास्त्रीय निष्कर्षांसह मानव पोचतो आहे. आपणच मूलनिवासी आहोत आणि अन्य वसाहतवादी आहेत म्हणून त्यांच्यात इतिहास आहे. असा साम्राज्यवाद धार्मिक तत्त्वज्ञानासह जगभरात सतत होत राहिला आहे. याची स्पष्ट उदाहरणे धर्मग्रंथ म्हणून उल्लेखिलेल्या ग्रंथात आढळतात.

वैश्विक संस्कृतीचा सनातन प्रवास मानवाच्या आरंभबिंदूजवळील प्राथमिक अवस्थेतील सांस्कृतिक धारणांपासून सुरू झाला आहे हे नाकारता येत नाही. स्थलकालपरिस्थिती, कृषीनिष्ठ स्थित जीवन आणि भूमी संपादित करण्याची साम्राज्यवादी भूमिका यांतून मानवी सांस्कृतिक जीवनात परिवर्तने होत गेली. हा जीवन प्रवास लक्षात घेऊनच Tribe या पुराणावशेषात्मक अवस्थेचा विचार केला पाहिजे.

भारतीय परंपरेत ऋषीलोक हा अतिप्राचीन 'लोक' मानला गेल्याचे शकडो आधार, प्राचीन ग्रंथात व ठिकठिकाणच्या ऋषीनिवास व आश्रम स्थानांच्या स्वरूपात सापडतात. ऋषींनी धुरिणत्व करीत ज्या तऱ्हेने मानवी शक्तिसामर्थ्य आणि पंचमहाभूतात्मक शक्तिसामर्थ्य यांची सांगड घालून आपली कुले जगभर पसरविली त्या प्राथमिक अवस्थेत आणि Tribe च्या आजच्या

सारणीत अधिक साम्य, अवशेषात्मकतेने आढळते हे लक्षात घेतले तर मानवी जीवनसंस्कृतीचा सनातनाचा प्रवास अधिक स्पष्ट होतो. या सनातन धर्मधारणांसह संस्कृतीच्या जीवनासारणीरूपाला हिंदू असे नाव भारतीय परंपरेत गेल्या तीन हजार वर्षात लाभले हे लक्षात घेतले तर 'हिंदू' ही संकल्पनाही सनातनाप्रमाणे वैश्विक ठरेल. मात्र हे ठरविणे हा या विवेचनाचा हेतू नाही व साध्यही नाही. मुख्यत्वे करून Tribe म्हणून ज्यांचा एकविसाव्या शतकातही उल्लेख केला जात आहे ते मानवी जीवनाचे सर्वांगीणदृष्ट्या पुराणावशेष म्हणूनच विचारात घ्यावे लागतील.

'भारतीय आदिवासी विकासाच्या समस्या' या गोदावरी प्रकाशनाने जानेवारी २००३ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या डॉ. प्रभाकर मांडे यांच्या पुस्तकातील वरील संदर्भातील विवेचन. तसेच त्यांनीच प्रकाशित केलेले २००३ मधील भारतीय 'आदिवासींचे स्थान', २००३ मधील त्यांनीच प्रकाशित केलेले 'आदिवासींचे धर्मांतर : एक समस्या' ही तीनही पुस्तके श्री. लक्ष्मण टोपले यांच्याप्रमाणेच विवेचन करणारी आहेत. असा विचार, शास्त्रीय निष्कर्षापर्यंत नेण्यास विशिष्ट हेतू व अभिनिवेश यांच्यामुळे अडथळे निर्माण करतो हे लक्षात घेतले पाहिजे. याउलट अभिनिवेश व्यक्त होणारे 'आदिवासी विचारवेध संमेलन ३ रे' मधील अध्यक्षीय भाषणाच्या निमित्ताने अध्यक्ष प्रा.डॉ. विनायक तुमराम यांनी व्यक्त केलेले विचारही असाच अडथळा निर्माण करते.

या परिस्थितीचा उपयोग प्रचलित पोथीनिष्ठ धर्मपंथ मते यांचा प्रचार करण्यासाठी सहज व उपयुक्त लोकसमूह म्हणून या समूहांचा उपयोग धार्मिक बाजारपेठा म्हणून राजकीय दृष्टीने करण्याची शक्यता असते. जमातीतील लोक दैन्य, दारिद्र्य, अज्ञान व संपर्कातील शोषकांमुळे घडलेल्या शोषणाने हताश, निःसहाय होऊन, स्वोद्धाराच्या उद्देशाने अशा धर्मप्रचाराला बळी पडण्याची शक्यता असते.

(१) जमातवादापोटी (Tribalism) स्वतःचा काही वेगळाच पोथीनिष्ठ धर्म असल्याचे मानून वा तशी निर्मिती करण्याचा प्रयत्न करून आपल्यातूनच नदीप्रवाहाप्रमाणे निर्माण झालेल्या व्यापक सांस्कृतिक समाजापासून अधिक कडवेपणाने पृथक राहण्याचा पृथक राजकीय महत्वाकांक्षेसह प्रयत्न करतात व व्यापक समाजाकडून उपलब्ध होणाऱ्या सुविधांना, संधींना मुकतात किंवा त्या संधींचा हक्क म्हणून आग्रही होऊन स्वतःच्या तुटपुंजा लोकजीवनाचे संकुचित समूहपण जपतात किंवा क्रांतीकारी महत्वाकांक्षेने व्यापक समाजाचे शत्रुत्व

पत्करतात. उदा. भारतात अशा चळवळी उभ्या राहिल्या आहेत.

जमातीच्या आरक्षणाला महत्त्व देऊन राजकीय महत्वाकांक्षेपोटी व्यापक सहानुभूती व व्यापक न्यायव्यवस्था नाकारतात किंवा व्यापकतेला मुकतात.

म्हणूनच हा फार मोठा धोका आहे.

(२) भाषावादाचाही सांस्कृतिक धारणेएवढाच भीषण धोका आहे. भाषावैज्ञानिकदृष्ट्या कोणतीही भाषा आता व्यापक भाषाकुलातून आलेली असते आणि अधिक व्यापक संशोधनांती जगभरातील भाषांचे मूळ एकाच प्रकारच्या मूलोद्गारात उदा. 'ॐ'मध्ये आहे असे सिद्ध होत आहे. अशा परिस्थितीत भाषावादाने संकुचित पृथगात्मता स्वीकारून नवाधुनिक तऱ्हेने संपर्कमाध्यमांना, भाषांना नाकारण्याचा धोका असतो. शैक्षणिक व भौतिक प्रगतीला यामुळे मुकण्याची शक्यता आहे. भाषावादामुळे शिक्षण प्रक्रियेत अडथळे निर्माण होतात. त्याचबरोबर सांस्कृतिक संकुचितताही येते. जमातीच्या भाषेला व्यापक समाज भाषेत समाविष्ट करित पुढे जाणे आवश्यक आहे. यात काही भाषा मृत होण्याचा धोका असला; तरी सांस्कृतिक आणि भौतिक विकास सांधला जाणे शक्य होते हे ध्यानात घेतले पाहिजे.

(३) जमातीच्या मुखियांकडून किंवा धुरिणांकडून राजकीय महत्वाकांक्षेपोटी जमातीला वेठीला धरले जाण्याची शक्यता असते.

(४) व्यापक सामाजिक व राजकीय व्यवस्थेमध्ये जमातवादाच्या आग्रही भूमिकेमुळे व्यापक सत्तेपासून आणि व्यापक आणि वैश्विक विकासापासून वंचित राहण्याची शक्यता निर्माण होते. जगात याची अनेक उदाहरणे आहेत. भारताच्या प्रत्येक प्रांतात अशी अवस्था निर्माण झाली आहे.

(५) बदलत्या भौतिक, वैज्ञानिक उद्दिष्टांपर्यंतही नीट जाता येत नाही आणि माघारीही फिरता येत नाही अशी अधांतरी राहण्याची शक्यता असते.

(६) व्यापक औद्योगिक प्रगतीच्या आर्थिक व्यवस्थेत स्थान निर्माण करण्यात अडचणी येतात.

(७) व्यापक सामाजिक जीवन आणि जमात यांतील परस्पर संबंधात साशंकता निर्माण होण्याची शक्यता असते व त्यामुळे मानवी एकात्म भावनेला खीळ बसून समग्र विकासाला आपणच मुकण्याची शक्यता निर्माण होते.

(८) जमातवादाचा शिक्षण व्यवस्थेवर परिणाम होतो. सार्वत्रिक शिक्षणापासून दूर राहणे आणि जमातीतील पारंपरिक शिक्षणापासूनही दूर राहणे अशी अवस्था निर्माण होते. अधांतरी दुर्बल व्यक्तिमत्त्व घडत जाते. त्यामुळे

काही मोजके लोक जे आधुनिकतेला निर्भयपणे सामोरे जातात. ते नागरी जीवन स्वीकारतात तर दुसरा गट सर्व गोष्टींपासून दूर राहून मागासलेपणा, भयग्रस्तता, शोषण यांच्या आहारी जातात; तर एखादा गट गुन्हेगारीकडे वळण्याचीही शक्यता असते. भारतीय व्यवस्थेत अशी अवस्था बहुतेक सर्व जमातींच्या बाबतीत दिसते. त्यातून कोणत्याही प्रकारचा विदेश निर्माण होऊ शकतो.

(९) उपलब्ध ऐतिहासिक पुराव्यांचा उपयोग, चळवळींसाठी केला जाण्याची शक्यता असते.

हे व असे सर्व धोके विचारात घेऊनच 'Scheduled Tribe' - एस.टी. आणि 'Nomadic Tribe' यांच्या संबंधातील शासकीय व्यवस्थेने अथवा सेवाभावी संस्थांनीही योजना आखल्या पाहिजेत.

२.१३ लोकसाहित्याच्या अभ्यासाचे महत्त्व :

लोकसाहित्यातून समग्र लोकजीवनाचे दर्शन घडते. 'लोक'ची धारणा 'लोकबंधात' समूहमनस्कतेने जीवनाच्या सर्वांगांनी बांधलेली असते. हे लोकबंध (Folk type / Folk Elements) पारंपरिक व परिवर्तनात्मक जीवनसारणीतील जीवनाच्या सर्व अंगोपांगांविषयी, उदा. दैवते, धर्मधारणा, उपासना पद्धती, जन्मप्रथा, मर्तिकप्रथा, विवाहप्रथा, व्यापारउदीम, आरोग्यसेवा, सामाजिक व सांस्कृतिक व्यवस्था, व्यवसाय व कला यांतील धारणात्मक व भावनात्मक परंपरा, न्याय नीती, आरोग्यसेवा इ. कृषीपरंपरा, ऋतुचक्रे, प्राणीमात्र आणि मानवी जीवन संबंध इ.विषयी असतात. वर्तन/हावभाव (Function and Bodylanguage) परंपरा, साधने/वस्तु (शरीरांसह) (Objects/Instruments) यांची परंपरा आणि प्रामुख्याने परस्पर संवादाचे माध्यम स्वरूप असलेली भाषांची (Language) परंपरा, त्यातील व्यावहारिक, धार्मिक, विधीविषयक, नीतीविषयक, प्रबोधक व रंजक लयबद्ध शब्दसमूहांसह अर्थपूर्ण व मंत्रात्मक परंपरांसह या स्वरूपात हे लोकबंध (Folk type) असतात. या लोकबंधांचा स्वाभाविक समूहमनाने होणारा आत्माविष्कार म्हणजे लोकसाहित्य (Folk-lore) असते. सर्व प्रकारची शास्त्रे, कला, जीवनधारणा यांचे शास्त्रीय नागरी, व्यवस्थापनात्मक किंवा घटनात्मक (Science/Religious/Constitutional) रूप प्राप्त करून देण्यासाठीची सामग्री लोकसाहित्यातून मिळते आणि याच व्यवस्था, शास्त्रशुद्ध व्यवस्था म्हणून परंपरागत झाल्या की त्यांचे लोकबंधा (Folk type) मध्ये रूपांतर होते. या सर्व संघमनस्क चक्रनेमी अवस्था म्हणजे मानवाचे सनातन जीवन होय. 'लोकबंध'^{२१}

या ग्रंथात मी 'लोक' - लोकबंध - लोकसाहित्य या तीन उल्लेखातून विस्तृतपणे साधार स्पष्ट केले आहे. ते मुळातून पाहणे इष्ट होईल. लोकसाहित्याचे हे महत्त्व लक्षात घेऊन. Scheduled Tribe आणि Nomadic Tribe च्या लोकसाहित्याचे संकलन, संपादन व चिकित्सा अधिक व्यापकतेने होणे आवश्यक आहे. लोकसाहित्य हेच खऱ्या अर्थाने अभ्यास प्रक्रियेतील पुरातत्त्वशास्त्रीय सेंद्रिय अवशेष असतात.

इंग्रजीतील Folk या शब्दाला मराठीत 'लोक' हा शब्द पर्याय दिला आहे. हे कार्य करताना डॉ. दुर्गा भागवत यांनी 'लोक' हा शब्द का दिला याचे स्पष्टीकरण केले आहे, परंतु त्यातून अनेक गैरसमज निर्माण केले गेले व त्यादृष्टीने पुराणांत आधार शोधून अपसमजाने लोक आणि लोकेतर असे भेद केले. त्यामुळे 'लोक'चा समग्र अभ्यास म्हणजे मागासलेले, ग्रामीण, शूद्र, शूद्रातीशूद्र, वन्य, गिरीजन एवढ्यापुरतेच मर्यादित असा अर्थ काढला गेला. 'Folk Lore' याचा लोक ज्ञान किंवा लोक विद्या होय. याचा शास्त्रीय पारिभाषिक अर्थ मानवाचे मूलस्रोतात्मक समूहमनातील अभिव्यक्त व प्रचारातील ज्ञान होय. म्हणजेच मानवाच्या जीवनातील ज्ञानाचे मूळ स्रोतात्मक अवशेष भारतात Indian Altiquary या, मुंबईला १८७२ मध्ये निघालेल्या नियतकालिकातून पुरातन ग्रंथाचे संशोधन सुरू झाले याकडे डॉ. दुर्गा भागवतांनी लक्ष वेधले आहे.^{२२} मी माझ्या 'लोकबंध' या ग्रंथात 'लोक' या पदावर विस्तृत भाष्य केले आहे. 'लोक' या पदात सर्व मनुष्यमात्र समाविष्ट असतात हे सिद्ध केले आहे.^{२३}

२.१४ भाषाशास्त्रीय अभ्यासाचे महत्त्व (Philological School) :

मागे मॅक्सम्युलर या जर्मन पंडितांचा उल्लेख केला आहेच. भाषाशास्त्रीय अभ्यासात शुद्ध भाषाशास्त्रीय (Linguistic) अभ्यास आणि सामाजिक भाषाविज्ञानात्मक अभ्यास (Sociological Approach) दोन्ही दृष्टीने अभ्यास होणे आवश्यक आहे. भाषाशास्त्रीय अभ्यासातून भाषेच्या मुळापर्यंत जाऊन मानवी आविष्कारांचे मूळ शोधता येते. त्यामुळे Scheduled Tribe आणि Nomadic Tribe आदिवासी (एस.टी. आणि भटके एन.टी.) यांच्या मुलभूत अस्तित्व अवस्थेचा शोध घेता येतो. येथवर केलेल्या चर्चेत; याच लोकसाहित्य आणि भाषाविज्ञान याच मार्गांनी वैश्विक मानवाच्या एकात्म अवस्थेचा शोध आपण घेतला आहे. 'एस.टी.' आणि 'एन.टी.' हे लोकसमूह व असे लोकसमूह (सूचीत आणखी समावेश शक्य आहे) हे मानवी सनातन

अस्तित्वाचे पुरातत्त्वशास्त्रीय, मानववंशशास्त्रीय आणि जैवशास्त्रीय पुराणावेष असल्याचा निर्वाळा आपण दिला आहे. भाषाशास्त्र अधिकाधिक विकसित होत आहे. त्यामुळे या अवशेषांवर अधिक शास्त्रीय प्रकाश पडण्याची शक्यता आहे.

भाषाशास्त्राला 'लोकबंधा'तील भाषिक लोकबंधांनी अर्थात शाब्द परंपरांनी खूपच सशास्त्रता आणली आहे. यातील लोककथा खूपच महत्त्वाच्या मानता येतील. त्यात मानवी भावना आणि कल्पना यांच्या रूपांबरोबरच देवधारणा उत्पत्ती, शक्ती यांचा पुराणकालापासूनचा इतिहास प्रकट झालेला असतो. मागे आपण दैवतकथाशास्त्राचा विचार केला आहेच.

अलिकडील काळात मृतभाषांच्या अवशेषांचा, मृत होऊ लागलेल्या भाषांचा, विशिष्ट लोकसमूहापुरत्या मर्यादित भाषांचा प्रादेशिक व व्यापक समाजभाषेचा आणि ठळक समावेशक भाषांचा जागतिक भाषा क्षेत्रात तौलनिक व्युत्पत्तीविषयक अभ्यास होत आहे. उदा. भारताच्या गोंडी व तमिळ भाषांच्या संदर्भात असा अभ्यास अधिक सूक्ष्मपणे झाला आहे. "मी स्वतः 'चाळीसगाव डांगण' या आदिवासी महादेव कोळी, ठाकर व त्यांच्यासह राहणाऱ्या व सदृश्य जीवन जगणाऱ्या तलवार कानडे व हेटकर कानडे यांच्या बोलींचा तुलनात्मक अभ्यास माझ्या 'चाळीसगाव डांगण परिसर सांस्कृतिक, वाङ्मयीन व भाषिक अभ्यास' या पुणे विद्यापीठाने ७९-८० मध्ये पीएच.डी.साठी पारित केलेल्या (आता चाळीसगाव डांगण खंड १ व खंड २ मध्ये प्रसिद्ध आनंदोत्सव प्रकाशन मंच) प्रबंधात मांडला आहे. संगणक शास्त्राच्या आधारे अनेक भाषांत एकाच वेळी एका भाषेचे भाषांतर होऊ लागले आहे. ही गोष्ट या ग्रंथात मांडलेल्या 'विश्वात्मक एकात्म मानववंश' या कल्पाला पुष्टी देणारा आहे. भारतीय भाषांच्या संदर्भात डॉ. गणेश देवी यांनी साकार केलेला भाषाभ्यासाचा महा प्रकल्प. अशा तौलनिक भाषाशास्त्रीय अभ्यासाला आणि एस.टी. आणि एन.टी. या लोकसमूहाच्या नेमक्या अस्तित्वरूपाला; मानवी जीवनाचे मूल स्रोत दर्शविणारे पुराणअवशेष रूप म्हणून सिद्ध करणारा आहे. महाराष्ट्रात सत्तेचाळीसावर एस.टी. जमाती आहेत. त्यांचे पोटभेद विचारात घेता त्या १५० वर पोचतात. एन.टी.ही जमाती विपूल आहेत. अशा प्रकल्पांची अधिक मूलगामी आखणी होणे हे जागतिक व्यवस्थांचे काम आहे. युनोसारख्या व्यवस्थांच्या माध्यमातून हे कार्य होणे आवश्यक वाटते.

२.१५ साहित्य चिकित्सेचे महत्त्व :

एस.टी. आणि एन.टी. यांच्या जीवनाचा आविष्कार ललित साहित्य व वैचारिक साहित्य या स्वरूपात विपुलतेने प्रसिद्ध होत आहे. साहित्याचा उपयोग 'एस.टी.', 'एन.टी.'च्या वास्तविक स्थितीची आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक स्थितीगतीची शास्त्रीय चर्चा करण्यासाठी होतो. तर ललित साहित्यातून 'एस.टी.', 'एन.टी.'चे सांस्कृतिक, धार्मिक, सामाजिक आदि सर्व प्रकारचे लालित्यपूर्ण दर्शन घडतानाच समूहमनाचा आविष्कार होतो. त्याचबरोबर व्यक्तिमनाचा आविष्कारही संघमनस्कतेसह घडतो. ललित साहित्यात लोकजीवनात लोकबंध (Folk Type) कधी थेट घटीतातून वर्णनात्मकतेने प्रकटतात तर कधी हेच लोकबंध प्रतिमासृष्टीच्या स्वरूपात प्रकटतात आणि समग्र जीवनाचे आदिमतेच्या वर्तमानासह दर्शन साहित्यातून घडते. कधी या समूहाचे व्यापक समाजातील स्थान, औद्योगिक, शैक्षणिक, आर्थिक स्थितीगतीतील स्थान आणि राजकीय स्थितीगतीतील स्थान यांविषयी प्रश्न मुखर होतात. 'एस.टी.', 'एन.टी.'च्या समस्या आणि संघटन या संदर्भातील चळवळीच्या शस्त्राप्रमाणे किंवा प्रबोधनाचे साधन म्हणून हे साहित्य अभिनिवेशाने प्रकटते. उदा. लक्ष्मण माने यांचे 'उपरा', लक्ष्मण गायकवाड यांचे 'उचल्या', दया पवार यांचे 'बलुत' इ. मराठी साहित्य तर कधी आपल्या अस्तित्वाचे निसर्गसंबंधाने निसर्गाशी नात्यासह भावनिक दर्शन घडते. 'एस.टी.', 'एन.टी.'चे साहित्य हे केवळ संसृतीटीका राहात नाही तर अखिल मानवी समाजाच्या मूलस्रोतांचे दर्शन घडविण्याच्या सामर्थ्याने प्रतिमात्म आणि प्रतिक्रियात्मतेने प्रकटते.

'एस.टी.', 'एन.टी.'च्या ललित साहित्याचा अभ्यास लोकबंधात्मकतेने करित साहित्यगत सौंदर्यास्वाद घडविण्यासाठी घडला पाहिजे. स्वयंभू नाद लय घेऊन हे साहित्य निसर्गालयीच्या जनकजन्य संवेदनेसह प्रकटते. वाचकांना सनातन मानवी अनुभव संचितात डूब देऊन; सौंदर्यानुभूती घडविते. साहित्याच्या माध्यमातून 'एस.टी.' आणि 'एन.टी.'चे समग्र भावविश्व लोकसमूहांतर्गत लोकांना तर स्पर्श करते. त्याचबरोबर 'एस.टी.', 'एन.टी.'एतरांच्या मनाला स्पर्श करून आदिमतेचे सनातन नाते जोडते. 'एस.टी.'एतर आणि 'एन.टी.एतर साहित्यिक आणि लोकसमूहांतर्गत साहित्यिक या दोन्ही प्रवाहातून 'एस.टी.' आणि 'एन.टी.' अनुभवविश्व साहित्यातून प्रकट होते आहे. समूहेतरांच्या साहित्यातून आदिमतेच्या

अवशेषांचे प्रत्ययकारी दर्शन; अवलोकनानुभूतीसह प्रतिभाजन्य स्वरूपात घडत आहे. लोकसमूहातील प्रतिभावंत, आपल्या स्वसंवेदना आणि स्वानुभूतींसह वंशात्मक संवेदनेचे प्रतिभाजन्य संवेदन लालित्यपूर्णतेने घडवित आहेत. त्याचबरोबर लोकसमूहांचे आदिमपण, वर्तमान औद्योगिक प्रगत समावेशक समाजाच्या तुलनेत मुखरीत करित आहे. जीवनातील समस्यांना चळवळीचे शस्त्र म्हणून अभिनिवेशाने अनुभूतींना भावनिक तसेच क्रांतिकारक वळण देऊन प्रकट करित आहे. उदा. मराठीतील 'एस.टी.', 'एन.टी.' साहित्य (आदिवासी साहित्य) म्हणून समजले जाणारे साहित्य व त्यावरील चिकित्सा या प्रकारची अनुभूती घडवित आहे.

याचा अर्थ ललित साहित्य (कथा, कादंबरी, नाटक, कविता इ.) ही लोकसाहित्याप्रमाणे 'एस.टी.', 'एन.टी.'चे वैश्विक सामाजिकतेमध्ये नेमके कोणते स्थान आहे हे प्रमाणित करण्यात सहाय्यभूत होते. अनोख्या अथवा आगळ्या अनुभूतीविश्वाचे दर्शन आणि अनुभवन घडवित असतानाच; साहित्याला सामोरे जाणाऱ्याच्या भावविश्वात स्वतःच्या आदिमवस्थेचे संवेदन जागृत करते आहे. उदा. मी. लिहिलेल्या 'डांगणी', 'अहिनकुल', 'वावटळ' या मराठी कादंबऱ्या पहाव्यात.

या साहित्यानुभूतीच्या दृष्टीने 'एस.टी.-साहित्य' आणि 'एन.टी.-साहित्य' या साहित्य अस्तित्वरूपांचा अभ्यास आवश्यक ठरतो. अर्थातच या साहित्याच्या चिकित्सेचा मार्ग म्हणून 'लोकबंधात्मक चिकित्सा मार्गच' निर्धारित करावा लागतो. 'लोकबंधात्मक समीक्षा' ह्या समीक्षा व्यूहाची मांडणी, 'संकल्पना व प्रयोग' यासह मी 'लोकबंध' आणि 'लोकसाहित्य संशोधन पद्धती' या दोन्ही ग्रंथांत परिशिष्टामध्ये संपादित केली आहे. ती मुळातून पाहणे इष्ट होईल. या ग्रंथातही यासंदर्भातील निबंध जोडले आहेत.

भारतीय आणि जागतिक पातळीवर अशाप्रकारची जी चिकित्सा होते आहे त्या चिकित्सेचे तुलनात्मक अवलोकन करणे आवश्यक वाटते.

२.१६ 'एस.टी.' आणि 'एन.टी.' यांच्या अनुसूचीचे स्वरूप :

अनुसूचीचे स्वरूप पाहाता ही अनुसूची तयार होऊन केवळ काही वर्षे उलटली आहेत. सूची निर्मितीमागे राजकीय व्यवस्थापन हा मुख्य हेतू आहे. राजकीय व्यवस्थेअंतर्गत विकासाच्या योजना आखण्यासाठी ही सूची सर्वेक्षणातून केलेली आहे. उपरोक्त 'Tribe' या पारिभाषिक शब्दाची व्याख्या करताना सामाजिक, शैक्षणिक आणि औद्योगिक मागासलेपणासह, वेगळे

'जमातद' किंवा 'गाव' म्हणून अस्तित्व पाहण्यावर भर दिला आहे. या वेगळेपणावर आधारित अनुसूची तयार केली आहे. त्या सूचीचे स्वरूप मुख्यतः तात्कालिक स्वरूपाचे आहे. त्या सूचीमध्ये वाढ होण्याची वा कमी होण्याची शक्यता आहे. म्हणूनच अनुसूची ही मानववंशशास्त्र, इतिहास, भाषाविज्ञान आणि वैश्विक मानवी एकात्मता या दृष्टीने अभ्यासाला संधी व मर्यादित क्षेत्र निश्चिती आहे हे लक्षात घेऊन; येथवर केलेल्या चर्चेप्रमाणे अभ्यास करण्याची आवश्यकता वाटते.

Scheduled Tribe- आदिवासी जमाती अशा स्वरूपातद प्रामुख्याने डोंगरी प्रदेशांतील भागात किंवा अरण्यात, वनात, रानात शेतीनिष्ठ व नैसर्गिक साधनसंपत्तीनिष्ठ जीवन जगणाऱ्या जमातीचे अनुसूचन या स्वरूपात ही यादी (List) घटनात्मक आधारासह प्रसिद्ध केलेली असते. या यादीत समाविष्ट लोकांसाठी शासन व्यवस्थेकडून, विशिष्ट योजनांच्या माध्यमातून संधी उपलब्ध करून देऊन आदिवासींना नागरी जीवनाच्या तथाकथित मुख्य प्रवाहाबरोबर भौतिक विकासात्मक मार्गाने आणण्याचा प्रयत्न असतो. यात प्रामुख्याने शैक्षणिक, औद्योगिक व व्यावसायिक आणि राजकीय व न्यायविषयक साम्याचा विचार केला जातो. हा विचार करताना जीवनातील पारंपरिक अंगांचा अनुषंगाने विचार केला जातो.

या स्वरूपातील उपलब्ध संधीमुळे या यादीत समाविष्ट होण्यासाठी अनेक लोकसमूह आपली पृथगात्मता सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करून यादीत समाविष्ट करून घेण्यासाठी प्रयत्नशील असलेल्या दिसतात. त्यासाठी राजकीय चळवळीही होतात. याचाच अर्थ या यादीचे अस्तित्व तात्कालिक स्वरूपाचे असते व ते राजकीय हेतूने किंवा वर्तमानातील आर्थिक व भौतिक विकासाने प्रेरित असते.

'Nomadic Tribes' भटक्या जमाती - यांची यादी लोकसमूहांचे पृथकपण आणि भटकेपण यांवर आधारित आहे. (भटक्यांचे जीवन भटकेपण करताना वन्य, ग्रामीण आणि नागरी अशा सर्व विभागांना) व्यावसायिक हेतूंसह व जीवनावश्यक सोयीसुविधा उपलब्ध करून घेण्याच्या दृष्टीने खेटलेले असते. घटनात्मक स्वरूपात नोंदी व्हाव्यात, बदलत्या औद्योगिक प्रगतीच्या झपाट्यात या लोकसमूहांचे जीवन स्थिर व्हावे यावर राज्यव्यवस्थापनाचा भर असतो. यातील काही जमातींनी स्थिर जीवन शेतीनिष्ठेने व व्यवसायदृष्ट्याही स्वीकारलेले दिसते. उदा. पारधी, लमाण, वंजारी, वडारी इ. याचा अर्थ असा

की यादी करताना पारंपरिक भटकेपणाचा विचार केला गेला आहे. या लोकसमूहांमध्ये सांस्कृतिक जीवनाचा धांडोळा केला तर दैवतकथाशास्त्रानुसार व्यापक समाजजीवनाचे तेही पुराणावशेष आहेत असेच दिसते. उदा. शैव, शाक्त, नाथ संप्रदाय या समाजात मोठ्या प्रमाणावर दिसतो. याचे ठळक उदाहरण म्हणजे मढी, ता. पाथर्डी, जि. अहमदनगर, महाराष्ट्र, भारत येथील कानिफनाथ यात्रेतील भटक्यांच्या जातपंचायती.

भटक्यांच्या यादीत नव्याने समाविष्ट होण्यासाठी फारशी उत्सुकता दिसत नाही. याउलट यादीतील भटक्या लोकसमूहाची एस.टी. किंवा एस.सी.मध्ये समाविष्ट होण्याची धडपड असते. या पाठीमागे केवळ तात्कालिक सुविधा प्राप्तीचा उद्देश असतो. याचा अर्थ भटक्यांची यादीही तात्कालिक स्वरूपात राजकीय व्यवस्था व औद्योगिक सोयीसुविधांची उपलब्धी यातूनच निर्माण झालेली तात्कालिक स्वरूपाची असते.

वैश्विक पातळीवर अशा प्रकारे याद्या करून व्यवस्थापनाचा समूह किंवा समाजनिहाय विचार केला आहे किंवा कसे? याचे उत्तर संभ्रमित करणारे आहे. सर्वत्र यादी करावी अथवा नाही याविषयी अनिश्चितता आहे. स्थलकालपरिस्थितीला व तात्कालिक प्रश्नांना किंवा समस्यांना महत्त्व देऊन; समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न राजकीय व्यवस्था करित आहेत असे दिसते. जेथे अशा याद्या तयार करून जात, जमातनिहाय विचार केला आहे तेथे फुटीरता, पृथगात्मता आणि संकुचितपणा येऊन; दुर्बलता वाढली आहे हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. राज्यस्तरीय, राष्ट्रस्तरीय आणि विश्वात्मक एकात्म मानवी समाज असल्याचे वास्तव आणि सत्य संशोधनात्मकतेने सिद्ध होत आहे. याविषयीचे प्रबोधन राजकीय हेतू बाजूला सारून होण्याची आवश्यकता आहे.

भारतीय लोकजीवनाचा विचार केला तर ब्रिटीशांनी अवलंबिलेल्या 'डिव्हाड अँड रूल' या राजकीय हेतूचे अवलंबन घडले आहे, घडत आहे. वैचारिक गुलामगिरीचे हे द्योतक आहे. भारतात घटनात्मक व्यवस्थेत हे अनुसूचन स्वीकारले गेले व त्यात चळवळी, लढे, अभिनिवेश, राजकीय धूर्तपणा यामुळे 'मंडल आयोगा'सारख्या आयोगांनी दिलेल्या अहवालांची अंमलबजावणी करताना ब्रिटीशांचे धोरणच अवलंबिल्यासारखे झाले.

याचा अर्थ केवळ राजकीय व्यवस्थापन आणि तात्कालिकता यांच्या पलिकडे जाऊन मानवशास्त्राच्या दृष्टीने अनुसूचनाचा पुनर्विचार केला पाहिजे. पृथगात्मतेची अंधता असे स्वरूप या याद्यांमुळे आले आहे, याचा गांभीर्याने

विचार केला पाहिजे.

२.१७ भारतीय अनुसूचीतील **Scheduled Tribes** च्या प्रांतनिहाय याद्या :

State/Union Territory-wise list of Scheduled Tribes in India

I. Andhra Pradesh

1. Andh,Sadhu Andh 2. Bagata 3. Bhil 4. Chenchu 5. Gadabas, Bodo Gadaba, Gutob Gadaba, Kallayi Gadaba, Parangi Gadaba, Kathera Gadaba, Kapu Gadaba 6. Gond, Naikpod, Rajgond, **Koitur** 7. Goudu (in the Agency tracts) 8. Hill Reddis 9. Jatapus 10. Kammara 11. Kattunayakan 12. Kolam, **Kolawar** 13. Konda Dhoras, **Kubi** 14. Konda Kapus 15. Kondareddis 16. Kondhs, Kodi, Kodhu, Desaya Kondhs, Dongria Kondhs, Kuttiya Kondhs, Tikiria Kondhs, Yenity Kondhs, Kuvinga 17. Kotia, Benthoriya, Bartika, Holva, Sanrona, Sidhopaiko 18. Koya, Doli Koya, Gutta Koya, Kammara Koya, Musara Koya,Oddi Koya, Pattidi Koya, Rajah, Rasha Koya, Lingadhari Koya (ordinary), Kottu Koya, Bhine Koya, Rajkoya 19. Kulia 20. Malis (excluding adilabad, Hyderabad, Karimnagar, Khammam, Mahbubnagar, Medak, Nalgonda, Nizamabad and Warangal districts) 21. Manna Dhora 22. Mukha Dhora, Nooka Dhora 23. Nayaks (in the Agency tracts) 24. Pardhan 25. Porja, Parangiperja 26. Reddi Dhoras 27. Rona, Rena 28. Savaras, Kapu Savaras, Maliya Savaras, Khutto Savaras 29. Sugalis, Lambadis, **Banjara** 30. Thoti (in Adilabad, Hyderabad, Karimnagar, Khammam, Mahbubnagar, Medak, Nalgonda, Nizamabad and Warangal districts) 31. Valmiki (**Scheduled Areas of Vishakhapatnam, Srikakulam, Vijayanagram, East Godavari and West Godavari districts**) 32. Yenadis, **Chella Yenadi, Kappala Yenadi, Manchi Yenadi, Reddi Yenadi** 33. Yerukulas, **Koracha, Dabba Yerukula, Kunchapuri Yerukula, Uppu Yerukula** 34. **Nakkala, Kurvikaran** 35. **Dhulia, Paiko, Putiya (in the districts of Vishakhapatnam and Vijayanagram).**

II. Arunachal Pradesh

All tribes in the State including : - 1. Abor 2. Aka 3. Apatani

4. Nyishi 5. Galo 6. Khampti 7. Howa 8. Mishmi, Idu, Taroan 9. Momba 10. Any Naga tribes 11. Sherdukpen 12. Singpho 13. Hrusso 14. Tagin 15. Khamba 16. Adi.

III. Assam

**I. In the autonomous Districts of Karbi Anglong and North Cachar Hills. 1. Chakma 2. Dimasa, Kachari 3. Garo 4. Hajong 5. Hmar 6. Khasi, Jaintia, Synteng, Pnar, War, Bhoi, Lyngngam 7. Any Kuki tribes, including: - (i) Biate, Biete (ii) Changsan (iii) Chongloi (iv) Doungel (v) Gamalhou (vi) Gangte (vii) Guite (viii) Hanneng (ix) Haokip, Hauptit (x) Haolai (xi) Hengna (xii) Hongsungn (xiii) Hrangkhwal, Rangkhoh (xiv) Jongbe (xv) Khawchung (xvi) Khawathlang, Khothalong (xvii) Khelma (xviii) Kholhou (xix) Kipgen (xx) Kuki (xxi) Lengthang (xxii) Lhangum (xxiii) Lhoujem (xxiv) Lhouvun (xxv) Lupheng (xxvi) Mangjel (xxvii) Misao (xxviii) Riang (xxix) Sairhem (xxx) Selnam (xxxii) Singson (xxxiii) Sitlhou (xxxiv) Sukte (xxxv) Thado (xxxvi) Thangngeu (xxxvii) Uibuh (xxxviii) Vaiphei. 8. Lakher 9. Man (Tai speaking) 10. Any Mizo (Lushai) tribes 11. Karbi 12. Any Naga tribes 13. Pawi 14. Syntheng 15. Lalung.

**II. In the State of Assam including the Bodo land territorial Areas District and excluding the autonomous districts of Karbi Anglong and North Cachar Hills : 1. Barmans in Cachar 2. Boro, Borokachari 3. Deori 4. Hojai 5. Kachari, Sonwal 6. Lalung 7. Mech 8. Miri 9. Rabha 10. Dimasa 11. Hajong 12. Singpho 13. Khampti 14. Garo

IV. Bihar

1. Asur, Agaria 2. Baiga 3. Banjara 4. Bathudi 5. Bedia 6. Omitted 7. Binjhia 8. Birhor 9. Birjia 10. Chero 11. Chik Baraik 12. Gond 13. Gorait 14. Ho 15. Karmali 16. Kharia, Dhelki Kharia, Dudh Kharia, Hill Kharia 17. Kharwar 18. Khond 19. Kisan, Nagesia 20. Kora, Mudi-Kora 21. Korwa 22. Lohara, Lohra 23. Mahli 24. Mal Paharia, Kumarbhag Paharia 25. Munda, Patar 26. Oraon, Dhangar (Oraon) 27. Parhaiya 28. Santal 29. Sauria Paharia 30. Savar 31. Kawar 32. Kol 33. Tharu

V. Chhattisgarh

1. Agariya 2. Andh 3. Baiga 4. Bhaina 5. Bharia Bhumia, Bhuinhar Bhumia, Bhumiya, Bharia, Paliha, Pando 6. Bhattra 7. Bhil, Bhilala, Barela, Patelia 8. Bhil Mina 9. Bhunjia 10. Biar, Biyar 11. Binjhwar 12. Birhul, Birhor 13. Damor, Damaria 14. Dhanwar 15. Gadaba, Gadba 16. Gond, Arakh, Arrakh, Agaria, Asur, Badi Maria, Bada Maria, Bhatola, Bhimma, Bhuta, Koliabhuta, Koliabhuti, Bhar, Bisonhorn Maria, Chota Maria, Dandami Maria, Dhuru, Dhurwa, Dhoba, Dhulia, Dorla, Gaiki, Gatta, Gatti, Gaita, Gond Gowari, Hill Maria, Kandra, Kalanga, Khatola, Koitar, Koya, Khirwar, Khirwara, Kucha Maria, Kuchaki Maria, Madia, Maria, Mana, Mannewar, Moghya, Mogia, Monghya, Mudia, Muria, Nagarchi, Nagwanshi, Ojha, Raj Gond, Sonjhari Jhareka, Thatia, Thotya, Wade Maria, Vade Maria, Daroi 17. Halba, Halbi 18. Kamar 19. Karku 20. Kawar, Kanwar, Kaur, Cherwa, Rathia, Tanwar, Chhatri 21. Khairwar, Kondar 22. Kharia 23. Kondh, Khond, Kandh 24. Kol 25. Kolam 26. Korku, Bopchi, Mouasi, Nihal, Nahul Bondhi, Bondeya 27. Korwa, Kodaku 28. Majhi 29. Majhwar 30. Mawasi 31. Munda 32. Nagesia, Nagasia 33. Oraon, Dhanka, Dhangad 34. Pao 35. Pardhan, Pathari, Saroti 36. Pardhi, Bahelia, Bahellia, Chita Pardhi, Langoli Pardhi, Phans Pardhi, Shikari, Takankar, Takia [In (i) Bastar, Dantewara, Kanker, Raigarh, Jashpurnagar, Surguja and Korba districts, and (ii) Katghora, Pali, Kartala and Korba tahsils of Korba district, (iii) Bilaspur, Pendra, Kota and Takhatpur tahsils of Bilaspur district, (iv) Durg, Patan Gunderdehi, Dhamdha, Balod, Gurur and Dondilohara tahsils of Durg district, (v) Chowki, Manpur and Mohala Revenue Inspector Circles Of Rajnandgaon district, (vi) Mahasamund Saraipali and Basna tahsils of Mahasamund district, (vii) Bindra-Navagarh Rajim and Deobhog tahsils of Raipur district, and (viii) Dhamtari, Kurud and Sihava tahsils of Dhamtari district] 37. Parja 38. Sahariya, Saharia, Seharua, Sehria, Sosia, Sor 39. Saonta, Saunta 40. Saur 41. Sawar, Sawara 42. Sonr.

VI. Goa

1. Dhodia 2. Dubla (Halpati) 3. Naikda (Talavia) 4. Siddi (Nayaka) 5. Varli 6. Kunbi 7. Gawda 8. Velip.

VII. Gujarat

1. Barda 2. Bavacha, Bamcha 3. Bharwad (in the Nesses of the forests of Alech, Barada and Gir) 4. Bhil, Bhil Garasia, Dholi Bhil, Dungri Bhil, Dungri Garasia, Mewasi Bhil, Rawal Bhil, Tadvi Bhil, Bhagalia, Bhilala, Pawra, Vasava, Vasave. 5. Charan (in the Nesses of the forests of Alech, Barada and Gir) 6. Chaudhri (in Surat and Valsad districts) 7. Chodhara 8. Dhanka, Tadvi, Tetaria, Valvi 9. **Dhodia**, Dhodi 10. Dubla, Talavia, Halpati 11. Gamit, Gamta, Gaviti, Mavchi, Padvi 12. Gond, Rajgond 13. Kathodi, Katkari, Dhor Kathodi, Dhor Katkari, Son Kathodi, Son Katkari 14. Kokna, Kokni, Kukna 15. **Omitted** 16. Koli Dhor, Tokre Koli, Kolcha, Kolgha 17. Kunbi (in the Dangs district) 18. Naikda, Nayaka, Cholivala Nayaka, Kapadia Nayaka, Mota Nayaka, Nana Nayaka 19. Padhar 20. **Omitted** 21. Pardhi, Advichincher, Phanse Pardhi (excluding Amreli, Bhavnagar, Jamnagar, Junagadh, Kutch, Rajkot and Surendranagar districts) 22. Patelia 23. Pomla 24. Rabari (in the Nesses of the forests of Alech, Barada and Gir) 25. Rathawa 26. Siddi, **Siddi-Badshan** (in Amreli, Bhavnagar, Jamnagar, Junagadh, Rajkot and Surendranagar districts) 27. **Omitted** 28. Varli 29. Vitola, Kotwalia, Barodia 30. Bhil, Bhilala, Barela, Patelia 31. Tadvi Bhil, Bawra, Vasave, 32. Padvi.

VIII. Himachal Pradesh

1. Bhot, Bodh 2. Gaddi 3. Gujjar 4. Jad, Lamba, Khampa 5. Kanaura, Kinnara 6. Lahaula 7. Pangwala 8. Swangla 9. Beta, Beda 10. Domba, Gara, Zoba.

IX. Jammu & Kashmir

1. Balti 2. Beda 3. Bot, Boto 4. Brokpa, Drokpa, Dard, Shin 5. Changpa 6. Garra 7. Mon 8. Purigpa 9. Gujjar 10. Bakarwal 11. Gaddi 12. Sippi.

X. Jharkhand

1. Asur, Agaria 2. Baiga 3. Banjara 4. Bathudi 5. Bedia 6.

Binjhia 7. Birhor 8. Birjia 9. Chero 10. Chik Baraik 11. Gond 12. Gorait 13. Ho 14. Karmali 15. Kharia, Dhelki Kharia, Dudh Kharia, Hill Kharia 16. Kharwar 17. Khond 18. Kisan, Nagesia 19. Kora, Mudi-Kora 20. Korwa 21. Lohra 22. Mahli 23. Mal Paharia, Kumarbhag Paharia 24. Munda, Patar 25. Oraon, Dhangar (Oraon) 26. Parhaiya 27. Santal 28. Sauria Paharia 29. Savar 30. Bhumij 31. Kawar 32. Kol.

XI. Karnataka

1. Adiyani 2. Barda 3. Bavacha, Bamcha 4. Bhil, Bhil Garasia, Dholi Bhil, Dungri Bhil, Dungri Garasia, Mewasi Bhil, Rawal Bhil, Tadvi Bhil, Bhagalia, Bhilala, Pawra, Vasava, Vasave 5. Chenchu, Chenchwar 6. Chodhara 7. Dubla, Talavia, Halpati 8. Gamit, Gamta, Gaviti, Mavchi, Padvi, Valvi 9. Gond, Naikpod, Rajgond 10. Gowdalu 11. Hakkipikki 12. Hasalaru 13. Irular 14. Iruliga 15. Jenu Kuruba 16. Kadu Kuruba 17. Kammara (in South Kanara district and Kollegal taluk of Mysore district) 18. Kaniyan, Kanyan (in Kollegal taluk of Mysore district) 19. Kathodi, Katkari, Dhor Kathodi, Dhor Katkari, Son Kathodi, Son Katkari 20. Kattunayakan 21. Kokna, Kokni, Kukna 22. Koli Dhor, Tokre Koli, Kolcha, Kolgha 23. Konda Kapus 24. Koraga 25. Kota 26. Koya, Bhine Koya, Rajkoya 27. Kudiya, Melakudi 28. Kuruba (in Coorg district) 29. Kurumans 30. Maha Malasar 31. Malaikudi 32. Malasar 33. Malayekandi 34. Maleru 35. Maratha (in Coorg district) 36. Marati (in south Kanara district) 37. Meda, **Medara**, **Medari**, **Gauriga**, **Burud** 38. Naikda, Nayaka, Chollivala Nayaka, Kapadia Nayaka, Mota Nayaka, Nana Nayaka, Naik, Nayak, Beda, Bedar, and Valmiki. 39. Palliyan 40. Paniyan 41. Pardhi, Advichincher, Phanse Pardhi, **Haranshikari** 42. Patelia 43. Rathawa 44. Sholaga 45. Soligar 46. Toda 47. Varli 48. Vitolia, Kotwalia, Barodia 49. Yerava 50. Siddi (in Uttar Kannada district),

XII. Kerala

1. Adiyani 2. Arandan, **Aranadan** 3. Eravallan 4. Hill Pulaya, **Mala Pulayan**, **Kurumba Pulayan**, **Karavazhi Pulayan**, **Pamba Pulayan** 5. Irular, Irulan 6. Kadar, **Wayanad Kadar** 7.

Omitted 8. Kanikaran, Kanikkar 9. Kattunayakan 10. **Kochuvelan** 11. Omitted 12. Omitted 13. Koraga 14. Omitted 15. Kudiya, Melakudi 16. **Kurichchan**, Kurichyan 17. Kurumans , **Mullu Kuruman, Mulla Kuruman, Mala Kuruman** 18. Kurumbas, **Kurumbar, Kurumban** 19. Maha Malasar 20. Malai Arayan, **Mala Arayan** 21. Malai Pandaram 22. Malai Vedan, **Malavedan** 23. Malakkuravan 24. Malasar 25. **Malayan, Nattu Malayan, Konga Malayan (excluding the areas comprising the Kasargode, Connanore, Wayanad and Kozhikode districts)** 26. Malayarayar 27. Mannan 28. Omitted 29. Muthuvan, Mudugar, Muduvan 30. **Palleyan, Palliyan, Palliyar, Paliyan** 31. Omitted 32. Omitted 33. Paniyan 34. Ulladan, **Ullatan** 35. Uraly 36. **Mala Vettuvan (in Kasargode and Kannur districts)** 37. **Ten Kurumban, Jenu Kurumban** 38. **Thachanadan, Thachanadan Moopan** 39. **Cholanaickan** 40. **Mavilan** 41. **Karimpalan** 42. **Vetta Kuruman** 43. **Mala Panickar**

XIII. Madhya Pradesh

1. Agariya 2. Andh 3. Baiga 4. Bhaina 5. Bharia Bhumia, Bhuinhar Bhumia, Bhumiya, Bharia, Paliha, Pando 6. Bhattra 7. Bhil, Bhilala, Barela, Patelia 8. Bhil Mina 9. Bhunjia 10. Biar, Biyar 11. Binjhar 12. Birhul, Birhor 13. Damor, Damaria 14. Dhanwar 15. Gadaba, Gadba 16. Gond; Arakh, Arrakh, Agaria, Asur, Badi Maria, Bada Maria, Bhatola, Bhimma, Bhuta, Koilabhuta, Koilabhuti, Bhar, Bisonhorn Maria, Chota Maria, Dandami Maria, Dhuru, Dhurwa, Dhoba, Dhulia, Dorla, Gaiki, Gatta, Gatti, Gaita, Gond Gowari, Hill Maria, Kandra, Kalanga, Khatola, Koitar, Koya, Khirwar, Khirwara, Kucha Maria, Kuchaki Maria, Madia, Maria, Mana, Mannewar, Moghya, Mogia, Monghya, Mudia, Muria, Nagarchi, Nagwanshi, Ojha, Raj, Sonjhari Jhareka, Thatia, Thotya, Wade Maria, Vade Maria, Daroi 17. Halba, Halbi 18. Kamar 19. Karku 20. Kawar, Kanwar, Kaur, Cherwa, Rathia, Tanwar, Chattri 21. (Omitted) 22. Khairwar, Kondar 23. Kharia 24. Kondh, Khond, Kandh 25. Kol 26. Kolam 27. Korku, Bopchi, Mouasi, Nihal, Nahul Bondhi, Bondeya 28. Korwa, Kodaku 29. Majhi 30. Majhwar 31. Mawasi

32. Omitted 33. Munda 34. Nagesia, Nagasia 35. Oraon, Dhanka, Dhangad 36. Panika [in (i) Chhatarpur, Panna, Rewa, Satna, Shahdol, Umaria, Sidhi and Tikamgarh districts, and (ii) Sevda and Datia tehsils of Datia district] 37. Pao 38. Pardhan, Pathari, Saroti 39. Omitted 40. Pardhi, Bahelia, Bahellia, Chita Pardhi, Langoli Pardhi, Phans Pardhi, Shikari, Takankar, Takia [In (i) Chhindwara, Mandla, Dindori and Seoni districts, (ii) Baihar Tahsil of Balaghat District, (iii) Betul, Bhainsdehi and Shahpur tahsils of Betul district, (iv) Patan tahsil and Sihora and Majholi blocks of Jabalpur district, (v) Katni (Murwara) and Vijaya Raghogarh tahsils and Bahoriband and Dhemerkheda blocks of Katni district, (vi) Hoshangabad, Babai, Sohagpur, Pipariya and Bankhedhi tahsils and Kesla block of Hoshangabad district, (vii) Narsinghpur district, and (viii) Harsud Tahsil of Khandwa district] 41. Parja 42. Sahariya, Saharia, Seharia, Sehria, Sosia, Sor 43. Saonta, Saunta 44. Saur 45. Sawar, Sawara 46. Sonr.

XIV. Maharashtra

1. Andh 2. Baiga 3. Barda 4. Bavacha, Bamcha 5. Bhaina 6. Bharia Bhumia, Bhuinhar Bhumia, Pando 7. Bhattra 8. Bhil, Bhil Garasia, Dholi Bhil, Dungri Bhil, Dungri Garasia, Mewasi Bhil, Rawal Bhil, Tadvil Bhil, Bhagalia, Bhilala Pawra, Vasava, Vasave 9. Bhunjia 10. Binjhar 11. Birhul, Birhor 12. **Omitted** 13. Dhanka, Tadvil, Tetaria, Valvi 14. Dhanwar 15. Dhodia 16. Dubla, Talavia, Halpati 17. Gamit, Gamta, Gavit, Mavchi, Padvi 18. **Gond, Rajgond**, Arakh, Arrakh, Agaria, Asur, Badi Maria, Bada Maria, Bhatola, Bhimma, Bhuta, Koilabhuta, Koilabhuti, Bhar, Bisonhorn Maria, Chota Maria, Dandami Maria, Dhuru, Dhurwa, Dhoba, Dhulia, Dorla, Gaiki, Gatta, Gatti, Gaita, Gond Gowari, Hill Maria, Kandra, Kalanga, Khatola, Koitar, Koya, Khirwar, Khirwara, Kucha Maria, Kuchaki Maria, Madia, Maria, Mana, Mannewar, Moghya, Mogia, Monghya, Mudia, Muria, Nagarchi, Naikpod, Nagwanshi, Ojha, Raj, Sonjhari Jhareka, Thatia, Thotya, Wade Maria, Vade Maria. 19. Halba, Halbi 20. Kamar 21. Kathodi, Katkari, Dhor Kathodi, Dhor Kathkari, Son Kathodi, Son Katkari 22. Kawar, Kanwar, Kaur, Cherwa, Rathia, Tanwar,

Chattri 23. Khairwar 24. Kharia 25. Kokna, Kokni, Kukna 26. Kol 27. Kolam, Mannervarlu 28. Koli Dhor; Tokre Koli, Kolcha, Kolgha 29. Koli Mahadev, Dongar Koli 30. Koli Malhar 31. Kondh, Khond, Kandh 32. Korku, Bopchi, Mouasi, Nihal, Nahul, Bondhi, Bondeya 33. Koya, Bhine Koya, Rajkoya 34. Nagesia, Nagasia 35. Naikda, Nayaka, Cholivala Nayaka, Kapadia Nayaka,, Mota Nayaka, Nana Nayaka 36. Oraon, Dhangad 37. Pardhan, Pathari, Saroti 38. Pardhi, Advichincher, Phans Pardhi, Phanse Pardhi, Langoli Pardhi, Bahelia, Bahellia, Chita Pardhi, Shikari, Takankar, Takia 39. Parja 40. Patelia 41. Pomla 42. Rathawa 43. Sawar, Sawara 44. Thakur, Thakar, Ka Thakur , Ka Thakar, Ma Thakur, Ma Thakar 45. **Omitted** 46. Varli 47. Vitolia, Kotwalia, Barodia.

XV. Manipur

1. Aimol 2. Anal 3. Angami 4. Chiru 5. Chothe 6. Gangte 7. Hmar 8. Kabui, Inpui, Rongmei 9. Kacha Naga, Liangmai, Zeme 10. Koirao, Thangal 11. Koirang 12. Kom 13. Lamgang 14. Mao 15. Maram 16. Maring 17. Any Mizo (Lushai) tribes 18. Monsang 19. Moyon 20. Paite 21. Purum 22. Ralte 23. Sema 24. Simte 25. Suhte 26. Tangkhul 27. Thadou 28. Vaiphui 29. Zou 30. Poumai Naga 31. Tarao 32. Kharam 33. Any Kuki tribes. 34. Mate

XVI. Meghalaya

1. Chakma 2. Dimasa, Kachari 3. Garo 4. Hajong 5. Hmar 6. Khasi, Jaintia, Synteng, Pnar, War, Bhoi, Lyngngam 7. Any Kuki tribes, including:- i. Biate, Biete ii. Changsan iii. Chongloi iv. Doungei v. Gamalhou vi. Gangte vii. Guite viii. Hanneng ix. Haokip, Hauptit x. Haolai xi. Hengna xii. Hongsungh xiii. Hrangkhwal, Rangkhohol xiv. Jongbe xv. Khawchung xvi. Khawathlang, Khothalong xvii. Khelma xviii. Kholhou xix. Kipgen xx. Kuki xxi. Lengthang xxii. Lhangum xxiii. Lhoujem xxiv. Lhouvun xxv. Lupheng xxvi. Mangjel xxvii. Misao xxviii. Rieng xxix. Sairhem xxx. Selnam xxxi. Singson xxxii. Sitlhou xxxiii. Sukte xxxiv. Thado xxxv. Thangngeu xxxvi. Uibuh xxxvii. Vaiphei 8. Lakher 9. Man (Tai Speaking) 10. Any Mizo (Lushai) tribes 11.

Mikir 12. Any Naga tribes 13. Pawi 14. Synteng 15. Boro Kacharis 16. Koch 17. Raba, Rava

XVII. Mizoram.

1. Chakma 2. Dimasa (Kachari) 3. Garo 4. Hajong 5. Hmar 6. Khasi and Jaintia, (Including Khasi, Synteng or Pnar, War, Bhoi or Lyngngam) 7. Any Kuki tribes, including: - (i) Baite or Beite (ii) Changsan (iii) Chongloi (iv) Doungei (v) Gamalhou (vi) Gangte (vii) Guite (viii) Hanneng (ix) Haokip or Hauptit (x) Haolai (xi) Hengna (xii) Hongsungh (xiii) Hrangkhwal or Rangkhohol (xiv) Jongbe (xv) Khawchung (xvi) Khawathlang or Khothalong (xvii) Khelma (xviii) Kholhou (xix) Kipgen (xx) Kuki (xxi) Lengthang (xxii) Lhangum (xxiii) Lhoujem (xxiv) Lhouvun (xxv) Lupheng (xxvi) Mangjel (xxvii) Missao (xxviii) Rieng (xxix) Sairhem (xxx) Selnam (xxxi) Singson (xxxii) Sitlhou (xxxiii) Sukte (xxxiv) Thado (xxxv) Thangngeu (xxxvi) Uibuh (xxxvii) Vaiphei 8. Lakher 9. Man (Tai-speaking) 10. Any Mizo (Lushai) tribes 11. Mikir 12. Any Naga tribes. 13. Pawi 14. Synteng. 15. Paite

XVIII. Nagaland

1. Naga 2. Kuki 3. Kachari 4. Mikir 5. Garo

XIX. Orissa

1. Bagata, Bhakta 2. Baiga 3. Banjara, Banjari 4. Bathudi, Bathuri 5. Bhattada, Dhotada Bhotra, Bhatra, Bhattara, Bhotora, Bhatara 6. Bhuiya, Bhuyan 7. Bhumia 8. Bhumij, Teli Bhumij, Haladipokhria Bhumij, Haladi Pokharia Bhumija, Desi Bhumij, Desia Bhumij, Tamaria Bhumij 9. Bhunjia 10. Binjhal, Binjhar 11. Binjhia, Binjhoa 12. Birhor 13. Bondo Paraja, Bonda Paroja, Banda Paroja 14. Chenchu 15. Dal 16. Desua Bhumij 17. Dharua, Dhuruba, Dhurva 18. Didayi, Didai Paroja, Didai 19. Gadaba, Bodo Gadaba, Gutob Gadaba, Kapu Gadaba, Ollara Gadaba, Parenga Gadaba, Sano Gadaba 20. Gandia 21. Ghara 22. Gond, Gondo Rajgond, Maria Gond, Dhur Gond 23. Ho 24. Holva 25. Jatapu 26. Juang 27. Kandha Gauda 28. Kavar Kanwar 29. Kharia, Kharian Berga Kharia, Dhelki Kharia, Dudh Kharia, Erenga Kharia, Munda Kharia, Oraon Kharia, Khadia, Pahari Kharia 30. Kharwar 31. Khond, Kond, Kandha, Nanguli

Kandha, Sitha Kandha Kondh, Kui, Buda Kondh, Bura Kandha, Desia Kandha, Dungaria Kondh, Kutia Kandha, Kandha Gauda, Muli Kondh, Malua Kondh, Pengo Kandha, Raja Kondh, Raj Khond 32. Kisan, Nagesar, Nagesia 33. Kol 34. Kolah Laharas, Kol Loharas 35. Kolha 36. Koli, Malhar 37. Kondadora 38. Kora, Khaira, Khayara 39. Korua 40. Kotia 41. Koya, Gumba Koya, Koitur Koya, Kamar Koya, Musara Koya 42. Kulis 43. Lodha, Nodh, Nodha, Lodh 44. Madia 45. Mahali 46. Mankidi 47. Mankirdia, Mankria, Mankidi 48. Matya, Matia 49. Mirdhas, Kuda, Koda 50. Munda, Munda Lohara, Munda Mahalis, Nagabanshi Munda, Oriya Munda 51. Mundari 52. Omanatya, Omanaty, Amanatya 53. Oraon, Dhangar, Uran 54. Parenga 55. Paroja, Parja, Bodo Paroja, Barong Jhodia Paroja, Chhelia Paroja, Jhodia Paroja, Konda Paroja, Paraja, Ponga Paroja, Sodia Paroja, Sano Paroja, Solia Paroja 56. Pentia 57. Rajuar 58. Santal 59. Saora, Savar, Saura, Sahara Arsi Saora, Based Saora, Bhima Saora, Bhimma Saora, Chumura Saora, Jara Savar, Jada Saora, Jati Saora, Juari Saora, Kampu Saora, Kampa Soura, Kapo Saora, Kindal Saora, Kumbi Kancher Saora, Kalapithia Saora, Kirat Saora, Lanjia Saora, Lamba Lanjia Saora, Luara Saora, Luar Saora, Laria Savar, Malia Saora, Malla Saora, Uriya Saora, Raika Saora, Sudda Saora, Sarda Saora, Tankala Saora, Patro Saora, Vesu Saora 60. Shabar, Lodha 61. Sounti 62. Tharua, Tharua Bindhani

XX. Rajasthan

1. Bhil, Bhil Garasia, Dholi Bhil, Dungri Bhil, Dungri Garasia, Mewasi Bhil, Rawal Bhil, Tadvi Bhil, Bhagalia, Bhilala, Pawra, Vasava, Vasave 2. Bhil Mina 3. Damor, Damaria 4. Dhanka, Tadvi, Tetaria, Valvi 5. Garasia (excluding Rajput Garasia) 6. Kathodi, Katkari, Dhor Kathodi, Dhor Katkari, Son Kathodi, Son Katkari 7. Kokna, Kokni, Kukna 8. Koli Dhor, Tokre Koli, Kolcha, Kolgha 9. Mina 10. Naikda, Nayaka, Cholivala Nayaka, Kapadia Nayaka, Mota Nayaka, Nana Nayaka 11. Patelia 12. Seharua, Sehria, Sahariya.

XXI. Sikkim

1. Bhutia (including Chumbipa, Dophthap, Dukpa, Kagatey, Sherpa, Tibetan, Tromop, Yolmo) 2. Lepcha 3. Limboo 4. Tamang/

XXII. Tamil Nadu

1. Adiyar 2. Aranadan 3. Eravallan 4. Irular 5. Kadar 6. Kammara (excluding Kanyakumari district and Shenkottah taluk of Tirunelveli district) 7. Kanikaran, Kanikkar (in Kanyakumari district and Shenkottah and **Ambasamudram taluks** of Tirunelveli district) 8. Kaniyan, Kanyan 9. Kattunayakan 10. Kochu Velan 11. Konda Kapus 12. Kondareddis 13. Koraga 14. Kota (excluding Kanyakumari district and Shenkottah taluk of Tirunelveli district) 15. Kudiya, Melakudi 16. Kurichchan 17. Kurumbas (in the Nilgiris district) 18. Kurumans 19. Maha Malasar 20. Malai Arayan 21. Malai Pandaram 22. Malai Vedan 23. Malakkuravan 24. Malasar 25. Malayali (in Dharmapuri, North Arcot Pudukottai, Salem, South Arcot and Tiruchirapali districts) 26. Malayekandi 27. Mannan 28. Mudugar, Muduvan 29. Muthuvan 30. Palleyan 31. Palliyan 32. Palliyar 33. Paniyan 34. Sholaga 35. Toda (excluding Kanyakumari district and Shenkottah Taluk of Tirunelveli district) 36. Uraly

XXIII. Tripura

1. Bhil 2. Bhutia 3. Chaimal 4. Chakma 5. Garoo 6. Halam, Bengshel, Dub, Kaipeng, Kalai, Karbong, Lengui, Mussum, Rupini, Sukuchep, Thangchep 7. Jamatia 8. Khasia 9. Kuki, including the following sub-tribes:- (i) Balte (ii) Belalhut (iii) Chhalya (iv) Fun (v) Hajango (vi) Jangtei (vii) Khareng (viii) Khephong (ix) Kuntei (x) Laifang (xi) Lentei (xii) Mizel (xiii) Namte (xiv) Paitu, Paite (xv) Rangchan (xvi) Rangkhole (xvii) Thangluya 10. Lepcha 11. Lushai 12. Mag 13. Munda, Kaur 14. Noatia, Murashing 15. Orang 16. Riang 17. Santal 18. Tripura, Tripuri, Tippera 19. Uchai.

XXIV. Uttarakhand

1. Bhotia 2. Buksa 3. Jaunsari 4. Raji 5. Tharu.

XXV. Uttar Pradesh

1. Bhotia 2. Buksa 3. Jaunsari 4. Raji 5. Tharu 6. Gond, Dhuria, Nayak, Ojha, Pathari, Raj Gond (in the districts of Mehrajganj, Sidharth Nagar, Basti, Gorakhpur, Deoria, Mau, Azamgarh, Jonpur, Balia, Gazipur, Varanasi, Mirzapur and Sonbhadra) 7. Kharwar, Khairwar (in the districts of Deoria, Balia, Ghazipur, Varanasi and Sonbhadra) 8. Saharya (in the district of Lalitpur) 9. Parahiya (in the district of Sonbhadra) 10. Baiga (in the district of Sonbhadra) 11. Pankha, Panika (in the districts of Sonbhadra and Mirzapur) 12. Agariya (in the district of Sonbhadra) 13. Patari (in the district of Sonbhadra) 14. Chero (in the districts of Sonbhadra and Varanasi) 15. Bhuiya, Bhuinya (in the district of Sonbhadra)

XXVI. West Bengal

1. Asur 2. Baiga 3. Bedia, Bediya 4. Bhumij 5. Bhutia, Sherpa, Toto, Dukpa, Kagatay, Tibetan, Yolmo. 6. Birhor 7. Birjia 8. Chakma 9. Chero 10. Chik Baraik 11. Garo 12. Gond 13. Gorait 14. Hajang 15. Ho 16. Karmali 17. Kharwar 18. Khond 19. Kisan 20. Kora 21. Korwa 22. Lepcha 23. Lodha, Kheria, Kharia 24. Lohara, Lohra. 25. Magh 26. Mahali 27. Mahli 28. Mal Pahariya 29. Mech 30. Mru 31. Munda 32. Nagesia 33. Oraon 34. Parhaiya 35. Rabha 36. Santal 37. Sauria Paharia 38. Savar 39. Limbu (Subba) 40. Tamang.

XXVII. Andaman & Nicobar Islands

1. Andamanese, Chariar, Chari, Kora, Tabo, Bo, Yere, Kede, Bea, Balawa, Bojigiyab, Juwai, Kol. 2. Jarawas 3. Nicobarese 4. Onges 5. Sentinelese 6. Shom Pens.

XXVIII. Dadra and Nagar Haveli

1. Dhodia 2. Dubla including Halpati 3. Kathodi 4. Kokna 5. Koli Dhor including Kolgha 6. Naikda or Nayaka 7. Varli.

XXIX. Daman and Diu

Throughout the Union territory: - 1. Dhodia 2. Dubla (Halpati) 3. Naikda (Talavia) 4. Siddi (Nayaka) 5. Varli.

XXX. Lakshadweep

Throughout the Union territory: - Inhabitants of the

Laccadive, Minicoy and Aminidivi Islands who, and both of whose parents, were born in those islands.

‘Provided that the children who are born to inhabitants of Lakshadweep in any other place in the mainland of India shall be deemed to be inhabitants born in the islands if such children settle permanently in the islands’.

Explanation:- The term “settle permanently” shall have the same meaning as defined under Clause 3(I)(d) of the Lakshadweep Panchayat Regulation, 1994.

**NB: The Constitution (Scheduled Tribes) Order (Amendment) Act 2003 dated 19.9.2003

Note:- In case of any discrepancies in the spelling of the community in above list is found, the concerned original notification will be final & authenticated.

२.१८ भारतीय अनुसूचीतील Nomadic Tribes च्या प्रांतनिहाय याद्या :

A list of DNT-NTs from various states in India

These are lists of the Denotified as well as the Nomadic Communities as recognized by each State, wherever these categories officially exist. Other states do not have these categories, however, the kinds of communities may exist there, with no specific recognition.

These lists were requested for the National Communities for Denotified, Nomadic & Semi-Nomadic Tribes, Govt. of India; and it is with their kind permission that they are given here.

Andhra Pradesh

Denotified Communities

Telaga Pamular, *Dandasis *Kondadoras *Rellies, *Paidies, Kintili, Kalinga, Nakkalas, Parili Mukkalas, Donga Yathas, Vedurupaka Malas Boyas, Nedetti Kothalas, Reddikas, *Yanadis, Dommaras, *Yerukulas, Anipi Malas, Vaddi Upparas, Budabukkalas, *Lambadis, Vaddaras, Komparis, Pamula Buda Bukkalas, Reddi Yanadis, Jarugu Malli Madigas, Donga Dasari, Bandas, Donga Yanadis, Donga Yerukulas, Donga Waddars, Donga Dommaras, Jogulas, Yoyalpad, Annaboina Malas, Mutharachas, Pichiguntalas, *Sugalis, Korchas, Donga Malas,

Amagunta Palegars, Paryas, Thoga Naicks, Bhattu, Turakas, Pedda Boyas, Dobbala Korchas, Donga Korchas, Dasari, Sakalas, Peddigollas, Mondri Vagulas, Nir Shikaris, Donga Ura Korchas, Iranis, Kayyar Bhatta, Jatur Mixed Gang, Todnapur Maharaatras, Donga Boyas.

Chhattisgarh

Denotified Communitities

Banjara, Bairagi, Pardhi, Pasi.

Nomadic Tribes

Bhat, Jogi, Joshi, Sikligar, Goasi, Dhangar, Kasai, Devar, Rajgond.

Delhi

Denotified Communitities

Aheria, Banjara, Bawaria, Bhil, Chamar Jatav, Chohra (Chura), Dom, Kanjar, Khatik (Khatic), Mallah, Nat (Rana, Badi), Pasi (Pasia), Parnas (Perna), Sansi, Bazigar, Madari, Sapera, Sikligar.

Gujarat

Denotified Communitities

Bafan, Chhara, Dafer, Hingora, Me, Miyana, Sandhi, Theba, Wagher, Waghari, Chuvalia Koli, Koli.

Nomadic Tribes

Bajania, Bajigar, Bhand, Nat Bajanaia, Garudi, Kathodi, Katkari, Nath, Nath Bawa, Kotwaliya, Kotvaliya, Turi, Vitodiya, Vitoliya, Vadi, Jogi Vadi, Vansfoda, Bawa-Vairagi, Vairagibava, Bhavaiya, Targala, Garo, Garoda, Marwada Waghari, Marvadi Vaghari, Marwads, Od, Pardhi, Ravalia, Rawal, Raval, Raval-yogi, Shikligar, Sarania, Saraniya, Vanzara (Shinangwala and kangasiwala), Vanjara, Jogi, Bhopa, Gadi Luharia, Gadalia, Gadliya, Kangasia, Kagasiya, Ghantiya, Gantiya, Natada, Chamta, Chamatha, Charan-Gadhvi, Charan-Gadhavi, Salat Ghera, Salatghera.

Haryana

Denotified Communitities

Bangali, Barar, Bauria, Nat, Gandhila, Sansi*, Tagus of

Karnal District, Mahatams, Dhinwara, Minas, Bhora.

Nomadic Tribes

Bangali, Bauria, Bazigar, Dumna, Gagra, gandhila, Nat, Od, Perna, Sansi, Deha, Gauria, Banjara, Shorgir, Hansi, Kanjar, Mallah, Spela, Sikligar, Sirkiband.

Karnataka

Denotified Communitities

Pardhis, Yerkula, Kaikadi, Berad, Talwar, Naikmakkallu, Naikwadi, Bhampta (Rajput), pardeshi Bhampta, Bhamalta, Takar, Uchila, Tudgu-wadder, Girni-wadder, Dang-Dasar, Kamati, Karcha, Pamlor, Javeri, Johari, Takanakar, Chigribetegar, Nirshikari, Pharechari, Sansia, Chhara, Nat, Kanjari, Kanjar, Beria, Chapperband, Bandi Waddar, Mannu Waddar, Kallu Waddar.

Nomadic Tribes

Bairagi (Bava), Balasanthoshi-Joshi, Bazigar, Bharadi, Budbudki-Joshi-Gondhali, Chitrakathi-Joshi, Dholi, Daveri, Dombari, Ghisadi, Garudi, Gopal, Kelkari, Kolhati, Nandiwala-Joshi-Gondali Full Malli, Nathpanthi/Dauri Gosavi, Panguaul, Joshi (Sada Joshi), Sarania, Tirumali, Vaidu, Vasudev, Vadi, Vagri, Vir, Bajania, Kille Kyathas, Sarodi, Durgamurga, Howgar (Howadigar), Pichaguntala, Masania Yogi, Bunda Besta (Bestar), Katabu, Darwesh, Kashikapadi, Dombidasa, Bailapatar.

Kerala

Denotified Communitities

Domban.

Nomadic Tribes

Arandan, Cholanaickan, Kattunaickan, Malapandaram, Kurumbar, Ulladan, Uraly, Kadar.

Madhya Pradesh

Denotified Communitities

Kanjar, Sansi, Banjara, Banchhada, Kalbelia, Bharmatia, Moghiya, Bagri, Nat, Pardhi, Badia, Habuda, Bhatu, Kudh Bhandia, Bijaria, Kabutaria, Sanduta, Pasia, Chancravedias, Bairagia, Sanoriya.

Nomadic Tribes

Baldia, Bachhowalia, Bhata, Bhantu, Dewar, Durgimurgi, Ghisadi, Gindhali, Irani, Jogi Kanphata, Joshi, Balsanthoshi, Joshi Bahulikar, Joshi-Chitrakathi Joshi, Harda, Joshi-Nadia, Joshi-Harbola, Joshi-Namdilwala, Joshi-Pingala, Kashikapdi (Kashikpdi Harda), Kalandar (Gulamday), Kamad, Karohia, Kassai (shepherds), Loharpitta (Gadiar Joher), Dhangara, Nayakda (Nayakda Bhil), Shikaligar, Ardhia, Saigu, Lgor, Sarania, Shikaligar, Sirgiwala kuchvand (kuchband), Saduguhu Sidhan (Bahurniya), Vaniyanthar Rajgond, Gaddis, Robhar is (Cattle Breeders), Golars (Golams, Collas) Bala Ghats, Gokkars, Godaina, Bharadhi, Hardas, Bharaddi Harboles, Harjara.

Maharashtra

Denotified Communities

Berad, Baster, Bhamta, Kaikadi, Kanjarbhat, Katwoo, Banjara, Raj Pardhi, Rajput Bhamta, Ramosi, Wadar, Waghri, Chhapparband (Mulsim).

Nomadic Tribes

Gosavi, Beldar, Bharadi, Bhute, Chitrakathi, Garudi, Ghisadi, Goola. Gondhali, Gopal, Halve, Joshi, Kashi Kapdi, Kolhati, Mairal, Masanjogi, Nadiwale, Pangool, Rawal, Sikkalgar, Vaglale, Vaidu, Vasudev, Bhoi, Bhaurupi, Thelari, Otari, Dhangar, Vanjari, Mariawale, Kadkalakshmi, Margammawale, Gihara/Gahara, Gusain/Gosain, Muslim Madari, Garudi, Saapwale and Jadugar, Bharatiya Irani, Gawli, Muslim Gawli, Darweshi, Veghwale-Shah (Muslim), Aswalwale.

Orissa

Denotified Communities

Munda Potas, Munda Potta, Ghasis, Ghasi, Ghasia, Pydis, Paidi, Lodhas, Lodha, Jaintira Pana, Jaintra Pans, Telenga Pamula, Telaga Pamula, Minkas, Minka, Gadas, Ganda, Dandasi Pano, Oriya Domb, Anduria Domb/Adhuria Domb, Domb, Dombo.

Nomadic Tribes

Mankirdia, Mankidi, Birhor, Kels, Bajikar, Ghantara Ghads,

Ghantara, Sabakhia, Ghusuria, Madari.

Punjab

Denotified Communities

Sansi, Bazigar, Bauria, Barar, Brar, Nat, Gandhila, Bangali, Mahatam, Mahtams.

Rajsthan

Denotified Communities

Baori, Kanjar, Sansi, Bagri, Mogia, Nut, Multanis, Bhat.

Nomadic Tribes

Baldias (Banjaras), Pardhis, Domabaris, Gadia Lohars, Iranis, Jogi Kalbelia, Jogi Kanphata, Khurpalts (Kulphaltas), Shikkaligar (Mentioned as Sikligar in Central OBC list, SI.no 59), Ghisadis.

Semi-Nomadic Tribes

Sarangiwala-Bhopas, Rebaris, Rathis, Mangalias, Bhayas, Kannis, Janglus, Jalukus, Jhangs, Sindlus, Jogis (Other than those included in Nomadic Tribes, Ramaswamies, Bharaddi-Jadhavs.

Tamil Nadu

Denotified Communities

Attur Kilnad Koravars, Attur Melnad Koravars, Appanad Kondaytam Kottai Maravar, Ambalakarar, Ambalakkarakar, Boyas, Battu Turkas, C. K. Koravars, Chakkala, Changayampudi Koravars, Chettinad Valayars, Dombs, Dooba Koravars, Dommars, Donga Boya, Donga Ur. Korachas, Devagudi Talayaris, Dobbai Korchas, Dobi Koravars, Donga Dasaris, Gorrels Dooda Boya, Gudu Dasaris, Gandarvakottai koravars, Gandarvakottai Kallars, Inji Korvars, Jogis, Jambavanodai, Kaladis, Kal oddars, Koravars, Kalinji Dabikoravars, Kootappal Kallars, Kala Koravars, Kalavathila Boyas, Kepmaris, Maravars, Monda Koravars, Monda Golla, Mutlakampatti, Nokkars, Nellorpet Oddars, Oddars, Pedda Boyas, Ponnai Koravars, Piramalai Kallars, Peria Suriyur Kallars, Padayachi, Punnan Vettuva Gounder, Servai, Salem Melnad Koravars, Salem Uppu Koravars, Sakkaraithamadai Koraavars, Saranga Palli Koravars,

Sooramari Oddars, Sembanad Maravars, Thalli Koravars, Thelungapatti Chettis, Thottia Naickers, Thogamalai Koravars, Uppukoravars, Urali Gounder, Wayalpad, Vaduvarpatti Koravars, Valayars, Vettaikarar, Vetta Koravars, Varaganeri Koravars, Vettuva Gounder.

Uttar Pradesh

Denotified Communities

Banjaras, Bhar, Kahar*, Gundeela, Goshi (Hindu), Kewat, Mallah, Lodh, Mewati, Audhiya, Tanga Bhat, Khurpalta, Mugia, Madari, Singiwal, Aughar, Baid, Bhat, Chamarmangta, Jogi, Joga, Kingiria, Mahawat, Bhatri, Sapera, Karmanga (Hindu Mahawat), Beldar, Kanmailia, Gosain, Godanhar, Lona Chamar, Bargi, Sikligar, Kankali, Brijbasi, Kalandar Fakir.

Nomadic Tribes

Banjara, Bhar, Dalere, Kahar, Gandeela, Ghosi, Kewat, Mallah, Lodh, Mewati, Audhiya, Tanga Bhat, Khurpalta, Mugia (Mung), Madari, Singiwal, Aughar, Baid, Bhat, Chamarmangta, Jogi, Joga, Kingiria, Mahawat and Lungipathan, Bhatri, Sapera, Karmanga, Hindu Mahawat, Beldar, Kanmailia, Gosain, Godanhar, Lona Chamar, Bargi, Sikligar, Kankali, Brijbasi, Kalandar Fakir.

West Bengal

Denotified Communities

Bediya, Bedia (Beria), Karwat Nat, Bhar, Dhekaru, Maghaiya Domes, Moghaya Doms, Gond, Gonda, Lodha.

Nomadic Tribes

Gond (ST), Lodha, Kheria, Kharia (ST), Bahelias, Bauri (SC), Chamar, Charmakar, Mochi, Muchi, Rabidas, Ruidas, Rishi (SC), Dom, Dhangad (Doma) (SC), Ghasi (SC), Kanjar (SC), Khatik (Khatias) (SC), Mallah (SC), Nat (SC), Pasi (Pasia) (SC), Beldar (Berad) (SC), Jogi (OBC), 15. Suku (Sugali)- Not Present, Bhar (OBC), Birhor (ST), Bediya, Bedia (Beria) (ST), Yogi Nath (OBC), Fakir, Sain (OBC).

२.१९ महाराष्ट्रातील 'एस.टी.' व 'एन.टी.'च्या याद्या :

List of Scheduled Tribes (ST) - Maharashtra State

1. Andh
2. Baiga
3. Barda
4. Bavacha, Bamcha
5. Bhaina
6. Bharia Bhumia, Bhuinhar Bhumia, Pando
7. Bhattra
8. Bhil, Bhil garasia, Dholi, Bhil, Dangri Bhil, Dungri, Garasia, Mewsi Bhil, Rawal Bhil, Tadvi Bhil, Bhagalia, Bhilala Pawra, Vasava, Vasave
9. Bhunjia
10. Binjhar
11. Birhul, Birhor
12. Chodhara
(excluding Akola, Amravati, Bhandara, Buldana, Chandrapur, Nagpur, Wardha, Yavatmal, Aurangabad, Bhir, Nanded, Osmanabad and Parbhani districts)
13. Dhanka, Tadvi, Tetaria, Valvi
14. Dhanwar
15. Dhodia
16. Dubla Talavia, Halpati
17. Gamit, Gamta, Gavit, Mavchi, Padvi
18. Gond, Rajgond, Arakh, Arrakh, Agaria, Asur, Bedi Maria, Bada Maria, Bhatola, Bhimma, Bhuta, Koilabhuta, Koilabhuti, Bhar, Bisonhorn Maria, Chota Maria, Dandami Maria, Dhuru, Dhurwa, Dhoba, Dhulia, Dorla, Kaiki, Gatta, Gatti, Gaita, Gond Gowari, Hill Maria, Kandara Kalanga, Khatola, Koitar, Koya, Khirwar, Khirwara, Kucha Maria, Kuchaki Maria, Media, Maria, Mana, Meannewar, Moghya, Mogia Moghya, Mudia, Muria, Nagarchi, Naikpod, Nagwanshi, Ojha, Raj Sonjhari Jhareka, Thatia, Thotya, Wade Maria, Vade Maria.
19. Halba, Halbi
20. Kamar

21. Kathodi, Katkari, Dhor Kathodi, Dhor Kathkari, Son Kathodi, Son Katkari
22. Kawar, Kanwar, Kaur, Cherwa, Rathia, Tanwar, Chattri
23. Khairwar
24. Kharia
25. Kokna, Kokni, Kukna
26. Kol
27. Kolam, Mannervarlu
28. Koli dhor, Tokre Koli, Kolcha, Kolgha
29. Koli Mahadeo, Dongar Koli
30. Koli Malhar
31. Kondh, Khond, Kandh
32. Korku, Bopchi, Mouasi, Nihal, Nahul, Bondhi, Bondeya
33. Koya, Bhine Koya, Rajkoya
34. Nagesia, Nagasia
35. Naikda, Nayaka, Cholivala Nayaka, Kapadia Nayaka,, Mota Nayaka, Nana Nayaka
36. Oraon, Dhangad
37. Pardhan, Pathari, Saroti
38. Pardhi, Advichincher, Phans Pardhi, Phanse Pardhi, Langoli Pardhi, Behelia, Behellia, Chita Pardhi, Shikari, Takankar, Takia
39. Parja
40. Patelia
41. Pomla
42. Rathwa
43. Sawar, Sawara
44. Thakur, Thakar, Ka Thakar, Ma Thakur, Ma Thakar
45. Thoti
(in Aurangabad, Bhir Nanded, Osmanabed and Parbhani districts and Rajura tahsil of Chandrapur district)
46. Warli
47. Vitolia, Kotwalia, Barodia

MAHARASHTRA GOVT GRs

ST Caste Status Updated till March 31,2006.

This refers to **Maharashtra Govt Letter No.CBC-10/2006/P.No.94/MVC-5 of Dept of Social Justice, Cultural Affairs & Special Assistance, Mantralaya Extension Building, Mumbai-32 dated 25.5.2006** addressed to various Ministerial Depts, Divisional Commissioners, DMs, ZP CEOs, Tahsildars etc

Other States

Andhra, Arunachal, Assam, Bihar, Chhattisgarh, Delhi, Goa, Gujarat, Haryana, Himachal, J&K, Jharkhand, Karnataka, Kerala, MP, Maharashtra, Manipur, Meghalaya, Mizoram, Nagaland, Orissa, Punjab, Rajasthan, Sikkim, Tamil Nadu, Tripura, Uttar Pradesh, Uttarakhand
UTs:- Andaman Nikobar, Chandigarh, Dadra-Nagar Haveli, Lakshdweep, Pondecherry

Top

Useful Weblinks

Updated list of SC,ST,OBC,SBC,VJNT in Maharashtra - Maharashtra Govt GR of May 25,2006

A.I. ST Lists : Census 2001 - http://www.censusindia.gov.in/Tables_Published/SCST/ST%20Lists.pdf

Top

Your Queries

Top

Your Feedback

Top

List of Castes - Maharashtra State

(Category, Details of Caste Category, Reservation %, Castes)

SC SC & SC converts to Buddhism

अनुसूचित जाती 13% , 59 Castes

ST ST (Incl outside specified areas)

अनुसूचित जमाती 7%, 47 Tribes

OBC OBC -Other Backward Class :

इतर मागास वर्ग 19%, 346 Castes

SBC SBC - Special Backward Class :

विशेष मागास प्रवर्ग 2%, 7 Castes

VJ (Vimukta Jati /Denotified Tribes)

भटक्या जमाती - अ 3%, 14 Tribes

NT-B (Nomadic Tribes - B)

भटक्या जमाती - ब 2.5%, 28+7 Tribes

NT-C Dhargar - (Nomadic Tribes-C)

भटक्या जमाती - क 3.5%, 1 Caste

NT-D Vanjari - (Nomadic Tribes-D)

भटक्या जमाती ड 2% , 1 Caste

Total - 52.

२.२० महाराष्ट्रातील 'एस.टी.' व 'एन.टी.' लोकसमूहांचा महाराष्ट्रीय व्यापक लोकसमूहांशी संबंध :

२०११ च्या जनगणनेनुसार आदिवासींची लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येच्या नऊ ते दहा टक्क्यांच्या आसपास होती तर 'एन.टी.'ची संख्या खूपच कमीहोती. (कदाचित नेटकी गणना झाली नसेल) त्यात या लोकसंख्येची प्रादेशिक विभागणी केली तर नगर, नाशिक, पुणे, ठाणे या जिल्ह्यातील लोक मुंबई, पुणे या कॉस्मॉपॉलिटन शहरांना जोडले आहेत व त्यांच्याशी 'एस.टी.'चा मोठा संपर्क आहे. धुळे, नंदुरबार, अमरावती,

गडचिरोली, नागपूरकडे आपण सरकलो तर त्यातील भाग अधिक मागासलेला आहे. असे असले तरी नक्षलवाद्यांच्या चळवळी राष्ट्रीय महामार्ग आणि टी.व्ही., संगणक आणि मोबाईल या साधनांची पोच पाहू जाता या प्रदेशातील लोक पुरेसे नागर समाजाशी स्पर्धा करू लागले आहेत. राजकीयदृष्ट्या सत्तेत सहभागी होण्याचे राजकारण करण्यात पुढे आहेत. म्हणजे अतिदुर्गम भागातही ज्या भौतिक सुधारणा एरिगेशन, इलेक्ट्रीसिटी, महाविद्यालये आणि महामार्गांचे येणे-जाणे त्याचबरोबर पवनचक्क्यांच्या सहाय्याने वीज निर्मिती यांचा वावर पाहता शेतीनिष्ठ स्थित जीवनाचेही आधुनिक नागरीकरण झाले आहे. आदिवासीपण हे अभिनिवेश, चळवळी, राजकीय पायदे यादृष्टीने अधिक उफाळून आलेले दिसते. दुर्गम भागात पारंपरिक जीवन पद्धती, घर, प्रपंच, जन्मप्रथा, मर्तिकप्रथा, विवाहप्रथा आणि देवधर्म यासंदर्भात आधुनिकीकरणासह भावनात्मकतेने टिकून आहे. याचा अर्थ असा की, जमातनिहाय बोली, सांस्कृतिक परंपरा या स्वत्वक्षणाच्या निमित्ताने, राजकीय, सामाजिक उद्दिष्ट्ये पूर्ण करण्यासाठी अभिनिवेशाने सांभाळल्या जातात. दुर्गम भागात काही प्रमाणात या लोकसमूहातील काही कुटुंबे पारंपरिक म्हणता येईल असे जीवन जगत आहेत असे म्हणता येईल. मी स्वतः १९७६ ते ७८ दोन वर्षे 'चाळीसगाव डांगापण परिसर' (ठाणे, पुणे, नाशिक, नगर जिल्ह्यांच्या सीमेवरील हरिश्चंद्र रेंज किंवा कळसूबाई या सह्यपर्वताच्या सर्वोच्च शिखरासह शिखरांचा डोंगरउतरणीचा प्रदेश) यांत क्षेत्रीय अभ्यास केला आहे. डॉ. माहेश्वरी गावित यांनी 'महाराष्ट्रातील आदिवासी साहित्य' या विषयावर पुणे विद्यापीठाद्वारा माझ्या मार्गदर्शनाखाली पीएच.डी. केली. त्या स्वतः नंदुरबार परिसरातील आहेत. त्यानिमित्ताने अगदी अलिकडे अभ्यास घडला. डॉ. गावित यांनीच 'महाराष्ट्रातील आदिवासींची दैवते एक चिकित्सक अभ्यास' असा दीर्घ प्रकल्प करताना त्यांशी मार्गदर्शनपर चर्चा आणि प्रत्यक्ष क्षेत्रीय अभ्यासात काही ठिकाणी सहभाग यातून अभ्यास घडला. तसेच डॉ. संजय लोहकरे यांनी माझ्या मार्गदर्शनाखाली महाराष्ट्रातील आदिवासी महादेव कोळी यांच्या लोकसाहित्य व सांस्कृतिक जीवन याचा अभ्यास केला. हे दोनही विद्यार्थी जन्माने आदिवासी म्हणून नोंदविलेल्या जमातीतील आहेत. यानिमित्ताने झालेल्या अभ्यासाच्या आधारे महाराष्ट्रातील सत्तेचाळीस आदिवासी जमातींचे बदलते जीवन अभ्यासता आले. डॉ. सुभाष शेकडे यांनी केलेल्या वंजारी बहुल समाजाचा क्षेत्रीय अभ्यास माझ्या मार्गदर्शक चर्चेसह

करताना तसेच डॉ. बाळासाहेब बळे यांनी पारधी समाजाचा अभ्यास मार्गदर्शक चर्चेसह करताना 'एस.टी.' आणि 'एन.टी.' या दोन्ही यादीविहित जमातींविषयी अभ्यास घडला.

या अभ्यासाच्या आधारे असे म्हणता येते की, महाराष्ट्रातील आदिवासी आणि भटके यांचे झपाट्याने नागरीकरण होत आहे असे लक्षात येते. मात्र पारंपरिक जीवनाचे अवशेष आणि दैवतकथा व दैवते यांचा अभ्यास केला तर मानवी जीवन प्रवासाच्या मूळ स्रोतांचे पुराण अवशेष म्हणून महाराष्ट्रातील आदिवासी आणि भटक्या जमातींचा विचार करावा लागतो असाच निष्कर्ष पुढे येतो.

मी स्वतः प्रत्यक्ष भ्रमंती आणि आदिवासी क्षेत्रात समाजकार्य केल्यामुळे आदिवासींची बोली आत्मसात झाली. त्यांच्या बोलीत मी 'डांगणी'सारखी सामाजिक कादंबरीही लिहिली आहे. तसेच आदिवासींनी आणि त्यांच्या बरोबरीने सहभागी भटक्यांनी दिलेल्या ब्रिटिशांविरोद्धच्या स्वातंत्र्य लढ्याचा इतिहास मी 'अहिनकुल' या कादंबरीत मांडला आहे. हे करतानाही आदिवासींमध्ये घडणारे व घडलेले परिवर्तन जवळून पाहिले आहे. या प्रयत्नातही वर उल्लेखित निष्कर्षाला दुजोराच मिळाला आहे. डॉ. गोविंद गारे यांचे समाजशास्त्रीय माहितीपर साहित्य या निष्कर्षाला दुजोरा देणारे आहे.

या सर्व गोष्टी नोंदविण्याचा मतितार्थ असा की, अनुसूचीमध्ये समाविष्ट असलेल्या आदिवासी आणि भटक्या जमातींचे जीवन हे व्यापक सामाजिक जीवनाशी भाषेसहित जुळते झाले आहे व अधिक होत आहे.

असे असले तरी आदिमतेच्या खाणाखुणा, संवेदना या लोकसमूहात मानवाच्या जमातमूलकतेने, पुराणावशेषांच्या स्वरूपात आढळतात. म्हणूनच या अवशेषांचे जतनही करणे तेवढेच गरजेचे आहे व अवशेषांची सर्वांगीण चिकित्साही आवश्यक आहे.

२.२१ समारोप

आदिमांचे वर्तमान :- येथवरच्या चर्चेतून घडणारे दर्शन निष्कर्षात्मक स्वरूपात पाहता

१) लोकसमूहांचे पृथकपण अनुसूचीमुळे अधोरेखित झाले आहे.

२) ब्रिटिशांनी समाज दुभंगवून व्यवस्थापन करण्याचा प्रयत्न साम्राज्यवादी भूमिकेतून सत्ता टिकविण्यासाठी अनुसूचनपूर्वक, जात, जमात, स्वरूपात सर्वेक्षण करून नोंदी केल्या.

३) जगभरात Tribes चे पृथकपण राजकीय व्यवस्थापनानुसार योजनांची आखणी करण्यासाठी केवळ स्थलकाल परिस्थितीतील सामाजिक जीवन विचारात घेण्यासाठी केला.

४) मानववंशशास्त्र, भाषाशास्त्र, पुरातत्त्वशास्त्र, दैवतकथाशास्त्र, मानसशास्त्र आणि लोकसाहित्यशास्त्र यांच्या अनुषंगाने मानवाचा उत्पत्ती आणि जीवनप्रवास यांचा वेध घेतला तर; एस.टी. आणि एन.टी. म्हणून नोंदलेल्या लोकसमूहांचा व तत्सम न नोंदलेल्या समूहांचा उल्लेख मानवी अस्तित्वाचे मूल स्रोत प्रदर्शित करणारे पुराणअवशेष म्हणून त्यांचा विचार करावा लागतो. मानवी जीवनाच्या मूळ अवस्थेपर्यंत तर्कशुद्धतेने पोहचून त्या अस्तित्वाचा विश्वव्यापी तौलनिक अभ्यास तर करता येतोच; तथापि मानवाची विश्वात्मक एकात्मता सिद्ध होते. मानवाचा अभेदत्वाने अभ्यास करता येतो. मानवाच्या मूळ अवस्थेपासून भाषा, सारणी, अनुवंशिकता, धर्मधारणा इ. सर्व गोष्टींसह सर्वांगीण परिवर्तन प्रक्रियेसह अभ्यास करते येतो. मूळनिवासी व वसाहतवादी हे द्वैत नाहिसे होते. यातून आपण कोण याविषयी जिज्ञासापूर्ती आणि वैश्विक सामंजस्य निर्माण होऊन मानवाच्या विश्वसंसार, अवकाश संचार संकल्पाला बळकटी येते. एकूण एस.टी. आणि एन.टी. हे मानवी अस्तित्वाचे वर्तमानातील मानववंशशास्त्रीय पुराण अवशेष होत हे स्पष्ट आहे.

२.२२ संदर्भ व टीपा :

१) Longman Dictionary : Definition of tribe from the Longman Dictionary of Contemporary English within the topic ANTHROPOLOGY)

२) The Scheduled Tribes : Ghurye G. S., 1963 Published.

३) 'अन्नासाठी दाही दिशा' : सहस्रबुद्धे (डॉ) अनिल, दास्ताने रामचंद्र आणि

कंपनी, पुणे.

३अ) Schedule 4d Tribes - definition and problems - <http://www.yourarticallibrary.com/tribes>.

४) तत्रैव

५) तत्रैव

६) तत्रैव

७) 'Light will be thrown on the origin of man and his history'.

An artical - en.wikipedia.org/wiki/Human-evolution.

८) 'Man, Origin and Nature' : G. Tanzell - Nitti and Strumia
(www.intress.org)

९) 'A Myth' - 'Theory MYTHOLOGY - (http://this-
java.blogspot.in/2012/08/theory - mythology - 3. html) A.
Definition of myth, legend and folklore / Myth.

१०) तत्रैव

११) 'लोकसाहित्याची रुपरेखा' : भागवत दुर्गा, प्रकाशक मुंबई मराठी
ग्रंथ संग्रहालय, ठाकूरद्वार, मुंबई २, आवृत्ती १ - १९५६.

१२) उनि. 'A Myth'

१३) उनि. भागवत दुर्गा

१४) तत्रैव

१५) 'Tribalism - Vague But Valid' - Leon she left -
Department of Sociology and Anthropology faculty of Law Te /
Aviv University - Anthropology of Africa and Challenges of the
Third Millenmium Enthricity and Ethnic Conflicts, PAAA, 1999
(http://www.ethnonet-africa.org/pubs/p95sheleff.htm)

१६) तत्रैव

१७) तत्रैव

१८) 'लोकबंध' : सहस्रबुद्धे (डॉ) अनिल, दास्ताने रामचंद्र आणि कं.,
पुणे, प्र.आ. १९९५, द्वि.आ. नितीन प्रकाशन, पुणे २०१२.

१९) उनि. भागवत दुर्गा

२०) 'लोकसाहित्य संशोधन पद्धती' : सहस्रबुद्धे (डॉ) अनिल, नितीन
प्रकाशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती २०१२.

२०अ) 'होय! आम्ही हिंदू आहोत...' टोपले लक्ष्मण, वनवासी कल्याण
आश्रम, नाशिक, प्र.आ. २००९ (गुढी पाडवा)

२१) उनि. लोकबंध.

* * *

उल्लेख तिसरा

जनजातींकरिता भारतीय शासन व्यवस्थेकडून नजिक भविष्यकाळासाठी (१० ते १५ वर्षे) शिक्षण व संस्कृतीविषयी अपेक्षा

३.१ संकल्प विचाराचे क्षेत्र : सामाजिक - शैक्षणिक क्षेत्र -
सांस्कृतिक क्षेत्र

सलग क्षेत्र

नैसर्गिक साधन संपत्ती - पर्यावरण

येथे स्थलकालपरिस्थिती सापेक्षतेने सामाजिक परिस्थितीत शैक्षणिक व
संदर्भाने सांस्कृतिक क्षेत्रातील अपेक्षित विकासात्मक सोयीसुविधांचा विचार
करीत आहोत. हा विचार स्वाभाविकपणे जनजातींच्या बाहुल्यानुसार करणे
अभिप्रेत आहे हेही लक्षात घ्यावयास हवे. ज्या परिक्षेत्रात जनजातींचे प्रमाण
अत्यल्प आहे तेथे याविषयी परिमाण बदलेल याकरिता सांख्यिकी माहितीचे
तक्ते आधारासाठी आपण घेत आहोत.

३.२ शैक्षणिक क्षेत्राचा नैसर्गिक साधन संपत्ती आणि पर्यावरणाशी
संबंध :

शिक्षण प्रक्रिया ही स्थल, काल आणि परिस्थितीस अनुसरून;
व्यक्तिमत्त्व, संस्कृती, ज्ञानात्मक पातळी आणि प्रामुख्याने आर्थिक पातळी
उंचावणारी आणि विकसित करणारी असली पाहिजे. राष्ट्रीय एकात्मता बळकट

करणारी असली पाहिजे. तसेच स्थितीगतीचे अर्थात परंपरा आणि वर्तमान यांचे प्रतिबिंब शिक्षण प्रक्रियेत अपेक्षित आहेच. त्याचबरोबर भविष्याचा विचार, सर्वांगीण उन्नतीच्या दृष्टीने असावा हे या प्रक्रियेत अपेक्षित आहे. या दृष्टीने सामाजिक व्यवहार, कर्तव्यतत्परतेचे भान आणि राष्ट्रीय उन्नतीचे भान, असे लक्ष ठेवून; कृषी आणि उद्योग यांच्या संतुलनासह, ही शिक्षण प्रक्रिया कार्यान्वित केली पाहिजे.

हा विचार लक्षात घेऊन भविष्यातील स्थितीगतीचे सकारात्मक चित्र निर्माण करण्यासाठी आपण कोणत्या अवस्थेत आहोत; हे विचारात घेतले पाहिजे. ती अवस्था चांगली, वाईट, तशीच का झाली? याच्या चर्चेत वेळ न घालविता; प्रत्यक्ष जी व्यवस्था आहे; तिचा उपयोग आपले लक्ष्य गाठण्यासाठी कोणत्या प्रकारे करता येईल, याचा विचार करून; भविष्यातील योजना त्यांवर आधारित कशा आखता येतील; याचा विचार करावा लागेल. हा विचार केवळ कल्पनारंजक असता कामा नये. वर्तमानात ज्या प्रकारचे मानवसंसाधन, शक्ति आणि साधने उपलब्ध आहेत; त्यांचा उपयोग करताना, नेमका कोणता शक्य आणि पेलेल व आपले लक्ष्य प्राप्त करण्यास उपयुक्त होईल असा बदल करता येईल किंवा त्यात कोणती भर घालता येईल त्याचा विचार अपेक्षित आहे.

३.३ पुढील दहा ते पंधरा वर्षांतील अपेक्षित स्थितीगती :

पुढील पाच ते दहा वर्षांत अपेक्षित बदल खालीलप्रमाणे विचारात घेता येईल.

१) संपूर्ण साक्षरता साधता येईल. यात तरुण व प्रौढ स्त्री-पुरुषांवर भर द्यावा लागेल. कोणीही शैक्षणिक प्रक्रियेपासून वंचित राहता कामा नये याची दक्षता घेता येईल.

२) क्षेत्राचे भाषिक सर्वेक्षण विचारात घेऊन त्रिसूत्री भाषासूत्र- मातृभाषा (सामान्य प्रांतीय भाषा), राष्ट्रभाषा आणि इंग्रजीसारखी परकीय भाषा, यांतून अत्याधुनिक स्वरूपातील साधनांच्या सहाय्याने शिक्षण प्रक्रियेची सुरुवात एका विशिष्ट टप्प्यापर्यंत नेता येईल. वयोगट, ज्ञानशाखा आणि सार्वत्रिक अपेक्षा याचबरोबर व्यक्तिमत्त्व विकास आणि व्यवहार यांत त्यांचे यथोचित उपयोजन करता येईल.

३) स्पर्धात्मक परीक्षा, शासकीय, निमशासकीय आणि खाजगी नोकऱ्यांसाठीची पात्रता निर्मिती यांसाठीच त्या त्या स्थल परिस्थिती सापेक्षतेने

प्रशिक्षण सुविधा निर्माण करून देणे आणि त्या यथोचितपणे कार्यान्वित राहून; मार्गदर्शन करतील याकडे लक्ष देणारी सशक्त यंत्रणा निर्माण करणे.

४) भावनात्मकतेपेक्षा व्यवहारात्मक भौतिक स्थितीगतीचे भान आपून देण्यासाठी सर्व स्तरांवर आणि सर्व क्षेत्रात शिक्षण सेवा सुविधा निर्माण करून देणे.

५) नागरी, ग्रामीण आणि दुर्गम अथवा वन्य जनजीवनात असलेली तफावत शैक्षणिक प्रक्रियेतील सुविधांनी नाहीशी करण्याचा चंग बांधला पाहिजे. त्यासाठी मनुष्यबळ, वीज, पाणी, तंत्रज्ञान, यांत्रिक साधने यांची पूर्तता आणि अद्ययावतता राखण्यासाठी धोरणात्मक आणि आर्थिक उपाययोजना आखल्या पाहिजेत.

६) पारंपरिक जीवनव्यवहार, कपडालत्ता, कलाकौशल्ये, न्यायनिवाडा, कृषी, उद्योग, व्यापार यांतील परंपरा भावनात्मकता आणि गरजा यांविषयी आत्मियतापूर्वक जाणीव अधोरेखित करतानाच आधुनिक आणि नवाधुनिक काळातील राष्ट्रीय आणि वैश्विक युक्त परिवर्तने आत्मियता, प्रेम, आत्मविश्वास आणि महत्त्वाकांक्षा यात मानसिक सुदृढता राखत वैश्विक वर्तमानकालीन युगशैलीची जाणीव, भान आणि समायोजन करण्याचे सामर्थ्य निर्माण करता येईल.

३.४. आदिवासी व भटके यांचा बहुलतेनुसार विचार :

भारतातील राज्यघटनेच्या (आर्टिकल ३४२) अनुसूचनानुसार; आदिवासी बहुलता दृष्टीने शिक्षण प्रक्रियेचा विचार करणे आवश्यक आहे. भारतात तीन गटात या तऱ्हेने विचार करता येतो. (१) पन्नास टक्क्यांपेक्षा अधिक बाहुल्य असलेले प्रदेश (२) १५ ते ५० टक्के बाहुल्य असलेले प्रदेश (३) ५ टक्के ते १५ टक्के आदिवासी असलेले प्रदेश. (२०११ च्या गणतीनुसार भारतीय आदिवासींचे प्रमाण तक्ता क्र. १.७ राज्यनिहाय टक्केवारी) (भटक्यांच्या संदर्भात प्रांतनिहाय माहिती दिली आहे त्यांचा विचार करता येईल.:

आजवर झालेले कार्य विचारात घेता आदिवासी व भटके यांच्यामध्ये उलट्या क्रमाने शैक्षणिक आणि त्यावर अवलंबित औद्योगिक, राजकीय आणि अन्य प्रकारचा बदल झाला आहे. त्यामुळे भावी योजनांची आखणी करताना आदिवासी बाहुल्याचा विचार करूनच योजना आखल्या जाणे आवश्यक आहे. याचा अर्थ-

(१) ५० टक्केपेक्षा अधिक बाहुल्य असलेले भाग, पर्यावरणात्मक आणि

दुर्गमतेचा विचार करून अधिकाधिक सामान्य नागरी स्तरावर कसे येतील याची आखणी केली पाहिजे.

(२) १५ ते ५० पर्यंत बाहुल्याचे भाग आदिवासीएतरांच्या तुलनेत विचारात घेऊन सर्वांच्या बरोबरीने विकास योजनांचा विचार केला पाहिजे.

(३) ५ ते १५ पर्यंत बाहुल्य असलेल्या प्रदेशांमध्ये सामान्यांना प्राप्त संधी त्याच स्वरूपात आदिवासींना मिळाल्या आहेत की नाहीत याचा विचार केला पाहिजे.

३.५ वयोगटानुसार शैक्षणिक प्रक्रियेचा विचार :

(१) प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थी हे अतिविकसित नागरी भागातील विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत कोणत्या गोष्टीत व का कमी पडत आहेत याचा विचार करून योजना आखल्या पाहिजेत.

(२) महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांचा विचार प्रत्यक्ष कर्तृत्ववान नागरिक कौशल्यपूर्णत्व अवस्थेतील नागरिक आणि जबाबदार नागरिक घडावेत हे लक्ष देऊन शिक्षण प्रक्रियेत प्रत्यक्ष काय करता येईल याकडे पाहावे. प्रशिक्षण, उपयोजन यांतून आर्थिक लाभ आणि प्रगल्भता कशी येईल याचा विचार आवश्यक.

(३) प्रौढ अवस्थेतील लोकांचा विचार कर्ते नागरिक आणि वृद्ध नागरिक अशा दोन प्रकारे केला पाहिजे. कर्ते नागरिक राष्ट्रीय प्रगतीसाठी अधिक स्थैर्यात्मकतेने सेवापयोगी कसे होतील असा विचार करून त्यांच्यासाठी त्या त्या स्तरांवर उपाययोजना, सेवांतर्गत स्वरूपात केली पाहिजे. वृद्धांना प्रौढ साक्षरता स्वरूपात योजना राबवून सामाजिक स्तर शैक्षणिकदृष्ट्या कोणत्या प्रकारे प्रगल्भतेने विचार करील यासाठीची योजना आखली पाहिजे. त्यांच्या नैसर्गिक साधन संपत्तीला (उदा. डिक, मध, औषधे इ.) त्यांना बाजारपेठ उपलब्धीविषयक माहिती आणि सुविधांचा विचार.

३.६. शैक्षणिक प्रक्रियेतील महत्त्वाचे मुख्य घटक :

(१) पारंपरिक शिक्षण (२) कृषी आणि उद्योगमूलक शिक्षण (३) आधुनिक माहिती आणि तंत्रज्ञानात्मक शिक्षण (४) कला आणि क्रीडाविषयक शिक्षण (५) मूल्यात्मक अभ्यासेतर शिक्षण. या पाच घटकांवर आधारित शिक्षण प्रक्रियेची आखणी करणे अपेक्षित आहे. ही आखणी उपरोक्त आदिवासी बाहुल्य विचार आणि वयोगटानुसार विचार यांवर अवलंबित केली पाहिजे. अशा तऱ्हेची आखणी करतांना भावी पाच ते दहा वर्षांत अपेक्षित

प्रगतीपूर्ण चित्राची उद्दिष्ट्ये आणि वैशिष्ट्ये डोळ्यासमोर ठेवून तातडीच्या धोरणात्मक शैक्षणिक उपाययोजना आखल्या पाहिजेत. तसेच यासाठीचा अतिमहत्त्वाचा (६वा) घटक म्हणजे शिक्षण प्रक्रियेसाठीच्या भैतिक सुविधा (i) निवासी सोयी (ii) अनिवासीसाठी सोयी - वसतिगृहे, वाचनालये, ग्रंथालये व माहिती आणि तंत्रज्ञान पुरविणारी साधने इ.च्या उपलब्धीसाठी योजना यंत्रणा.

३.७ भावी काळासाठीची उद्दिष्ट्ये आणि वैशिष्ट्ये :

अ) आदिवासी किंवा भटक्या जमातींचे बाहुल्य असलेल्या राज्यात-

(१) पूर्व प्राथमिक, प्राथमिक, माध्यमिक, उच्चमाध्यमिक शिक्षण प्रक्रिया-

(i) मातृभाषा, राष्ट्रभाषा आणि इंग्रजी वा तत्सम विदेश भाषा विद्यार्थ्यांला तीनही स्तरावर क्रमबद्धतेने अवगत होत आहेत किंवा झालेल्या आहेत. त्यात भाषण, वाचन आणि लेखन कौशल्ये क्रमाने अवगत झाली आहेत.

(ii) स्थानिक राज्यातील आणि देशातील कृषीविषयक उत्पादने, पद्धती, बाजारपेठा या तिन्ही विषयी क्रमबद्ध माहिती आणि उद्योगाभिमुख प्रशिक्षण प्राप्त आहे.

कृषी क्षेत्राशी निगडित तसेच पर्यावरणाशी निगडित आणि आधुनिक दळणवळण, माहिती तंत्रज्ञान आणि उद्योग याविषयी माहिती आणि प्रशिक्षण क्रमाने प्राप्त होणे. प्रशासन, प्रशासकीय सेवा इ. विषयी स्तर क्रमाने माहिती आणि कौशल्य अवगत आहेत.

(iii) माहिती आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातील अत्याधुनिक साधने ओळख, हाताळणे, उपयोजन आणि सेवा या गोष्टी क्रमाने माहिती होणे.

(iv) पारंपरिक कला क्रीडांचे प्रशिक्षण त्याचबरोबर राष्ट्रभर प्रचलित कला क्रीडांची माहिती व सहभाग साधला जातो यासाठी यंत्रणा.

(v) मूल्यात्मक शिक्षणात अनुसूचनामुळे संस्कारित होणारी पृथगात्मता नष्ट झाली आहे. तसेच स्थानिक (रहिवास स्थल), प्रदेश आणि राष्ट्रीय स्तरावर सांस्कृतिक असलेपणाची जाणीव निर्माण झाली आहे. अन्य गोष्टी सर्वसामान्यपणे राष्ट्रीय एकात्मता, धर्मश्रद्धा आणि मानवता इ. निर्माण झाली आहे.

(vi) स्पर्धा परीक्षांना बसण्याची त्यांची पात्रता सामान्य विद्यार्थ्यांसारखी झाली आहे.

(vii) स्वसामर्थ्यावर संधी प्राप्त करून घेण्याकडे आणि आरक्षणापासून अलिप्त होण्याकडे कल निर्माण झाला आहे.

(viii) शैक्षणिक सुविधांचा केवळ तात्कालिक सहाय्य म्हणून उपयोग केला जातो.

ब) सर्व प्रकारे महाविद्यालयीन शिक्षण घेणारा, शिक्षण घेऊन रोजगार शोधणारा, पारंपरिक उद्योग, स्वतंत्र व्यवसाय, पारंपरिक शेती करणारा व्यवसाय व प्रपंच सन्मुख युवक -

(i) अत्याधुनिक माहिती आणि तंत्रज्ञानाचा यथोचित संपूर्ण वापर करतात.

(ii) व्यावसायिक शिक्षण तंत्र आणि कौशल्यासह पूर्ण करण्यासाठी प्रयत्न करतात.

(iii) प्राप्त रोजगार करण्याची कोणतीही तयारी ठेवतो.

(iv) स्पर्धा परीक्षांसाठी तयार असतात.

(v) कला आणि क्रीडांचे पारंपरिक व नवे शिक्षण घेऊन सराव करून उपयोजन करतात.

(vi) देशसेवा, समाजसेवा आणि कुटुंबसेवा करण्यासाठी स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व घडवितात.

(vii) सांस्कृतिक, धार्मिक भेदांत समायोजन करून समावेशक विचार करतात.

(viii) स्थानिक, सामाजिक, प्रदेशविषयक, राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय समस्यांच्या सोडवणुकीसाठी स्वसामर्थ्याने प्रयत्नशील होतात.

(ix) अत्याधुनिक साधनसामग्री, सोयीसुविधांचा यथायोग्य साक्षेपी वापर सहजतेने करू शकतात.

क) प्रत्यक्ष कर्त्या स्थितीत असलेले प्रौढ-

(i) साक्षर होऊन सर्व स्तरावरील समस्या समजावून घेतात.

(ii) आधुनिकतेविषयी आणि राष्ट्रीय भावनेसह समावेशकतेने जागृत आहेत.

(iii) कर्तव्यतत्परतेने, भ्रष्टाचारमुक्त जीवन जगण्यास उत्सुक होतात.

(iv) उपलब्ध नैसर्गिक साधन संपत्तीचा विनियोग यथायोग्य करतात.

ड) वृद्ध-

(i) साक्षर होऊन सर्व स्तरावरील समस्या समजावून घेऊन सामंजस्यपूर्णतेने ज्येष्ठ नागरिकांचे कर्तव्य बजावतात.

(ii) पुढील पिढ्यांना योग्य ते मार्गदर्शन करण्यासाठी उत्सुक असतात.

(iii) पारंपरिक कला क्रीडा सांस्कृतिक वैशिष्ट्य हौसेने नवीन साधनांसह जपण्याचा प्रयत्न करतात.

(iv) प्राप्त साधन संपत्तीचा विनियोग योग्यपणे करतात.

८) शैक्षणिक क्षेत्रात सेवा सुविधा योजना उपाय :

अपेक्षित उद्दिष्ट्ये आणि आकांक्षापूर्तीसाठी पुढील उपाय सुचविता येतील.

(i) दूरशिक्षण व मार्गदर्शनाची दुर्गम भागापर्यंत सेवासुविधा उपलब्ध करणे.

(ii) स्थल पर्यावरण परिस्थितीनुसार विशिष्ट कालखंडात शिक्षण वर्गांचे कालावधी निश्चित करून पारंपरिक, तात्त्विक व कौशल्याधिष्ठित अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याचे प्रयत्न करावेत.

(iii) साधनसामग्रीची सुरक्षित उपलब्धी सर्वदूर पोहचविण्याची हमी शासनाने घेऊन त्याची पूर्तता करावी.

(iv) विद्यार्थीसंख्येची अट न ठेवता सेवासुविधा उपलब्ध कराव्यात.

(v) त्या त्या जमातीतील उपलब्ध मनुष्यबळाचा प्रशिक्षणपूर्वक वापर करावा.

(vi) दळणवळणाची साधने, आरोग्यसेवा यांची नियमितता असावी.

(vii) रोजगाराची हमी देण्यासाठी स्पर्धा परीक्षा, प्रशिक्षण आणि त्यासाठी जागृतता येण्यासाठी प्रचारकार्य यासाठी बाडीपाडापर्यंत योजना राबवावी.

(viii) सहज उपलब्ध नैसर्गिक साधन संपत्तीचे व्यवस्थापन करून; उद्योग, व्यापार इ. साधण्यासाठीचे माहिती आणि तंत्रज्ञान देणे.

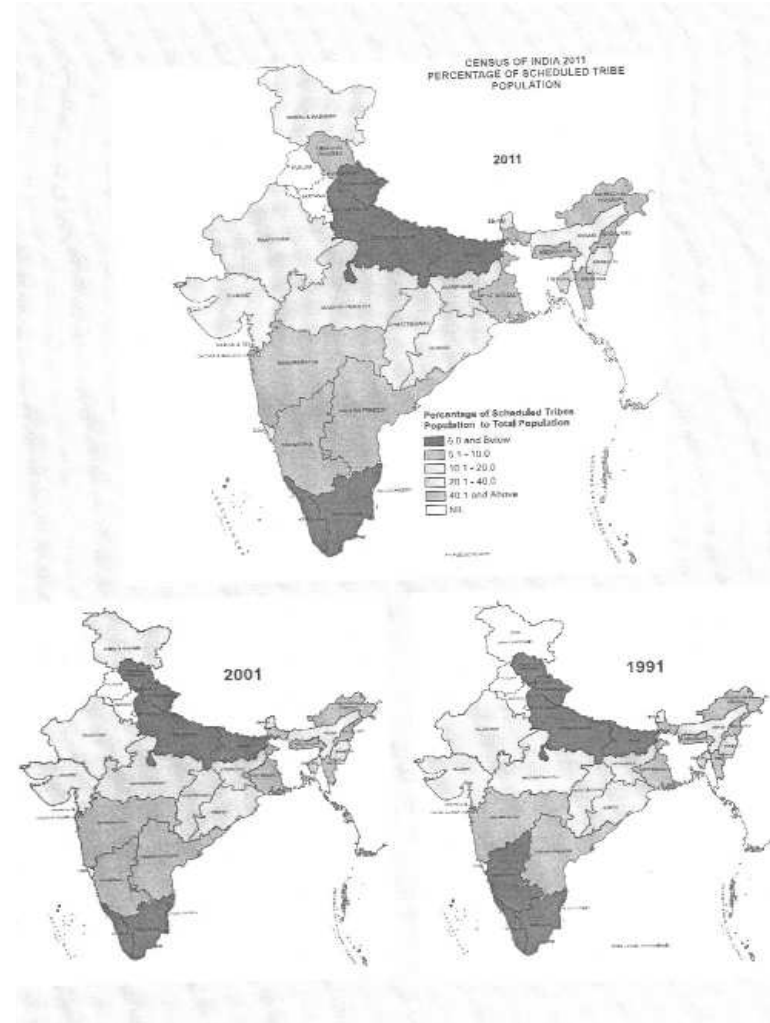
निष्कर्ष : प्रदेश, आदिवासी व भटक्या जमातींचे बाहुल्य, त्यांच्या उपरोक्त विविध अवस्था, ऋतुचक्र, मनुष्यबळ, निसर्ग, साधन संपत्ती या सर्व गोष्टींचा समन्वय राखूनच वरील प्रकारे उपाययोजना व्हावी. अथक प्रयत्न, एकात्मता आणि सामंजस्यपूर्वक कर्तव्यबुद्धी, शासकीय दृढ इच्छाशक्ती यांची गरज आहे. त्यासाठी प्रशिक्षण संस्था, समन्वयक संस्था, मार्गदर्शक संशोधन संस्था उभारणे व त्यांचा समन्वय शिक्षण यंत्रणेशी जोडणे आवश्यक वाटते.

३.१० ह्या विचारार्थ पुढील सांख्यिकी माहिती देणारे तक्ते तसेच माहितीचे उल्लेख पाहावेत - परिशिष्ट

(1)

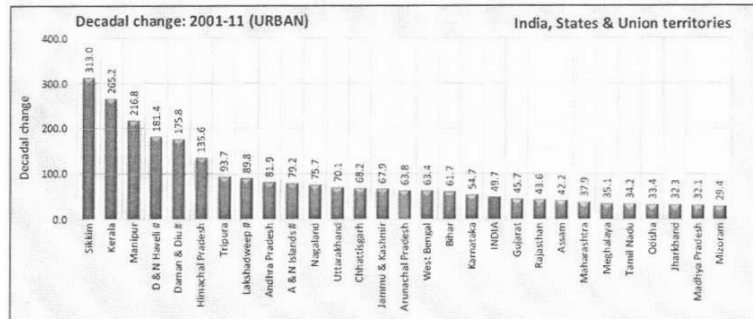
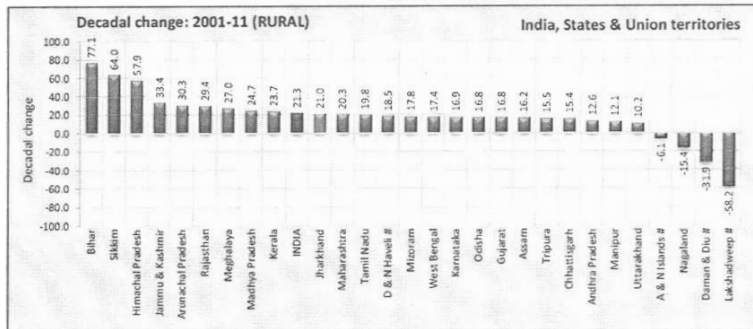
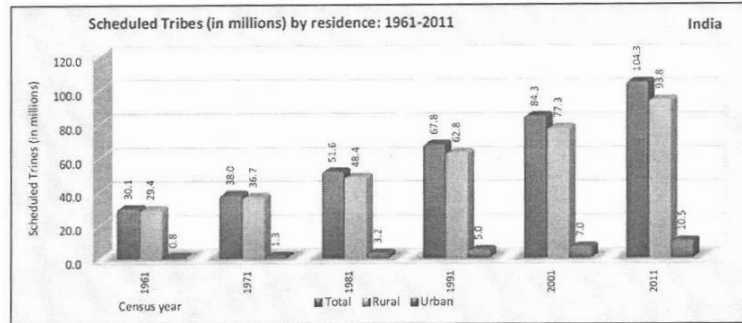
Table 1.7 State wise Percentage of Scheduled Tribes to total population : 2001-2011							
State/UT Code	India/State/Union Territory	Percentage of Scheduled Tribes 2001			Percentage of Scheduled Tribes 2011		
		Rural	Urban	Rural	Urban	Rural	Urban
1	2	3	4	5	6	7	8
	INDIA	8.2	10.4	2.4	8.6	11.3	2.8
01	Jammu & Kashmir	10.9	13.8	2	11.9	15.4	2.5
02	Himachal Pradesh	4	4.3	1.3	5.7	6.1	2.6
03	Punjab	NST	NST	NST	NST	NST	NST
04	Chandigarh #	NST	NST	NST	NST	NST	NST
05	Uttarakhand	3	3.8	0.7	2.9	3.8	0.9
06	Haryana	NST	NST	NST	NST	NST	NST
07	NCT of Delhi #	NST	NST	NST	NST	NST	NST
08	Rajasthan	12.6	15.5	2.9	13.5	16.9	3.2
09	Uttar Pradesh	0.1	0.1	0	0.6	0.7	0.2
10	Bihar	0.9	1	0.5	1.3	1.4	0.6
11	Sikkam	20.6	21.2	15.9	33.8	36.6	25.5
12	Arunachal Pradesh	64.2	69.7	43.4	68.8	74.1	51
13	Nagaland	89.1	93.7	67.1	86.5	92.8	70.8
14	Manipur	34.2	44.4	6.1	35.1	45.6	13.4
15	Mizoram	94.5	96.3	92.6	94.4	96.6	92.5
16	Tripura	31.1	36.5	4.7	31.8	41.2	5.1
17	Meghalaya	85.9	90.2	68.3	86.1	90.1	70.4
18	Assam	12.4	13.6	4.5	12.4	13.7	5
19	West Bengal	5.5	7.2	1.2	5.8	7.8	1.5
20	Jharkhand	26.3	31	9.8	26.2	31.4	9.8
21	Odisha	22.1	24.6	8.1	22.8	25.7	8.5
22	Chhattisgrah	31.8	37.6	8.4	30.6	36.9	10
23	Madhya Pradesh	20.3	25.8	4.9	21.1	27.2	5.2
24	Gujarat	14.8	21.6	3.2	14.8	23.1	3.5
25	Daman & Diu #	8.8	11.1	4.9	6.3	12.6	4.2
26	D & N Haveli #	62.2	74.9	19.4	52	82.4	17.2
27	Maharashtra	8.9	13.4	2.7	9.4	14.6	3
28	Andhra Pradesh	6.6	8.4	1.8	7	9.3	2.4
29	Karnatka	6.6	8.4	2.9	7	9.2	3.5
30	Goa	0	0	0.1	10.2	15.9	6.8
31	Lakshadweep #	94.5	95.6	93.1	94.8	95.2	94.7
32	Kerala	1.1	1.5	0.2	1.5	2.5	0.3
33	Tamil Nadu	1	1.6	0.4	1.1	1.8	0.4
34	Panducherry #	NST	NST	NST	NST	NST	NST
35	A & N Island #	8.3	11.9	0.9	7.5	11.3	1.3

(2)

Nomadic tribes in India

Table 1.8
Scheduled Tribe population and decadal change by residence : PERSONS

Uttar Pradesh and Goa have been excluded due to abnormal variation; Punjab, Chandigarh, Haryana, NCT of Delhi and Puducherry have been excluded as there is no Scheduled Tribe population in these States/Union Territories.

The Nomadic Tribes and Denotified Tribes consist of about 60 million people in India, out of which about five million live in the state of Maharashtra. There are 315 Nomadic Tribes and 198 Denotified Tribes.

A large section of these tribes are known as vimukta jatis or 'ex-criminal castes' because they were classed as such under the Criminal Tribes Act 1871, enacted under British rule in India.

After Indian Independence, this act was repealed by the Government of India in 1952. In Maharashtra, these people are not been included in the list of Scheduled Tribes due to historical circumstances, but are listed as Scheduled Castes or "Nomadic Tribes".[1] The tribes designated as "Denotified", "Nomadic" or "Semi-Nomadic" are eligible for reservation in India.[2][3]

The Government of India established the National Commission for De-notified, Nomadic and Semi Nomadic tribes in 2005 to study the developmental aspects of such tribes.[4]

Historic development

Nomadic tribes have always been a source of suspicion to sedentary people. In the colonial period, the British normalized a set of notions about such groups that echoed European ideas about the gypsies, whose origins are in the Indian subcontinent. They listed such groups that posed a 'threat' to settled society and introduced a legislative measure, the Criminal Tribes Act (CTA) in 1871 and as a result of which nearly 200 such communities stood 'notified' as criminal.

The Targalas or Nayaks have been itinerant drama troupes in Gujarat who moved from village to village to perform 'Bhavai', a folk dance theatre form. These performers too carry the stigma of criminality. There are numerous folk tales of 'the skillful thefts' allegedly committed by Bhavai troupe members. And if a burglary had taken place in a village where Bhavai had been performed, members of the troupe would be arrested and

interrogated. The itinerant Bhavai players have always been expected to report their entry, stay and exit to the village headman.

The folk dance drama of Bhavai probably originated in the then Anart Pradesh (now North Gujarat). It then spread over other parts of Gujarat, Saurashtra, Kutch and Marvad (now Rajasthan). It has been a popular form of entertainment among the rural and the townsfolk from the 14th century through to the 19th century in the North-west region of India. Although its origin are in the worship of the Mother Goddess, Bhavani, it has gathered secular elements with the passage of time and come to embrace the whole range of human emotions of the rural community. It is to Gujarat what Yakshagana is to Karnataka, Nautanki to Uttar Pradesh, Tamasha and Lalit to Maharashtra - a veritable folk dance drama.

The performing Targalas are believed to be the descendents of the poet Asait Thakar of Unjha who lived in the 14th century. As the legend goes, Asait was an Audichya Brahmin of Unjha in North Gujarat. His host Hemala Patel's daughter Ganga was kidnapped by a Khilji, Sardar Jahan Roz. Hemala Patel urged Asait Thakar to use his artistic skills to help liberate his daughter from the Sardar. Asait told the Sardar, after pleasing him with his performance and songs that he should liberate the girl, who he claimed was his.

Pastoral nomadic tribes

Pastoral nomads in India are distinguished from other nomads in India in that they breed animals and this distinguishes them from other groups that which make a living by combining with other itinerant professions such as blacksmithing by Gadia Lohar, or selling salt by the Lambadi. These pastoral groups are concentrated in certain regions such as the semi-arid and arid Thar desert region and the neighbouring salt marshes of Kutch along the Indo-Pakistan border, the alpine and sub-alpine zones above 3200 metres in the Himalayas forming the states of Jammu and Kashmir, Himachal Pradesh and Uttarakhand.[3]

Types of livestock kept in mobile pastoral systems include buffaloes, sheep, goats, camels, cattle, donkeys, and yaks among others. Unlike in the Middle East, where pastoralist are organized in tribes occupying distinct areas, in India pastoralist are integrated in the caste system, representing endogamous social units specialising in animal husbandry.[3]

In western India in the Kutch region, there are a groups of padtoral nomads known as the Maldhari. The word Maldhari means in the local Kutchi language means an "owner of animal stock".[4]

List of major pastoral nomadic communities in India[3]

(Pastoral Group, State and location, Ethnic Identity, Species)

Ahir- found in Gujarat, Rajasthan, Madhya Pradesh and Uttar Pradesh, only nomadic in Gujarat and Rajasthan - Hindu group, speaking Gujarati, Rajasthani and dialects of Hindi, cattle.

Bakarwal- Jammu and Kashmir - Kashmiri speaking Muslim group - mainly goats.

Bharwad- Gujarat - Gujarati speaking Hindu group - Motabhai raise sheep and goat, and Nanabhai are cattle breeders.

Bhotia- Uttarakhand, upper regions of Garhwal and Kumaon - Mainly Hindu, some Buddhist, speak Pahari Sheep, Goats and cattle.

Bhutia - North district of Sikkim - Buddhist, speaking Tibetan dialects - sheep, goats and cattle.

Changpa - Jammu and Kashmir, mainly in Zanskar - Buddhist group speaking Ladakhi - Yak.

Charan - Gir forest region of Gujarat - Gujarati speaking Hindu group - cattle.

Dhangar - Maharashtra, Karnataka and Madhya Pradesh - Hindu group, speaking Marathi - sheep.

Gaddi - Himachal Pradesh and Jammu and Kashmir - Hindu group, speak Pahari - sheep and goats.

Gaddi Muslim - Bihar, Rajasthan and Uttar Pradesh - Muslim group, speaking various dialects of Hindi - cattle, are mainly urban dairymen.

Gaderia - Uttar Pradesh, Madhya Pradesh and Haryana - Hindu group, speaking dialects of Hindi - goats.

Gavli - Gujarat, Goa, Karnataka and Maharashtra - Marathi speaking Hindu group, although some are Muslims - cattle.

Gayri - southern Rajasthan (Mewar) - An endogamous Gaderia Hindu sub-group, speak Rajasthani - sheep

Ghosi - Bihar, Rajasthan and Uttar Pradesh - Muslim group - cattle.

Golla also known as Nandiwala - Andhra Pradesh and Maharashtra - Telugu speaking Hindu group - cattle.

Gujjar - Jammu and Kashmir, Himachal Pradesh and Rajasthan - Muslim group in Jammu and Kashmir and Himachal Pradesh, speaking the Gojri language. In Rajasthan, Hindu and speaking Rajasthani - mainly buffalo, but also cattle generally.

Jath - Kutch region of Gujarat - Kutchii speaking Muslim group - cattle and occasionally camels.

Kinnaura - Kinnaur District of Himachal Pradesh - Rajputs or Khasias and Brus, including both Buddhists and Hindu - sheep and goats.

Kuruba - Karnataka - Kannada speaking Hindu group - sheep.

Kuruma - Andhra Pradesh - Telugu speaking Hindu group - sheep.

Mer - in the Saurashtra region of Gujarat - Hindu group, Gujarati speaking - camels, also some cattle.

Monpa - Tawang and West Kemeng districts of Arunachal Pradesh - Buddhist, speaking Tibetan dialects - Yak and cattle.

Rath - western Rajasthan (Ganganagar and Bikaner districts) - Muslim group, speaking dialects of Rajasthani cattle mainly of the Rathi breed.

Rebari/Raika - Rajasthan and Gujarat - dialects of Rajasthani - camel, cattle and goats.

Sindhi Sipahi or Sindhi Musalman - Marwar and Jaisalmer - Muslim group, speak Rajasthani - mainly camels, also cattle and sheep.

Toda - in the Nilgiri region of Tamil Nadu, Kerala and Karnataka - animist group, speak the Toda language - cattle.

Van Gujar - Uttarakhand and Uttar Pradesh - Gojri speaking Muslim group - buffalo.

Throughout South Asia, there are groups of nomads who are peddlers, itinerant minstrels, dancers and dramatists. These peripatetic nomads do not constitute a monolithic groups, but includes numerous groups often refer to themselves as jatis or quoms.[1]

(! Tribe or community - traditional occupation - Distribution)

Abdal [5][6] - The Abdal are one of a number of Muslim semi-nomadic community, traditionally associated with begging at shrines of Sufi saints. They are likely to be a division of the Dom community. The word Abdal is the plural form of the Arabic word Abdul, which means slave or follower. In North India, they speak Urdu and local dialects of Hindi and in Gujarat, they speak Gujarati - in North India, as well as in Gujarat`

Aheria [7] - a semi-nomadic group, traditional occupation was hunting and trapping. Many were also involved with acting as guides on royal hunts. Most of the Aheria are Hindus and speak Hindi. However there are 17 other languages spoken by Aheria people, the most numerous being Harauti which has about 2,000 speakers among the Aheria - throughout North India.

Bakho [8] - The Bakho are a nomadic community, who are a traditionally associated with singing folk songs. They visit their patrons from other castes on special occasions, such as a birth of a child. The community speak Urdu, and are entirely Muslim. - are found mainly in the districts of Begusarai, Patna, Chamoaran and Nalanda, all in Bihar.

Bangali [9][10] - not be confused with the Bengali ethnic group, they are semi-nomadic tribal grouping, who are said to by origin Sansiya. They are said to have separated from the Sansiya parent group when they took up snake charming, which is their main occupation. A subsidiary occupation is quackery as well as fortune telling. Largely Hindu, with Muslim minority - in Haryana, Punjab and western Uttar Pradesh.

Bansphor, also known as **Banbansi** [11] - The community get their name from the Hindi words bans, meaning bamboo and phorna which means to split. They are a community that were traditionally involved in the manufacture of bamboo items for household usage. Historically nomadic, most have now settled. According to traditions, they are one of the seven sub-groups of the Dom community. Largely Hindu, with a Muslim minority - Uttar Pradesh.

Basor [12] - The Basor are a sub-division within the Dom community, who were traditionally involved in the manufacture of bamboo furniture. Their name means a worker in bamboo, and their main occupation was the selling of bamboo baskets. Historically nomadic, most Basor are now settled. An important subsidiary occupation is that of the village musicians especially during processions, marriages and other socio-religious ceremonies. They are entirely Hindu and speak Bundelkhandi dialect. - in Uttar Pradesh, mainly in the Bundelkhand region.

Bazigar [13][14] - nomadic group making a living as jugglers, dancers, basket-weavers and fortune-tellers. The name Bazigar is derived from the Urdu word bazi, which means an acrobat, although they themselves claim to be Chauhan Rajputs. Their primary occupation was the performance of acrobatics. Generally, each family was allocated twelve villages, and the Bazigar were paid by the villagers to entertain them. Many are now daily wage labourer. They speak their own argot known as bazigarboli. Historically, the Bazigar were either Hindu or Muslim, but with the departure of their Muslim patrons, the Bazigar of Punjab have embraced Sikhism. - in Haryana, Punjab and Uttar

Pradesh.

Bedia, also known as **Beria** [15] - The word bedia is a corrupt form of the Hindi word behara, which means a forest dweller. They are a nomadic tribe, that had been notified under the Criminal Tribes Act. According to early British scholars, they were one of the many nomadic tribes found in North India, and were of the same stock as the Kanjar. They almost entirely Hindu, although they have a tribal deity known as Narasingh Karde. Those Bedia that are still nomadic often employ Muslim Mirasis to train their girls to sing and dance. The Bedia provide services to certain patron families. - in North India.

Boria also known as **Baurasi**. [16] - The Boriya are a sub-group of the Pasi community, and speak the Awadhi dialect. Traditionally nomadic, often employed as village watchmen. Entirely Hindu. - They are found mainly in the Awadh region, mainly in the districts of Gonda, Faizabad and Barabanki districts.

Deha, sometimes pronounced as **Dhaya, Dhea, Daiya** and **Dheya** [17] - The Deha were traditionally a nomadic community, that have only recently settled down. Many are now found in encampments at the outskirts of towns and villages. Their traditionally occupation was begging and agricultural labour. Although they have their own argot, most Deha also speak Haryanvi. The community is entirely Hindu. - in Haryana and Punjab

Dharhi [18] - The Dharhi are involved with singing and playing the tabla for their patron communities. Their name is a corruption of the Sanskrit word dhrista, which means impudent. Each camp serves a particular area. The Dharhi are Muslims, and speak Awadhi - mainly in the Awadh region of Uttar Pradesh.

Dharkar. [19] - The word dharkar comes from the Hindi words dhar meaning rope and kar meaning manufacturer, denoting their occupation which was rope-making and the manufacture of baskets and mats. They also supplement their income by begging. Historically nomadic, selling their wares to

the sedentary population. Thee Dharkar are Hindu and speak Awadhi. - Awadh region of eastern Uttar Pradesh

Dom [20] - large group of Hindu outcastes, traditionally employed during the cremation rituals. Currently some are sedentary whereas others exist on a nomadic mode of life along with number of other tribal people such as Banjaras and Lambanis. Nomadic Doms in India remain distinct from the local populace in terms of their dress and dialect. Subsidiary occupation includes scavenging, or weaving of ropes and bask Some South Indian Dom earn their living by entertaining as street performers and jugglers. Largely Hindu with a small Muslim minority - throughout India, also found in Pakistan.

Gadia Lohar also known as **Gaduliya** Lohars - They are lohar (ironsmiths) by profession who move on from one place to another place on bullock carts, which in Hindi are called gadi, hence the name 'Gadia Lohar'. Their camps are often found at the edge of villages, each camp serves a particular region. They are Hindu, and perceive themselves to be of Rajput origin. - mainly in Madhya Pradesh and Rajasthan.

Gandhila sometimes pronounced as **Gandhil** and **Gandola**. [21][22][23] - The word Gandhila is said to mean a donkey rarer. Important subsidiary occupations include the manufacture of brooms. They are an iterant community, traditional involved in peddling. In Punjab, the Gandhila speak their own language called Pasto, although most also speak Punjabi - Haryana, Punjab and Uttar Pradesh.

Habura [12] - According to some traditions, the word habura has its roots in the Sanskrit hawwa, which means an evil spirit. Their own traditions make reference to the fact that community are descended from Rajput soldiers. They were attempts to forcibly convert them to Islam, and as a result took refuge into the forests. The Habura then took up a nomadic existence, often also engaging in vagrancy. Although most Habura now speak Hindi, they have a particular dialect of their own known as Habura Bhasha. They are entirely Hindu - the

central Doab region of Uttar Pradesh.

Heri they are also known as **Nayak, Thori** and **Aheri** [24][25] - The Heri claim to have originated in Rajasthan, and said to have immigrated some four centuries ago. According to traditions, the word Heri is derived from the Rajasthani word her, meaning a herd of cattle. They were still quite recently a nomadic community. The Heri are one of the many Gypsy like groupings found in North India, with their specialist occupation being that they were expert trackers and hunters. They still speak Rajasthani, and are found throughout Haryana. The Heri are entirely Hindu - in Haryana and Punjab.

Hurkiya [26][27] - In fact, there are two distinct communities that go by the name Hurkiya, those of Uttarakhand, who are Hindu by religion, and those found in western Uttar Pradesh, who are Muslim. Both Hurkiya are of common origin. Traditionally, the Hindu Hurkiya used to entertain their Bhotiya and Khas Rajput clients, with the men playing the hurka drums and the women dancing. While Nat Hurkiya were acrobats and Bhand Hurkiya were jesters. The Muslim Hurkiya are found mainly in Agra, Farrukhabad, and Etawah districts of Uttar Pradesh. Like the Hindu Hurkiya, they derive their name from the hurka drum. Historically, the community was associated with prostitution, but this is no longer the case. Most Hurkiya are now daily wage labourers. - in Uttarakhand and Uttar Pradesh.

Kalabaz [28] - The word kalabaz in Hindi means an acrobat, and the Kalabaz are an endogamous sub-group within the larger Nat caste of North India. Like other Nats, they claim to have originally been Rajputs, who lost caste after their defeat at the hands of the Mughal Empire. Those Nats who became acrobats over time evolved into a distinct community. Historically, the Kalabaz were a nomadic community, but have now been settled by the Indian government. They speak Hindi, but have their own particular dialect. - in Uttar Pradesh.

Kan, they are also known as **Khalifa** [29] - The Kan are a small Bengali speaking Muslim community who were traditional

involved in the repairing of umbrellas. According to traditions, the Kan were originally members of the Dom community who converted to Islam. In addition to repairing umbrellas, the community are also involved in the manufacture of fishhooks. - in West Bengal and Bangladesh.

Kanjar [30][31] - The word **kanjar** has been derived from the Sanskrit *kanana-chara*, which means wanderer in the jungle. They are divided into four clans, the Callad, Superala, Diyal and Rachhband. A fifth group, the Patharkat are now a distinct sub-group, no longer inter-marrying with the other Kanjar groupings. A section of the Kanjar of the Punjab have converted to Islam. This community is historically associated with prostitution. The Muslim Kanjar of Punjab might have had nucleus in the Kanjar tribe, but the community has always accepted fresh recruits. Those who have followed the profession for generations are called *deradars*, and look down upon the latter recruits. The Kanjar also supplied the executioners during the period of Mughal and Sikh rule in the Punjab. - throughout Northern India and Pakistan

Karwal [32] - The word *karwal* is derived from the Hindi word *karol*, which means a sickle. They are an endogamous sub-group of the Baheliya community. Like many other gypsy like communities in North India, they were nomadic and traditionally beggars and hunters. They are further sub-divided into a number of clans, the main ones being the Purabia, Hazari, Uttariya, Koiereriya and Turkiya. According to their traditions, they were Rajputs of Jodhpur who migrated to Uttar Pradesh in the 19th Century. The Karwal speak a dialect of their own, known as Karwali, which shows strong influences of Rajasthani. - They are now found in the districts of Barabanki, Basti, Gorakhpur and Lucknow.

Kela, they are also known as **Kharia Muslim** [33] - They were traditionally involved in the catching of snakes, toads and birds, a profession considered derogatory by neighbouring communities. The word Kela has been derived from the word

kala, which means unclean in Bengali. They are also known as Kharia Muslims, as they are said to be converts from the Kharia caste, and prefer to be known as Kharia. The Kela are Sunni Muslims, and speak Bengali - in West Bengal.

Mirasi, they are also known as **Pakhwaji, Kalawart** and **Qawwal** [34][35][36] The Mirasi community are the genealogists of a number of communities in Northern India. Included within the name Mirasi are a number of sub-groups, each with their own history and origin myths. Some Mirasi groups are Muslim converts from the Hindu Dom caste, while others claim to have originally belonged to the Hindu Charan community. The word *mirasi* is derived from the Arabic word *miras*, which means inheritance or sometimes heritage. Largely a Muslim community, with a Hindu and Sikh minority. - Found throughout North India and Pakistani Punjab.

Mirshikar. [37] - The word *Mirshikar* is a combination of two Urdu words, *mir* meaning lord and *shikar* meaning a hunt, and their name means a leader of a hunting party. They were a community who were employed as trekkers by the various rulers of north and central Bihar. They were initially settled in Bihar by the rulers of Dumraon in the 18th Century. The *Mirshikar* speak a dialect which is a combination of Urdu, Hindi and Maithili. - in Bihar.

Narikurava [38] - The word "*Narikurava*" is a combination of the Tamil words "*Nari*" and "*Kurava*" meaning "jackal people".[39][40] of the "fox people"[41] This appellation has been bestowed upon them due to their adeptness in hunting and trapping jackals.[39] The main occupation of the people who originally belong to the indigenous tribes, is hunting. But as they were prohibited entry into the forests to pursue this livelihood, they were forced to take up other alternatives such as selling beaded ornaments to survive. Hence they migrate from place to place to find a market for their beads. They are entirely Hindu and speak a dialect of their own called *Vagriboli*. - in Tamil Nadu.

Nat [42][43] - The *Nat* are a nomadic community found in

North India. They are one of number of communities that are said to be of Dom origin, and have traditions similar to the Bazigar caste. The word nata in Sanskrit means a dancer, and the Nat were traditionally entertainers and jugglers. They have fourteen sub-groups, the main ones being the Nituria, Rarhi, Chhabhayia, Tikulhara, Tirkuta, Pushtia, Rathore, Kazarhatia, Kathbangi, Banwaria, Kougarh, Lodhra, Korohia, and Gulgulia. The Nat are largely Hindu, with a small Muslim minority, and speak various dialects of Hindi. - throughout North India.

Pamaria [44] - The Pamaria claim to be by descent Parmar Rajputs who converted to Islam. Their occupation remains singing and dancing, with the Pamaria visiting households at special occasions such as weddings and births. They are also employed to singing folk songs by villagers. Their important songs are the badhaiya, sohar, nachari and samdaun. Each Pamaria family are allocated a particular area by the community. They are Sunni Muslims and speak Maithili. - in Bihar

Patharkat, also known as **Sangtarash**. [45] - This Hindu community are a sub-group of the larger Kanjar caste. Their name Patharkat in Hindi literally means stone cutters. Having taken up the profession of stone cutting, this particular group of Kanjars broke all links with the parent community, and the two communities do not now intermarry. - found mainly in Bihar and Uttar Pradesh

Perna [46] - nomadic group, associated with begging, and scheduled under the Criminal tribe Act. Historically Muslim, now divided evenly between Sikhism and Hinduism - mainly in Haryana and Punjab.

Qalandar [47] - Muslim group, who are seen leading bears, monkeys and other performing animals with which they wonder, announcing the presence with an hour glass shaped drum called a damru, which is used in their performances for emphasis. Still entirely nomadic, with very few settled. Speak either Urdu or Punjabi, depending on the region they inhabit. - found in North India and Pakistani Punjab.

Sansi [48] - sell and barter cattle, some also involved in jugglery and acrobatics. Their language is **Sansiboli**, **Sansi** or Bhilki which is a highly endangered Indo-Aryan language. Largely Hindu, with a small Muslim minority - found in the states of Rajasthan, Haryana, Punjab/

'Sapera also known as **Sapela** [43][49][50] - semi-nomadic communities found in North India, which live in camps at the outskirts of most towns and are traditionally associated with snake charming. Mostly Hindu, with a small Muslim minority. The Hindu Sapera are followers of the shakti cult and worship the goddess Kali. - found in North India, mainly in Haryana, Punjab and Uttar Pradesh.

Sapera Muslims, [51] they are also known as **Mastan** or **Ustad** - Their traditional occupation is snake charming, said to be Muslim converts from the Hindu Sapera caste. The Sapera speak a dialect which is a mixture of Urdu, Hindi and Maithili. Although Muslim, most Sapera worship a tribal deity known as Bisahari. - found in the districts of Saharsa, Champaran, Sitamarhi and Purnea in Bihar.

Sapuria [52] - Bengali speaking Muslim community, traditionally associated with snake charming. According to some traditions, they are converts from the Hindu Bedia caste - mainly in West Bengal and Bangladesh.

See also

Nomadic tribes in India

* * *

उल्लेख चवथा

आदिवासींच्या लोककला – एक पाहाणी

लोकसाहित्याच्या अभ्यासात, लोककलांचा अभ्यास स्वतंत्रपणे करण्याचा प्रयत्न फारसा झालेला नाही. लोककला (Folk Art) हा शब्द सरसहा वापरला जात असला तरी तो लोकसाहित्यातील धर्मकर्मभावनांना विधानांच्या स्वरूपात किंवा विधींच्या स्वरूपात जोडलेल्या कृतिशीलतेच्या संदर्भात अधिक चर्चिला गेलेला दिसतो. लोकजीवनात निखळ कला म्हणून म्हणता येईल असे स्वतंत्र जीवनांग मानता येईल का? अतिप्राचीन काळापासून कलांच्या संदर्भात निखळ रंजनात्मक आणि लोकजीवनातील गरजांच्या पूर्ततेच्या निमित्ताने कौशल्याधिष्ठित स्वरूपात प्रकटलेल्या कलांच्या परंपरा दिसतात. कलानिर्मिती आणि कलेची लोकजीवनातील अंगभूतता याविषयी 'लोकबंध' ग्रंथात चर्चा केली आहे, "मानवी मनाला आत्मतत्त्वाकडून केवळ आनंद किंवा सौंदर्यभावना, सहानुभूती आणि सृजनशीलता हे स्वभावविशेष लाभले आहेत असे आपण पाहिले आहे. अर्थात हे स्वभावविशेष 'घटकलोक'चे आहेत, तसेच ते 'अंगस्वरूपलोक' आणि विराटपुरुष लोक'चे सुद्धा आहेतच. यातूनच लोकजीवनाच्या प्रत्येक अंगाला सर्वांना आनंद मिळेल अशा प्रकारचे सौंदर्यरूप देण्याचा प्रयत्न लोकमानसात सतत सुरू असतो. लोकजीवनातील अधिक संवेदनशील घटकलोक हे या सौंदर्यरूप देण्यामध्ये धुरीणत्व करतात. त्यांनाच आपण कलावंत असे म्हणतो." अर्थात या कलावंतांची निर्मिती, त्यांचा आत्माविष्कार हा समूह मनाचा आत्माविष्कारच असतो, म्हणूनच असा आविष्कार लोकजीवनात कला म्हणूनच संबोधला जातो. तसा विचार केला तर समग्र लोकजीवनाचा स्वभाव, आपल्या धारणांना, अर्थात लोकबंधांना कलात्मकतेने प्रकट करणाराच असतो. त्यामुळे डॉ. गंगाधर मोरजे म्हणतात

त्याप्रमाणे लोकसाहित्य ही जाणिवांची 'प्रयोगसिद्ध वाङ्मयकला'^२ च असते. या कलात्मक जाणिवांना निखळ सौंदर्यजाणिवांनी शास्त्रीय नियमितता देण्याचा प्रयत्न झाला की अभिजात कलांचा निर्मिती होते. आणि त्यातील विधिविधानात्मक भावना गळून पडते. या प्रक्रियेच्या संदर्भात कोणतेही लोकजीवन अपवाद असत नाही. आदिवासींच्या लोककला यांचाही विचार याच तऱ्हेने करता येतो.

४.१ आदिवासींच्या लोककला :

i) आदिवासी म्हणून उल्लेखित होणाऱ्या (Tribes) जमातींच्या लोककला येथे विचारात घ्यावयाच्या आहेत. आदिवासींची स्वतंत्र स्वयंपूर्ण जीवनप्रणाली जगभरातील प्रत्येक आदिवासी जमातीत अनुभवता येत असली तरी जन्मप्रथा, विवाहसंस्था, मूर्तिकप्रथा, सणोत्सव परंपरा, यात क्रिया परंपरा, धर्मधारणा आणि दैवते यांच्या परंपरा, समूहजीवनाचे राजकीय, सामाजिक, कौटुंबिक, ग्राम व्यवस्थापन जगभरातील सर्व आदिवासी जमातींमध्ये अनुभवता येते. मानवी भावना आणि वासना, मानवी जीवनाच्या मूलभूत आणि अनुषंगिक गरजा तेथे अनुभवता येतात. अशा संपूर्ण जीवनाला, धार्मिक, सामाजिक, मानसिक, व्यावहारिक आदि सर्व अंगांसंदर्भाने कलात्मकता आदिवासींमध्येही जोपासलेली पाहावयास मिळते. आदिवासी जमातींचे एकात्मसमूह जीवन अन्य समूहांच्या दृष्टीने स्वतंत्र स्वयंपूर्ण आणि निर्भेळपृथक अशा स्वरूपात पाहावयास मिळत असले; तरी वैश्विक नागर, ग्रामीण जीवनाच्या धार्मिक, राजकीय आणि सामाजिक जीवन प्रणालींची वैशिष्ट्ये आश्चर्यकारकपणे या पृथक आणि निर्भेळ समूहात पाहावयास मिळतात. यादृष्टीने नागर आणि ग्रामीण जीवनप्रणालींचे मूळ स्रोत म्हणून समग्र जीवन व्यवस्थापनाच्या संदर्भात आदिवासी जीवनातील व्यवस्थापन लोकबंधांचा अनुभव घेता येतो. अर्थातच आदिवासी कलाविष्कार ह्या खऱ्या अर्थाने लोककलांचे आणि अभिजात कलांचे, प्राचीनतम लोकाविष्कार म्हणून अभ्यासता येतात हे आता जगभरात मान्य झाले आहे. त्यादृष्टीने या जनजातीसमूहातील लोककलांना आदिवासी लोककला असे म्हणता येईल. महाराष्ट्रातील आदिवासींचा विचार केला तरी (Shedual Tribe म्हणून उल्लेखित) अनुसूचित जमातींची पोटजमाती संख्या दीडशेपर्यंत असून, त्यातील प्रमुख जमातींचा विचार केला तरी ती संख्या सत्तेचाळीस भरते असे शासकीय सूची आधारे म्हणता येईल. या सर्व आदिवासींचा एकत्रितपणे अभ्यास केला तरी त्यांच्या लोककलांचे सामान्य स्वरूपही समृद्धपणे

डोळ्यासमोर येते.

ii) आदिवासींना मूलनिवासी असेही म्हटले जाते (Uborigin). या अवस्थेतील लोकजीवनात कला कशा प्रकटल्या असतील याविषयी विविध मते पुढे येतात. डॉ. तारा भवाळकर यांनी यातुक्रिया आणि यातुविधी यांच्याशी कलानिर्मितीचा अनुबंध जोडला आहे.^३ डॉ. दुर्गा भागवत यांनी देवदेवता, सणोत्सव, जन्मप्रथा, विवाहप्रथा आणि मूर्तिक प्रथांशी हा अनुबंध प्रदर्शित केला आहे.^४ डॉ. मांडे यांनी यातुक्रिया आणि विधिविधाने यांच्याबरोबर कामातील आनंद यांशी हा अनुबंध जोडला आहे.^५ महाराष्ट्रातील लोकसाहित्य विशारदांनी थोड्याफार प्रमाणात याच तऱ्हेने अनुबंध असल्याचे निवेदिले आहे. 'लोकबंध' या ग्रंथात मी सौंदर्यभावना आणि केवलानंद अनुभूती या उपजत मानवी प्रवृत्तींशी (स्वभावाशी) हा अनुबंध जोडला आहे.

लोककलांनी सांस्कृतिक जीवनाचा फार मोठा वारसा सांभाळला आहे. जीवनाला सौंदर्य प्राप्त करून देणाऱ्या या लोककला विविध प्रकारच्या आहेत.

२) आदिवासींच्या कलाविश्वातील प्रकार -

आदिवासी जीवनातील कलाविश्वातील कलांचे प्रकार करावयाचे ठरविले तर त्यांचे प्रमुख दोन प्रकारांमध्ये विवेचन करता येते.

अ) शास्त्रीय जाणिवेसह आज ज्यांना अभिजात कला म्हणून गणले जाते त्या कला यात मौखिक परंपरा (वाङ्मय), नृत्य, नर्तन, वादन, गायन, नाट्य, चित्र, शिल्प यांचा समावेश होईल.

ब) लोकजीवनाच्या व्यावहारिक गरजा भागविणाऱ्या कौशल्याधिष्ठित कला यांत पाककला, शिकार, विणकाम, कलाकुसर (लाकूड, धातू आणि माती यांवरील), बांधकाम, विधिनाट्ये आणि लौकिक कला स्वरूपातील तमाशा, भारूड इ. कलांचा समावेश होईल. कृषीकलेचा स्वतंत्रपणे अर्थजीवन संदर्भात विचार करावा लागेल.

शिकार, पाककला आणि कृषीकला या कला आदिवासी जीवनाचे वैशिष्ट्यपूर्ण अंग आहे त्यांचा स्वतंत्रपणे विस्तृत अभ्यास होणे गरजेचे आहे.

४.३ आदिवासींचे काही कला प्रकार :

लोकसाहित्यविचार^६ या ग्रंथात मी चर्चा केली आहे. त्यातील काही अंश पुढीलप्रमाणे :

i) नृत्य :

महाराष्ट्रातील आदिवासींची लोकनृत्ये पुढील प्रकारची आढळतात-

स्त्रियांची नृत्ये

फुगडी

गोफ

झिम्मा

कोंबडा

पिंगा

नाच गो घुमाढोलाचा नाच-

दसरा नृत्ये

ठाकूर

फेरा नृत्य

पुरुषांची नृत्ये

दिंडीनृत्य

दहीकाला

टिपरी, गोफ

लेझीम

बोहाडा (सोंगे)

(१) कांबळ किंवा कोंबड किंवा कांबडपणा

(२) तंबोरीचा नाच

(३) तारापीचा नाच हे नाच गोंड, भिल्ल, ठाकर, कातकारी, कोरकू,

या जमातीत विशेष आढळतात.) घेराचा नाच, रथाचा नाच, मूर्तिकाचा नाच भिल्लजमात. काठ

खेळ, घुसरा नृत्य (घुसादा आदिवासी) शिमगा नाच, वीराचा नाच धेडगा नृत्य

(लग्नाच्या वरातीत)

स्त्री पुरुषांचे एकत्र नाच काही कोळ्यांमध्ये आढळतात. इतरत्र अगदी क्वचितच.

(१) स्त्री-नृत्ये : ही नृत्ये सर्वपरिचित अशीच आहेत. त्यात गळ्यात हात घालून पाय उडवून नाचणे असे प्रकार सामान्यपणे आढळतात.

(२) पुरुष-नृत्ये : उडी मारून गिरकी किंवा बैठक घेणे, हे अगदी सर्वसामान्य आहे. उलटमुलट फेरात पळणे, हात मागेपुढे करणे, गळ्यात हात घालणे, ठेक्यावर पळणे. हात मागे बांधून उड्या मारणे, एका पायावर उड्या मारत जाणे, पाय चपळाईने हलवत गिरक्या घेणे, एक पाय मागेपुढे हलवत गिरकी घेऊन बैठक घेऊन उडी मारणे असे प्रकार आहेत. जनावरे, राक्षस, भुते, देव, देवता इ. मुखवटे घालून सूत्रधार आणि सोंगीचा बोहाडा सादर करणे. काठ्यांवर उड्या मारणे, टेंभे घेऊन नाचणे असेही प्रकार पाहावयास मिळतात.

(३) स्त्री-पुरुषांची नृत्ये : फेर, टाळ्या, गिरक्या यांचा समावेश असतो. हातात हात धरून, गळ्यात हात घालून नाचणे असेही प्रकार आढळतात.

नृत्यप्रसंग : ही सर्व नृत्ये सामान्यपणे सण, उत्सव, लग्न, बारसे, कुंकू, जत्रा, यात्रा याप्रसंगी होतात. तसेच चांदण्या रात्री यांना उधाण आलेले पहावयास मिळते.

वाद्य, नाट्य, गायन : नृत्याला वाद्याची साथ असते. ही वाद्ये म्हणजे मोठे ढोल, डफडे, दुमके, लाकडांच्या चिपळ्या, माठ अशा प्रकारची असतात. नाचताना आवेश येईल, गती जलद असेल असाच ताल, ठेका घेतला जातो. याचबरोबर शिंग, पिपाणी, पावा ही वाद्येही आपले सूर जुळवताना पहावयास मिळतात. वाद्य वाजविताना चढाओढ लागलेली पहावयास मिळते.

या नृत्यांमधून शिकार, वीरांच्या लढाया यांचा अभिनय करणे हे प्रामुख्याने आढळते. ठाकरांच्या कांबडवण्यात निरनिराळ्या देवदेवतांची सोंगे असतात. वाघदेव, म्हसोबा, अन्य ग्रामदेवता यांच्या अभिनयाने नाच रंगतो. शेठजी भटर्जींची सोंगेही आढळतात. नृत्यातला आवेश फार महत्त्वाचा. अलिकडे ही प्रथा मागे पडून केवळ वर्तुळाकार चपळाईने उलटसुलट बैठका, गिरक्या, साखळीने पळणे असे प्रकार दिसतात. नृत्यातील सर्व क्रिया विधिनाट्य म्हणूनच गणता येतील. निरनिराळ्या यातुक्रिया करताना ज्या कृती पूर्वी केल्या असतील व ज्या भावना व्यक्त केल्या असतील त्यात यांतून व्यक्त झालेल्या पहावयास मिळतात.

या सर्व नृत्यांना पोषक व प्रासंगिक अशी गाणी असतात. या गाण्यांना लय, गती, ठेका या गोष्टी असतात. एवढेच नव्हे तर समूहमनाची सृजनता त्यात जाणवते. गाणी म्हणण्याचे दोन प्रकार आढळतात. कधी ही गाणी नाचणारे लोक नाचत असतानाच म्हणतात तर कधी गाणारे वा नाचणारे वेगळे असतात. किनऱ्या आवाजात सूर उंचावून गाण्याचा प्रयत्न चाललेला असते. स्त्रियांची गाणी टाळ्यांच्या तालावर, पकव्यांच्या तालावर, तसेच पायाच्या ठेक्यावर देखील ही स्त्रीगीते गायिली जातात. उखाणे, कोडीही याप्रसंगी घातली जातात. कोळी लोकांची नाखवा गीते प्रसिद्ध आहेत.

ii) लोकसाहित्य :

गाणी, कथा, उखाणा, आहाणे, म्हणी, वाक्प्रचार या स्वरूपात लोकसाहित्य प्रगट होत असते.

गाणी : गेयता हे लोकगीतांचे नैसर्गिक लक्षण आहे. या गाण्यात स्त्रीगीतांचा भरणा अधिक आहे. स्त्रीगीतांचे पुढील प्रकार आढळतात- (१)

जात्यावरच्या ओव्या, (२) नवरात्र, दिवाळी, शिमगा इ. सणोत्सवांची गाणी, (३) यात्रा जत्रा, भगत, दैवते याविषयीची गाणी, (४) भक्ती व संतसंदर्भातील गाणी, (५) पाचवी, बारसे, मर्तिके व मुख्य म्हणजे लग्न या विषयीची गाणी, (६) संकीर्ण गाणी. पुरुषगीतांमध्ये पुढील प्रकार आढळतात- (१) भलरी गीते (२) नृत्य गीते (३) देवता वा दैवत गीते (४) सणोत्सवांची गाणी.

ही सर्व गाणी सामान्यपणे विशेष प्रसंग व विशिष्ट कामे यांशी निगडित अशी आहेत. त्यामुळे त्या गाण्यांना त्या त्या प्रसंगीताल कृतींचा ठेका असतो. दळण, कांडण, कापणी, आवणी, निंदणी, खुरपणी, डोंगराची चढउतार यांचा ठेकाही प्राप्त झालेला असतो. गुरांपाठीमागे पळणे, वाटण घाटण करणे यांचाही ताल त्या गाण्यांना येतो. या नैसर्गिक तालबद्धतेने ही गीते चांगलीच मनात ठसतात.

कथा : लोकवाङ्मयात लोककथांचा भरणाही मोठा आहे. वाड्यावाड्यांवर, वस्त्यावस्त्यांवर, प्रिय असे कथानिवेदक असतात. रात्री मारुतीच्या देवळात जमले की, गुरांना चरायला लावून गायखे एकत्र बसले, डोंगराला मुक्कामाला राहिले की कथा श्रवण, कथा निवेदन याशिवाय मनोरंजनाला दुसरे साधन नसते. निवेदक एक असला तरी ऐकणारेही त्यात सामील होतात. प्रसंगांची आठवण देतात. या कथा अनेक प्रकारच्या असतात- (१) अद्भुतकथा (२) प्राणीकथा (३) आख्यायिका (४) दैवतकथा (५) हास्यकथा (६) उखाणे (कोडी), म्हणी व वाक्प्रचार यावर आधारित म्हणजे ज्या कथांमधून उखाणे, म्हणी, वाक्प्रचार तयार झाले अशा आधार-कथा. - कथांचे अनेक प्रकार यातही करता येतील. कथांचे अनेक पर्याय ठिकठिकाणी आढळतात. शब्द, भाषा, शैली यांत भिन्नता असली तरी भावबंध किंवा कल्पनाबंध समान असतात. कथा निवेदकाजवळही अभिनय व कल्पनाविलास असतो.

उखाणे, म्हणी, वाक्प्रचार : बोलीभाषेचा फार मोठा प्रांत उखाणे, म्हणी, वाक्प्रचार यांनी अलंकृत झालेला असतो. यांतून विशिष्ट भावजागृती होते. त्यांना परंपरा, प्रसंग व कथा यांचा आधार असतो. यात सारखी भर पडते.

iii) विणकाम :

वाघुरे, जाळ्या, झेली, हारे, गोफण, इरणे, शिंकाळे, उंदीर घुशींचे फासे, कूड अशा कितीतरी गोष्टी स्वतः विणून वापरल्या जातात. दिवाळीच्या दिवसांत

पाच फड्यांचा नागोबा असलेल्या गवताच्या 'दिवाळ्या' ही खास कलाकृती आहे. पक्क्या, वळलेल्या दोऱ्याची वाघुरे सशाच्या वा इतर तशाच प्रकारच्या प्राण्यांच्या शिकारीसाठी वापरली जातात. माशांचे जाळे, निरनिराळ्या वस्तू टांगून ठेवण्यासाठी जाळ्या ह्या वस्तू फारच भक्कम आणि बारीक विणीच्या असतात. गोफण शिकाले या वस्तूही अशाच उपयुक्त अन् जीवनावश्यक आहेत. इरणी, घराची झपरे वेलींनी शिवणे हेही कौशल्यच होय. या विणकामात मोर, बैल, खार अशी चित्रे बरोबर विणलेली आढळतात. मासे, ओढ्यातील मासळी धरण्यासाठी कामट्यांचे एक पुंगळीसारखे जाळे ही मोठी गमतीची गोष्ट आहे. आपल्या जीवनावश्यक वस्तू आपण स्वतःच बनविण्याचा अन् ती कला सर्वांच्या मध्येच परंपरेने रुजविण्यातला केव्हा आनंद आपल्या जीवनात या लोकांनी मिळविलेला आहे. याशिवाय मधाची पोळी काढावयास लागणारे वेलींचे नाडे दोर ह्या गोष्टी तयार करण्यात हे लोक चांगलेच तयार असतात. या निरनिराळ्या गोष्टी तयार करण्यासाठी अंबाडी, घायपात, बांबू, वेली, झाडाच्या साली, लवचिक गवत या रानातल्या गोष्टींचा उपयोग केला आहे.

iv) कलाकुसर :

आदिवासी राहतो झोपडीमध्ये. घरे असणाऱ्या आदिवासींच्या जमाती कोळ्यांसारख्या फार कमी. त्यात कुसरीच्या कामाला वाव कोटून येणार. परंतु येथेही आदिवासींनी आपली रसिकता दाखविलेली पहावयास मिळते. घराची चौकट अन् त्या भोवतीचे लाकूड यावर मोर वेलबुट्टी, बैल, रानफुल अशी चित्रे पहावयास मिळतात. परंतु वाखाणण्यासारखी कुसरीची कामे कमीच. आपल्या शेतीच्या कामावरही अशाच प्रकारची कुसरीची कामे दिसतात. विळा, कोयता, टोचे, तीरकमठे, भात अशा हत्यारांवर देखील चंद्र, सूर्य, नाग, फूल अशा आकृत्या असतात.

सणोत्सवांना घराची दारे, चौकटीची बाहेरची बाजू शोणाने थापून त्यात फुले खोवून सजविण्याची पद्धतीही अनेक ठिकाणी आढळते. चंद्र, सूर्य, तारे, नाग, फुले, वेली, मोर, आंबा या आकृत्या रेखाटतात. तुळशीवृंदावन अशाच आकृतींनी सजविलेले पहावयास मिळते. घरातील सारवलेल्या भिंतीवर बेलाचे व आंब्याचे झाड विशिष्ट रंगात रेखलेले आढळते. कधी कधी काव (गेरू) रंग म्हणून वापरलेला दिसतो.

स्त्रियांच्या हातावर अशाच नक्षी गोंदलेल्या दिसतात. काही ठिकाणी मेंदी

लावून नक्षी चितारण्याची प्रथा दिसते.

वाळलेले भोपळे, शिंगे, नारळाच्या करवंटी, बांबू, नारळाचे खोड, पळसाची पाने, पांढरीच्या वा वेळूच्या काठ्या, रक्तचंदन, गवत, नारळाच्या झावळ्या, काकड्या यांपासून जीवनावश्यक वस्तू बनविण्यात त्यांचे कौशल्य दिसून येते. तेलाचे बुधले, पन्हाळी, द्रोण, पत्रावळी, नळकांडी, खराटे अशा एक ना अनेक वस्तू बनवून आदिवासींनी आपला संसार सजविलेला असतो. पिसांचे तुरे, गुच्छ, पट्टे, पंखे अशाही वस्तू तयार केलेल्या आढळतात.

v) बांधकाम :

घरे बांधणीला गवंडी फार क्वचित येतो. आपली घरे आपणच उभारण्याकडे कल दिसतो. कारवींच्या कुडांच्या भिंती, जंगली लाकडांचे छपरासाठी वासे, त्यावर गवत, भाताचे पेंड, पाने इत्यादींचा वापर करून गळती बंद केलेली असते.

शोणामातीने सारवलेल्या भिंती आणि त्यावर बांगड्या, शंख, शिंपले, कवड्या, गारा यांच्या नक्षी त्याचबरोबर चोपून ठोकून घातलेली भुई (जमीन किंवा घर) ही त्यांची खास कर्तबगारी असते. ओटा घालणे, खळे लावणे, मातीच्या कोथळ्या (धान्यासाठी) तयार करणे यातही बांधकामातील कसब दिसते.

लोककलांची परंपरा : आदिवासी लोककलेची परंपरा सनातन आहे. अभिजात साहित्य, संगीत, नृत्य यांची बीजे नक्कीच त्यांच्या या लोककलांमध्ये पहावयास मिळतात. अभिजात कलांचा विकास कसा झाला, याचा अभ्यास ज्याला करावयाचा असेल त्याने या कलांचे संशोधन केले पाहिजे. महाराष्ट्रातील आदिवासींच्या लोककलांत एक ताल, एक सूर सापडतो. एवढेच नव्हे देशभरात पसरलेल्या आदिवासींच्या लोककलांमध्ये अशी एकता पहावयास मिळते हे विशेष लक्षणीय आहे.

vi) लौकिक कला :

या लोककलांबरोबरच कदाचित त्यातून प्रगत झालेल्या काही लौकिक कला देखील आदिवासींमध्ये कैक वर्षांपासून रूढ झाल्या आहेत. लोककलांचा प्रभाव वनवासी क्षेत्रात या कला पाहताना नक्कीच जाणवतो.

(१) तमाशा : आदिवासींमध्ये तमाशाची प्रथा नेमकी केव्हापासून सुरू झाली हे सांगणे कठीण आहे. जत्रांच्या ठिकाणी ठाकर, कोळी, वारली यांचे तमाशे (टेंभ्यावरचे) जरूर पहावयास मिळतात. तमाशातील नाचेपोरे

आढळतात. लावण्या, पोवाडे, पदे, गौळणी आणि ओघ (वग) स्वतंत्रपणे तयार करणारे कलावंत आढळतात. तमाशातील गीतांवर लोकसाहित्यातील गीतांचा मोठा प्रभाव असतो. प्रसंग, ओघ, बतावण्या या गोष्टी लोककथांवरून रचलेल्या आढळतात. दशावतारी नाटके वगांच्या स्वरूपात आढळतात. त्यात कृष्ण, नृसिंह, राम हे अवतार विशेष प्रचलित आहेत. राजा हरिश्चंद्राचे आख्यान अनेक वेळा पहावयास मिळते. लावण्यांमध्ये संभोग - शृंगारिक (उत्तान) लावण्या व बीभत्सपणा मोठ्या प्रमाणावर दिसतो. विस्तारभयास्तव उदाहरणे दिलेली नाहीत.

(२) **भारूडे** : भारूडे करणारी मंडळीही अलिकडे काही ठिकाणी गावोगावी आढळू लागली आहेत. यातही दशावतार तसेच पौराणिक कथा सादर केल्या जातात. अर्थात या प्रथा महादेवकोळी जमातींमध्ये विशेष आढळतात. त्यांच्या पुढारलेपणाचे हे लक्षण म्हणता येईल. नाटकांप्रमाणेच रंगमंच, पडदे वगैरे गोष्टी काही ठिकाणी पहावयास मिळतात.

(३) **भजनी मंडळे** : भजनी मंडळांची प्रथा महाराष्ट्रात आदिवासी भागातसुद्धा अनेक ठिकाणी पहावयास मिळते. या भजनी मंडळात मृदुंग्या, एकतारीवाला, पेटीवाला यांना फार महत्त्व दिले जाते. भजने गातानासुद्धा लोकगीतांच्या स्वर आणि लय यांचा प्रभाव जाणवतो.

४) **आदिवासींचा जीवनांद** :

अज्ञान, दास्य, लाचारी यांच्या कर्दमात वर्षानुवर्षे पिचत पडलेल्या; निसर्गाच्या सान्निध्यात वर्षानुवर्षे निसर्गसंकटांशी तोंड देत जगणाऱ्या आदिवासींचे जीवन तरीही आनंदमय पहावयास मिळते. याचे कारण म्हणजे त्यांच्या लोककला होत. त्यांची दुःखे, खंती, दबलेपणा, लाचारी या सर्व गोष्टींचे विवेचन त्यांच्या लोकसाहित्यातून, लोककलातून व लौकिक कलांतून झालेले असते. लोकसाहित्याच्या प्रगटीकरणातून आणि लोककलांच्या सादरीकरणातून त्यांच्या जीवनात आनंदाची दिवाळी निर्माण होत असते. निसर्गाचे भव्य, दिव्य, उदात्त, करुणामय असे रूप पाहून त्यांच्या भावनांना पूर येतात. निसर्गाचे कराल रूप पाहून त्यांच्या भावना आर्त बनतात. साऱ्या संकटांना हसत खेळत, नाचत समोर जाण्याचे धैर्य आणि कसब निसर्गानेच त्यांच्यात निर्माण केलेले असते. या लोककलांमधूनच आदिवासींच्या जीवनाबरोबरच निसर्गशक्तींचा, रंग, रूप, गंध यांचा आविष्कार झालेला दिसतो. पर्वत, कडे कपाऱ्या, ओले, वनराजी, जनावरे, वीज, वादळे, चंद्र,

सूर्य असा एकूण सारा निसर्ग त्यांच्या लोककलांत बोलका होतो. दारिद्र्य, पिळवणूक, जाच, औदासिन्य, सारी नष्टचर्ये निसर्गाच्या चैतन्यमय अवस्थेत गळून पडतात आणि आदिवासींचे जीवन आनंदाने भरून जाते. संततधार पावसाने ते न्हावून निघते. डोंगर दऱ्यातून खळाळणाऱ्या पाण्याबरोबरच ते खळाळते. ऋतुगंध कांतीबरोबरच ते फुलून येते. तसेच वीज, वादळे, कंप, डरकाळ्यांबरोबर त्यांचे जीवन कापते, थरथरते, पिसाळते, उसळते, आर्त बनते. जीवनातील भाव लोकनृत्यातून, गाण्यांमधून, वाद्यातून जिवंत होऊन कलारूप धारण करतात; म्हणून आदिवासींच्या लोककला त्यांच्या जीवनाच्या पातळीवर तितक्याच अभिजात ठरतात. निसर्गाशी एकरूप होऊन निर्माण झालेल्या त्या कला आत्मकेंद्री कधी असतच नाहीत. समूहाला आपल्यात सामावून घेण्याची क्षमता त्यात असतेच असते. म्हणूनच या कला, जीवनाचे अंगच बनून जाते.

अशा रीतीने निसर्गाच्या दातृत्वाने पुनीत झालेले आदिवासींचे जीवन लोककलांमुळे सुंदर अन् उदात्त बनते.

संदर्भ :

- १) लोकबंध - सहस्रबुद्धे (डॉ) अनिल, नितीन प्रकाशन, पुणे, दुसरी आवृत्ती २०१२, पृ. ८९.
- २) 'लोकसाहित्य एक स्वतंत्र अभ्यास क्षेत्र' - मोरजे (डॉ.) गंगाधर, दास्ताने रामचंद्र आणि कं. पुणे, प्र.आ. १९९०.
- ३) लोकसाहित्य : जीवनकला- (संपा) (डॉ) माहेश्वरी गावित, लोककला आणि लोकसाहित्य यातील लोकनागर प्रक्रिया लेख-लेखिका (डॉ) तारा भवाळकर, दास्ताने रामचंद्र आणि कं., पुणे, आ. १- २००८.
- ४) लोकसाहित्य रूपरेखा- भागवत (डॉ) दुर्गा, मुंबई मराठी ग्रंथ संग्रहालय मुंबई-२, आ. १- १९५६.
- ५) लोकसाहित्याचे स्वरूप- मांडे (डॉ) प्रभाकर, परिमल प्रकाशन, औरंगाबाद १९७८, प्र.आ.
- ६) लोकसाहित्यविचार : सहस्रबुद्धे (डॉ) अनिल, सविता प्रकाशन, औरंगाबाद १९९०.

***

उल्लेख पाचवा

आदिवासी साहित्य प्रेरणा व स्वरूप : स्वत्वशोधासह आत्माविष्कार

‘चाळीसगाव डांगण परिसर : सांस्कृतिक वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास’ या विषयावरील प्रबंध लेखनापासून (१९७५-१९७९-८०) आजवर सातत्याने आदिवासींच्या सर्वांगीण जीवनसारणीचा अभ्यास आणि चिंतन करण्याचा प्रयत्न करित आलो आहे. ‘महाराष्ट्रातील आदिवासी मराठी साहित्य : एक शोध’ या विषयावर प्रा.डॉ. माहेश्वरी गावित यांना प्रबंध मार्गदर्शक म्हणून त्यांच्या अभ्यासात सहभागी होताना या विषयाचे अधिक सखोल चिंतन घडले. २००८ च्या २० व २१ सप्टेंबर या दिवशी; महाराष्ट्रातील आदिवासी क्षेत्रात साहित्य, कला, संस्कृती, भाषा, लोकसाहित्य आणि भाषाव्यवहार अशा क्षेत्रात संशोधन करणाऱ्या अभ्यासकांचा अभ्यासवर्ग घेऊन ‘आनंदोत्सव’ या स्वतः संचालित संस्थेच्यावतीने विचारमंथनासह मार्गदर्शन करण्याचा योग आला. त्यानिमित्ताने विशेष चिंतन व चर्चा झाली. हे सर्व नमूद करण्याचे कारण म्हणजे; ‘आदिवासी साहित्य प्रवाह’ अस्तित्वात येणे. या प्रक्रियेला सामान्यतः पस्तीस ते चाळीस वर्षांचा कालावधी होतो आहे. १९४७ नंतर सार्वत्रिक शिक्षण आणि आदिवासी विकास योजनांचा संस्थात्मक आणि शासकीय प्रसार होऊन; आदिवासींमधील शिक्षित, सुशिक्षित स्नातक वर्ग अस्तित्वात येण्यास किमान १९७५ पर्यंतचा कालावधी लोटला. येथपर्यंतच्या प्रवासात राजकीय घडामोडींनी अवघा देश ढवळून निघाला. औद्योगिक विश्व झपाट्याने झेपावले. महानगरीय व्यवस्थेत आदिवासी जमातीतूनही मोठ्या

प्रमाणावर, तत्कालीन प्रौढ, चाकरमाने म्हणून झेपावले. आदिवासींच्या आरक्षणाला धार आली. आदिवासींची स्वभाषा (प्रादेशिक व स्वतंत्र बोली, उदा. गोंड) मराठी, इंग्रजी आणि हिंदी तुरळक प्रमाणात संस्कृत भाषांमधून सर्वांगीण शिक्षण घेऊन तयार झालेल्या स्नातकांचा वर्ग आला. साहित्य, संस्कृती, व्यवहार आणि राजकारण या क्षेत्रांमध्ये स्वतःचे स्थान निश्चित करण्याची कांक्षा मनात बाळगून धडपड सुरू झाली. यातून आज दिसणारा ‘आदिवासी साहित्य प्रवाह’ निर्माण झाला. आणि आधुनिक साहित्य प्रवाहातील (१९६० नंतरच्या) अर्थात; दलित ग्रामीण, कामगार आदि साहित्य प्रवाहातील एक प्रवाह म्हणून स्थिरावू लागला. भद्रावती (चंद्रपूर) येथे कृष्णमूर्तीजी मिरमिरा यांच्या अध्यक्षतेखाली १० व ११ नोव्हेंबर १९७९ मध्ये झालेल्या पहिल्या आदिवासी साहित्य संमेलनापासून आजवर तीस वर्षात स्वतंत्र अशी नऊ अखिल भारतीय आदिवासी साहित्य संमेलने झाल्याची नोंद आम्ही ‘आनंदोत्सव’च्या आदिवासी विशेषांकात दिली आहे. अखिल भारतीय साहित्य संमेलनात (ठाणे २०१०) पहिल्यांदा आदिवासी साहित्यावर परिसंवाद झाला. गेल्या पाचसात वर्षात स्वतंत्रपणे संमेलने, परिसंवाद, चर्चा या स्वरूपात अभ्यासकांचे कार्यक्रम घडत आहेत. ढोल, हाकारा, अलिकडील फडकीसारख्या नियतकालिकांनी सातत्याने आदिवासी साहित्यविषय चर्चा घडविली. डॉ. विनायक तुमराम यांनी; महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्यावतीने प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या ‘मराठी वाङ्मयाचा इतिहास’ (१९५० ते २००० खंड सातवा, भाग पहिला) यामध्ये आदिवासी वाङ्मय (पृ. ३६०-४३७); या लेखामध्ये आदिवासी साहित्याचा आढावा घेतला आहे. या व अशा आजवरच्या प्रयत्नांमधून आदिवासी साहित्य व प्रेरणा याविषयी काही चर्चा शक्य आहे. आदिवासी साहित्यविषयक संमेलनात्मक प्रयत्न, अलिकडे होऊ लागले आहेत. त्यातून चर्चा पुढे जात आहे.

५.१ आदिवासी साहित्य :

अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती आदेश सुधारणा कायदा १९७६ (१९७६ चा १०८) मधील परिशिष्ट १ मधील ९ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे ४७ जमातींची नोंद केलेली आहे. त्यांच्या संदर्भात मराठी आदिवासी साहित्याचा विचार करावयाचा असला तरी तो तात्त्विकदृष्ट्या वैश्विक आदिवासी साहित्याच्या संदर्भातच आहे हे लक्षात येते. साहित्य प्रामुख्याने संस्कृती टीका असते किंवा साहित्य हा समग्र जीवनाचे कलात्मकतेने आणि वैचारिकतेने दर्शन

घडविणारे साहित्य ते आदिवासी साहित्य होय असे म्हणता येते. हे विचारात घेतले तर आदिवासी संस्कृती व्यक्त करणारे साहित्य तीन विभागात आणि दोन प्रकारात विचारात घेता येते. (अ) आदिवासी जमातीत जन्माने आणि जीवनाने अनुभवविश्वात राहणाऱ्या आदिवासी साहित्यिकांनी निर्मिलेले ललित आणि वैचारिक साहित्य. (ब) आदिवासीएतरांनी आदिवासींच्या समग्र जीवनानुभव वैशिष्ट्यांसह निर्मिलेले ललित आणि वैचारिक साहित्य. (क) परिवर्तनवादी चळवळीने प्रभावित झालेल्या आदिवासी आणि आदिवासीएतरांनी हेतूपूर्वक निर्मिलेले ललित आणि वैचारिक साहित्य.

हे सर्व साहित्य अर्थात ललित साहित्य आणि वैचारिक साहित्य या दोन प्रकारात विचारात घेता येते.

याशिवाय ललित आणि वैचारिक साहित्याला समग्र संसृतीविषयक मौखिक परंपरागत सामग्री पुरविणारे, आधारभूत असलेले आदिवासींचे लोकसाहित्य विचारात घ्यावे लागते; कारण तोही आत्माविष्कारच असतो.

आदिवासींनी निर्मिलेल्या वैचारिक साहित्यात- गोविंद गारे यांचे साहित्य, डॉ. विनायक तुमराम यांचे 'कोष्टी हलवा : शोध आणि बोध' आणि 'आदिवासी साहित्य : स्वरूप आणि समस्या', डॉ. माहेश्वरी गावित यांचे 'महाराष्ट्रातील आदिवासी साहित्य : एक शोध', लक्ष्मण टोपले यांचे 'आदिवासी साहित्य जंगलाबाहेर येण्याची गरज', 'होय आम्ही हिंदूच आहोत', शेळमाके वामन यांचे 'आदिवासी साहित्य : समाज परिवर्तनाचे प्रचंड बल', विश्राम वळवी यांचे 'आदिवासी लोकमानसाची दशा आणि दिशा' अशा साहित्याचा विचार करता येतो. तर **ललित साहित्यामध्ये-** वाहारू सोनावणे यांचे 'गोधड', तुमरामांचे 'गोंडवन पेटले आहे', उषाकिरण आत्राम यांचे 'म्होरकी', सुनील कुमरे यांचे 'तीरकमठा', कुसुम आलाम यांचे 'रानआसवांचे तळे', चामुलाल राठवांचे 'माझी सनद कुठे आहे', लक्ष्मण टोपले यांचे 'आरड गेऽऽ कुहू बाय', माधव सरकुंडे यांचे 'ताडम्', गावित यांचे 'तृष्णा' अशा साहित्याचा विचार येतो.

आदिवासीएतरांनी लिहिलेल्या **वैचारिक साहित्यात** डॉ. सरोजिनी बाबर संपादित 'आदिवासींचे सणोत्सव', डॉ. सुधीर फडके यांचे 'महाराष्ट्रातील आदिवासी आणि त्यांचे प्रश्न', डॉ. मांडे यांचे 'भारतीय आदिवासी विकाराच्या समस्या', शरद पाटील यांचे 'पश्चिम भारतीय स्वायत्त आदिवासी राज्याची भूमिका', डॉ. देवगावकर यांचे 'आदिवासींच्या धर्मकल्पना आणि देवदेवता' या

स्वतंत्र पुस्तकाखेरीज संस्कृतीकोश व अन्य सामाजिक, वैचारिक ग्रंथातील आदिवासींविषयीचे विचार विचारात घेता येतात तर **ललित साहित्यात** गोदावरी परुळेकर यांचे 'जेव्हा माणूस जागा होतो', विश्वनाथ खरे यांचे 'एकलव्य', अनुताई वाघ यांचे 'कोसबाडच्या टेकडीवरून', डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांचे 'डांगणी', 'अहिनकुल', 'कातळी निखारे', 'वावटळ', शंकर भिसे यांचे 'जंगलातली छाया', सदाशिव दीक्षित यांचे 'डांगचा सिंह', मधुकर वाकोडे यांचे 'झैलझपाट', बाबा भांड यांचे 'तंट्या', रमेश पटवर्धन यांचे 'जांभूळ पाडा' अशा साहित्याचा विचार करता येतो.

५.२ आदिवासी साहित्य प्रवाहाचे भवितव्य :

आदिवासी साहित्याचा प्रवाह पुष्ट होत आहे. आदिवासी साहित्य निर्मितीच्या प्रेरणांचा विचार केला तर या प्रवाहाचे भवितव्य आश्वासक आणि व्यापक आहे. कारण आदिवासी हे संवेदन केवळ तात्कालिक वर्णनात्मक नाही. मानवाच्या आरंभबिंदूपासूनचा संदर्भ घेऊन हे साहित्य आता प्रकटते आहे. आदिवासींच्या आत्मशोधामुळे, कालौघात, मानवी समाज, संस्कृती राजव्यवस्था, तत्त्वज्ञान, ऐतिहासिक घटनांच्या नोंदी, व्यवहार परंपरा आदि सर्व गोष्टींच्या मुळाशी जाऊन विचार करण्याची ताकद या संवेदनेत आहे. सर्व प्रकारची वर्तन परिवर्तन परंपरा ही मूळ अतिप्राचीन अवस्थेत, प्रकृती आणि मानव यांच्या अतूट संबंधातून माणसाने निर्माण केलेल्या आदि व्यवस्थांवर घडत गेलेली कलमेच होत, हे ध्यानी आले आहे. त्यामुळे वैश्विक मानवी आत्मप्रकटीकरणाला कवेत घेऊन भौतिक आणि अधिभौतिक स्तरावर प्रकट होण्याचे सामर्थ्य आदिवासी संदर्भात विचार आणि संशोधन करणाऱ्या प्रतिभावंतात येत आहे. प्रागऐतिहासिक काळातून वर्तमानापर्यंतचा प्रतिके, प्रतिमा, संवेदने, प्राकृतिक घटना यांचे संदर्भ या साहित्यात प्रकट होत आहेत. त्यामुळे आधुनिक युगशैलीतून प्रकटणाऱ्या या साहित्याला व्यापक आणि तात्त्विक स्वरूपातील परिवर्तन प्रक्रियेचा गुणात्मक स्वभाव प्राप्त झाला आहे. म्हणूनच आज हाताशी असलेल्या निर्मित साहित्याच्या मुळाशी असलेल्या निर्मिती प्रेरणा अर्थात कारणे तपासताना या व्यापक परिप्रेक्षाकडे डोळेझाक करता येत नाही. संशोधन, अभ्यास, विचारमंथन यातून घेतल्या जाणाऱ्या आत्मशोधाने विश्वव्यापक; अध्यात्मिक, सांस्कृतिक, भौतिक, सामाजिक, राजकीय, भाषिक संदर्भातील मानवाच्या विकसित दैदीप्यमान अवस्थेचे मूळ आपल्या; भौतिक विकसित अवस्थेपासून दूर असलेल्या आणि जमात

(लोकपुंज) स्वरूपात कर्मठपणाने प्राचीनतम भाषिक, सांस्कृतिक, तात्त्विक आणि भौतिक मूलतत्त्व दर्शनांचे अवशेषात्मक जतन करणाऱ्या मागास, अविकसित म्हणून वर्तमानात गणल्या जाणाऱ्या अवस्थेतच दडले आहे. या अस्मितेसह आदिवासी प्रकट होत आहेत. त्याचा विद्रोह, त्याचा नकार, त्याची आस, त्याची परिवर्तनाची झेप ही अध्यात्मिक आणि भौतिक, सामाजिक आणि राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक, सामाजिक आणि नैतिक अशा सर्व घटकांच्या बाबतीत विश्वव्यापक आहे, हे लक्षात घ्यावे लागते. ख्रिश्चन, मुस्लिम या गेल्या अडीच हजार वर्षांत उदयास आलेल्या धर्मप्रणाली बौद्ध, जैन, शीख आणि प्राचीन आणि अर्वाचीन मतप्रणाली त्याही पलीकडे दहा हजारावर वर्षांचा दावा करणाऱ्या चातुर्वर्ण्यांवर आधारित सनातन धर्मप्रणालीत अथवा हिंदू प्रणाली गंगोत्रीसारखे प्रेरक मूळ अध्यात्मिक आणि सांस्कृतिक संवेदन आज आदिवासी म्हणून गणल्या जाणाऱ्या जमातीत आहे. त्यामुळे तथाकथित धर्मस्वीकार किंवा परिवर्तनाची आवश्यकता नाही; तर आदिवासी जीवनप्रणाली हाच वैश्विक सनातन धर्म आहे, ही संवेदना प्रकट झाली आहे हे लक्षात घ्यावे लागते. या संवेदनेचे मूळ स्थान भारतीय उपखंडात आहे हेही जाणवू लागले आहे. असे असले तरी साहित्य प्रवाहाचे अस्तित्व आधुनिक युगातील परिवर्तनादी विचारप्रवाहातून प्रेरित असल्याने आजवरच्या साहित्यातून या आधुनिक परिवर्तनाच्या आरोग्याच प्रकट झाल्या आहेत हे खरे. दैवते, पशु, पक्षी, वनस्पती, डोंगर, दऱ्या, नदी, नाले, आकाश, भूमी यांशी संबंधित प्रतिमांतून आणि भाषिक अवशेषातून आदिवासी साहित्याचे मूलगामित्व आणि विश्वव्यापकत्व तसेच भाषा, प्रदेश, जात, जमात, राष्ट्र यांच्या अभिमानाचे हुंकार प्रकट झालेले दिसतात. तेच या साहित्याचे बलस्थान आहे. 'विश्वचि माझे घर' ही व्यापक भावना जशी प्रकटते तसेच भूमीशी नाते सांगणारे स्वत्वाचे पृथक व मानवी अस्तित्वाला मुलभूत असलेले अस्तित्वही तेवढ्याच अभिनिवेशाने प्रकटते. मराठी साहित्य विश्वातला आदिवासी माय मराठीचा, विशिष्ट जमातीचा, विशिष्ट भूमीचा, विशिष्ट भाषेचा पुत्र आहे; हे जसे अभिनिवेशाने सांगणे तेवढ्याच अभिनिवेशाने त्याच्याकडून मानवी मूलत्व आणि विश्वव्यापकत्वही प्रकटते हे ध्यानात घ्यावे लागते.

५.३ प्रेरणांचा शोध :

अ) आदिवासी साहित्याच्या प्रेरणा तपासताना केवळ मराठी साहित्यातील आधुनिक साहित्य प्रवाहामागील प्रेरणांचा विचार करून चालत

नाही; कारण प्रचलित धर्मधारणा किंवा प्रचलित भारतीय चातुर्वर्ण्य अवस्थेतील कर्मठ आचारधर्मांच्या संवेदनांचा स्पर्शही आदिम म्हणून ज्यांचा उल्लेख होतो त्या पृथक मानवी पुंजांना नाही हे लक्षात घ्यावे लागते. भारतीय स्वातंत्र्य, घटना, शैक्षणिक परंपरा यांचा विचार या जमातींच्या संदर्भात करताना त्यांच्या भूमीनिष्ठ मूलत्वाचा विचार करावा लागतो. चातुर्वर्ण्य नियंत्रित आर्य, सनातन धर्म जसे ते नाकारतात, तसेच अन्य धर्मही नाकारतात. हेच त्यांच्या सनातन तत्त्वाचे इंगित आहे. मानवी वंशाचे मूलवंश म्हणून ज्यांचा उल्लेख अतिप्राचीन ऋषीकुलांशी संबंधाने केला जातो, तेच किंबहुना तेच त्याचे अस्तित्व आहे. प्रगत आणि नागर म्हणविणाऱ्या मानवी समुदायांचे मूलस्वरूप जतन करणारे अवशेष मूलस्त्रोत या जमातींच्या आजच्या अस्तित्वात दिसतात हे लक्षात घ्यावे लागेल. ते लक्षात घेतले; तर मानवी भेद-मूलकतेच्या पलीकडे जाऊन साहित्यात प्रकटलेल्या संवेदनांचा विचार करावा लागतो.

ब) आदिवासी साहित्याचे वेगळेपण नक्कीच आहे. तसेच त्या वेगळेपणाला काही भ्रममूलक गृहितकांनी बाधित करून काहीसे दिशाभ्रमित केले आहे. ब्रिटिशांच्या भेदमूलक कृतनीतीपूर्ण, बुद्धीभेदकारक विचारमांडणीचा जीत आणि गुलाम मनोवृत्तीच्या भारतीयांवर कधी नव्हे एवढा झालाय त्यात अनुसूचनाने पुरताच बुद्धीभेद केला. भारतीय तथाकथित, ब्रिटीशविद्येने प्रभावित झालेल्या विद्वानांनी तर ब्रिटिशांपेक्षा जास्त हिरीरीने या बुद्धीभेदाला खतपाणी घातले. एतद्देशीयांविषयी कितीही कळवळा असला; तरी मुळात प्रतिभा, विवेक, ताटस्थ्य हे ब्रिटीश भेदमूलक विचाराने बाधित झाले होते. त्यातून जे प्रश्न निर्माण झाले ते आदिवासी साहित्यालाही बाधित प्रेरणा देणारे ठरले. त्यातूनच या जमाती म्हणजे कोणी मूलनिवासी आणि अन्य प्रगत वाटणारे मानवी समूह हे उपरे होत. हा भेदविचार स्वतःची गणना दैवतांसह अनार्य या शब्दाने करणे. वस्तुतः अनार्य आणि आर्य असा मानववंशीय भेदच नाही. तो सामाजिक व शैक्षणिक पदात्मक भेद आहे हे विसरणे. चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेचा विपर्यस्त अर्थ भ्रममूलक विचार प्रभावाने स्वीकारणे. ऐतिहासिक व तत्कालीन रुढीग्रस्ततेतून निष्पन्न समाजव्यवस्थेचे संदर्भ वर्तमानकालातील संघर्षाला विपर्यस्तपणे लावून ज्या व्यवस्थेचा जमातसारणीशी काडीचाही संबंध नाही, त्यांचा संबंध जोडणे. अशा बाधित प्रेरणाही आदिवासी साहित्यात प्रामुख्याने दलित, ग्रामीण, साम्यवादी साहित्य प्रवाहातून आलेल्या दिसतात. त्या प्रवाहाच्या बाबतीतही त्या प्रेरणा मुळात

बाधित स्वरूपात आहेत किंवा कसे याचे ताटस्थ्यपूर्वक वास्तव संशोधन प्रयत्न झालेले नाहीत. ते होणे गरजेचे दिसते.

एकूणच साठोत्तरी साहित्य प्रवाहातील सामाजिक व सांस्कृतिक प्रेरणांच्या बाबतीत पुनरचिंतन होणे गरजेचे वाटते.

५.४ आदिवासी साहित्यामागील प्रेरणांचा विचार :

आज समोर असलेल्या आदिवासी साहित्याच्या प्रेरणांचा विचार करताना पुढील प्रेरणा स्पष्टपणे जाणवतात-

अ) आदिवासीएतरांनी निर्मिलेले साहित्य हे रंजन, उद्बोधन, वैचारिक व्यूह प्रसार प्रचार (मार्क्सवाद, गांधीवाद, राष्ट्रवाद इ.) कुतूहल, ऐतिहासिक मानववंशशास्त्रीय, भौतिक, सांस्कृतिक, धार्मिक वैशिष्ट्यांचे उद्घाटन या प्रेरणांतून आलेले आहे. या प्रेरणांवर ब्रिटीश सरकारने लिहून घेतलेल्या किंवा बुद्ध्याच लिहिलेल्या बुद्धीभेदमूलक विचारांचा प्रभाव आहे. तसेच संशोधनाचा प्रयत्न आहे. याचबरोबर हेतूपूर्वकता आहे. आदिवासीएतरांनी वैचारिक वाङ्मय आणि ललित वाङ्मय या दोन्ही स्वरूपात लेखन केले आहे. यात अभ्यासपूर्वकता असली तरी तटस्थता बाधित झालेली असते. जीवनाशी एकरूप होऊन प्रतिभाबळाने लिहितानाही साहित्यिकांच्या वैचारिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक पर्यावरणाचा प्रभाव भावविश्व आणि अनुभवविश्व स्वीकारताना झालेला दिसतो. आदिभूषण हे प्रत्यक्ष जीवमात्रातील सुप्त संवेदन असले तरी संस्काराच्या युगांच्या परंपरातून ते बाधित आणि संस्कारित झालेले असते. त्यासहच साहित्यातील अनुभवविश्व आविष्कृत केले होते. असा आविष्कार हा आदिवासीएतर साहित्यिकांचा आत्माविष्कार असला तरी तो आदिवासी जीवनाचा स्वीकृत अनुभवविश्वाचा आविष्कार असतो. आदिम संवेदना निसर्गाश्रयता, चराचराच्या प्राकृतिक स्वरूपातील प्रतीके आणि प्रतिभा यांनी या साहित्यिकांचे साहित्यही आदिमजीवन दर्शन घडविणारे असते तरी ते नैसर्गिक किंवा अस्सल म्हणता येत नाही.

ब) आदिवासी साहित्यिकांनी निर्मिलेल्या साहित्याच्या प्रेरणा त्यांच्या निसर्गाश्रयी जीवनपरंपरेतून थेट स्वभावतः आलेल्या असतात. आदिवासी जमातमूलक जीवनसारणीतून त्यांचा आत्माविष्कार भाषिक वैशिष्ट्यांसह घडलेला दिसतो. प्रतिके, प्रतिभा, संकेत, लोकसाहित्यातील वर्तन, वस्तू किंवा साधन आणि शाब्द परंपरांचा सहज आविष्कार येथे घडतो. कारण तीच त्यांच्या साहित्याची सामग्री असते. आदिवासी जीवनाचा एकूण लोकबंध हीच

त्यांच्या साहित्यामागील आधारभूत केंद्रवर्ती प्रेरणा असते. शैक्षणिक आणि भौतिक सुविधांबरोबर अनुसूचनामुळे दलित साहित्याच्या प्रेरणा आदिवासी साहित्यिकांनी अनुकरणातून आणि स्वाभाविकपणे स्वीकारल्या. ग्रामीण जीवनाशी असलेली जवळीक, शेतीनिष्ठा आणि श्रमनिष्ठा यामुळे आणि जमातीचे स्वतंत्र ग्रामस्वरूप यामुळे दलित आणि ग्रामीण तसेच एकूणच परिवर्तनवादी साहित्याच्या मुळाशी असलेल्या पारंपरिक व्यवस्था नाकारून परिवर्तनात्मक नागरी जीवनसारणी आणि भौतिक विकास व भेदनिरपेक्ष समाजव्यवस्था प्रस्थापित करू पाहणाऱ्या आधुनिक स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, मूलक समग्र परिवर्तन याविषयीच्या म. फुले, भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि शाहू महाराज व अन्य समाजसुधारक तसेच मार्क्स आणि म. गांधी यांच्या वैचारिक व्यूहाची प्रेरणा मोठ्या प्रमाणावर या साहित्यामागे असल्याचे दिसते.

स्वभाषा, स्ववंश, स्वसत्ता, स्वइतिहास, स्वभूमी आणि स्वदैवते यांचा दृढ अभिमान ही अतिमुलभूत प्रेरणा या साहित्याची आहे. ही प्रेरणा अधिक्याधिक प्रभावी होत असून, अनुकरणातून स्वीकृत बाह्य प्रेरणा हळूहळू गळून पडत आहेत. अनुसूचनामुळे आणि भेदमूलक इतिहासलेखन आणि विपर्यस्त सामाजिक दर्शन यातून काही विद्रोही प्रेरणा उद्भवलेल्या दिसतात. उदा.- आर्य अनार्य विषयक विचार व उल्लेख, देवदानव यांविषयी उल्लेख. एकूणच भारतीयांना या विपर्यस्त आणि हेतूपूर्वक; ब्रिटिशांनी आणि त्यांच्या विचारांनी बुद्धीभ्रष्ट झालेल्या तथाकथित विचारवंतांनी; मांडलेल्या वैचारिक व्यूहांना भ्रमित केले आहे. त्यास आदिवासी अपवाद नाहीत.

अनुसूचनानुसार प्राप्त झालेल्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, शैक्षणिक आरक्षणात्मक सवलतींनी हे साहित्य कडवेपणाने प्रेरित केले आहे. त्यामुळे विद्रोह, नकार, विद्वेष असे भाव घेऊन हे साहित्य प्रसंगी आक्रमक होते आणि प्रचलित व्यवस्थेला प्रश्न विचारते, व्यवस्थेविषयी साशंक होते. परंतु हा विद्रोह, विद्वेष आणि नकार कोणाच्या संदर्भात याविषयी संभ्रमित होणेच अपरिहार्य असते. एकूणच संस्कृतीचे नव्हे मानवी जीवनाचे अवशेषात्मक मूळ स्रोत असल्याची जाणीव जसजशी स्पष्ट आणि सिद्ध होत जाते तसतसे प्राप्त भौतिक परिस्थितीविषयीच संघर्ष उरतो. मानवी एकात्मता मुळातच प्रकटते. हेही हळूहळू ध्यानी येऊ लागले आहे.

* * *

उल्लेख सहावा

आदिवासी साहित्य : सौंदर्यशोध आणि

आनंदबोध : चर्चा

‘आदिवासी साहित्य’ (Tribal Literature / Literature of the Tribes) असा एक साहित्य प्रवाह अलिकडील काळात (१९४५ नंतर) हळूहळू अस्तित्वात आला आहे. महाराष्ट्रात तर आजवर सुमारे दहाबारा ‘आदिवासी साहित्य संमेलने’ घडली आहेत. आदिवासी प्रतिभाजन्य ललित साहित्यावर समीक्षात्मक व वैचारिक लेखनही झाले आहे. आदिवासी साहित्यातील ‘मूल्य शोध’ घेण्याचा प्रयत्नही झाला आहे. आदिवासी साहित्याची सौंदर्यमीमांसा करण्यासाठी आदिवासी साहित्याला सौंदर्यशास्त्राची (Aesthetics) ची परिमाणे कोणती लावावीत किंवा आदिवासी साहित्याचा सौंदर्यमूल्य शोध (Aesthetic Value) कसा घेता येईल; केवळ चिद्विलासवाद्यांचे सौंदर्यशास्त्र (Absalute Idialist - Expressionism) आदिवासी साहित्याला परिमाण ठरू शकेल का? लौकिकतावाद, रूपवाद, रचनासौंदर्य विचार, शैली विचार यांचा सौंदर्यशास्त्रीय दृष्ट्या परिमाण म्हणून विचार करता येईल का? केवळ समाजशास्त्रीय, मानववंशशास्त्रीय, मानसशास्त्रीय विचार, सौंदर्यविचारात्मक परिमाणे म्हणून विचारात घेता येतील का? ‘लोकबंधात्मक चिकित्सा’ या मी मांडलेल्या समीक्षा मार्गात सौंदर्यशास्त्रीय मूल्यांचा आदिवासींच्या संदर्भात कोणता विचार करता येईल याविषयीचे विचार मी मांडले आहेत. स्वतंत्रपणे ‘आदिवासी प्रतिभाजन्य ललित साहित्याच्या (Tribal Literature)’ आस्वादासाठीचे सौंदर्यशोध आणि आनंदबोध (आस्वाद) यासाठी निकष कोणते? या

प्रश्नासंदर्भात चर्चा करावयाची आहे. ही चर्चा आदिवासीएतरांना करण्याचा अधिकार आहे किंवा कसे? (अलिकडे तशी चर्चा घडते) यासंदर्भात असे स्पष्ट करावेसे वाटते; की साहित्य ही कला आहे, असे मान्य केले; तर कलानंदाला कोणतेही बंधन, मर्यादा आणि अवाजवी सापेक्षता असत नाही. हेच लक्षात घेऊन येथे विचार मांडण्याचा प्रयत्न आहे. तसेच आदिवासी म्हणून गणल्या जाणाऱ्या माणसांचा मानवमात्रांमध्ये वेगळा विचार करण्याचे खरेतर कारण नाही. (आदिमतावाद - Primitivism) विषयी गोंधळ आहे. अवघा मानव एक असे मान्य केले; तर मानवाच्या प्रतिभाजन्य कलासाधनेविषयीचे वैश्विक समान निकष किंवा परिमाणे मांडणे आवश्यक आहे. तत्त्ववेत्त्यांचा प्रवास या अनुरोधानेच झाला आहे. होत असतो.

६.१ सौंदर्यशास्त्राची साहित्य संदर्भातील वैश्विक परिमाणे :

सौंदर्यशास्त्रातील वैश्विक परिमाणे अभ्यासतांना किंवा विचारात घेताना पाश्चात्य आणि पौरात्य सौंदर्यशास्त्रांचा तुलनात्मक अभ्यास करण्याचा प्रयत्न भारतीय विद्यापीठीय अभ्यास परंपरेत झालेला पाहावयास, मिळतो. त्यानुसार काही सामान्य तत्त्वे अथवा सौंदर्यशास्त्रीय परिमाणे पुढे येतात.

- १) सौंदर्य आणि आनंद या सार्वत्रिक अपरिहार्य संवेदना आहेत.
- २) सौंदर्य संवेदन, चित्तवृत्ती अर्थात मनोवृत्ती दंग करते.
- ३) नाविन्याच्या अनुभूतीने निखळ सौंदर्यदर्शन अथवा आनंदानुभूती येते.
- ४) सौंदर्य हे सत्यानुभव आणि चैतन्यानुभव घडविणारे असल्याने आनंदानुभूती येते.

५) मानवी मनाला द्विस्तरीय सौंदर्यानुभूती देण्याची क्षमता साहित्यगत सौंदर्यामध्ये अथवा कलागत सौंदर्यामध्ये असते. ही सौंदर्यानुभूती आत्मिक स्वरूपात येते तेव्हा ती निरपेक्ष आनंदाचा विषय असते आणि अनुभूती जैविक स्वरूपात अथवा भौतिक (लौकिक) जीवनाच्या संदर्भात असते तेव्हा ती सापेक्ष असते. यावेळी ती सहानुभूतीपूर्वक पुनःप्रत्यय घडविणारी असते.

६) आत्मिक स्तरावर घडणाऱ्या सौंदर्यानुभूतीला वैश्विक परिमाण प्राप्त असते. ती स्थलकालपरिस्थिती निरपेक्ष असते. उदा. प्रेम, वात्सल्य, संगीतमयता., ज्ञानमयता, भयानकता, आर्तभूकभवना, चैतन्यात्मकता, प्रकाशमयता, विश्वात्मक परिवर्तनात्मकतेतील नित्य नाविन्यता - पंचमहाभूतांचे विभ्रम इ. यांत वैश्विक मानवीमन सापेक्ष अनुभूतींचा विचारच साहित्यकलेत केलेला असला (कला मानव अर्जित असते) तरी त्या अनुभूतीचा थेट संबंध

जिवंतपणाच्या संवेदनेशी असतो.

७) भौतिक किंवा व्यावहारिक स्तरावर (लौकिक) जैविक भावात्मकतेने येणाऱ्या अनुभूती या स्थलकाल परिस्थिती व परिवर्तन परंपरासापेक्ष जीवन सारणी यांतील अनुभूतीच्या पुनःप्रत्ययाच्या स्वरूपाच्या असतात. अर्थातच कलेतील जीवनदर्शनातील वास्तवता प्रदर्शित होत असतानाही प्रत्यक्ष जीवनाच्या दस्तऐवजाप्रमाणेच्या निवेदनापलिकडे जाऊन सत्याभास आणि कल्पनाविलासात्मकता यातून होणाऱ्या पुनःसंवेदना स्वरूपाचा हा अनुभव असतो; हे लक्षात घेणे आवश्यक असते.

८) उपरोक्त आत्मिक स्तरावर येणाऱ्या सौंदर्यानुभूती किंवा आनंद; भाषासापेक्ष अर्थव्यवहारापलिकडे जाऊन; आत्म्याशी अर्थात जिवंतपणाच्या चैतन्यशाली अस्तित्वाशी निरपेक्षपणे घडतात आणि साहित्यकलेला वैश्विक आणि शाश्वताचे अक्षर परिमाण प्राप्त करून देतात.

९) भौतिक, व्यावहारिक किंवा जैविक भावात्मकतेने येणाऱ्या अनुभूती या सापेक्ष जीवनव्यवहाराच्या तपशीलांची संवेदना देत; भाषिक अर्थव्यवहारातून संवेदनांचा स्वीकार करतात आणि त्यातील पुनःप्रत्ययासह नाविन्यपूर्णतेच्या सौंदर्यानुभूतीचा वेध घेतात. हेच परिमाण म्हणून लाभते. मानवी सामाजिकतेचे तपशील, सारणी आणि सारणीतील भौतिक, परिवर्तने यांची परिमाणे, अपेक्षा, अभिनिवेश यांच्या मर्यादांतून संवेदित होत वैश्विक संवेदनेचा वेध घेण्याचा प्रयत्न करतात. असे घडले तरी कलात्मकतेला अर्थात साहित्यनिर्मिती आणि आविष्कार प्रक्रियेला स्थलकालपरिस्थितीसापेक्षतेची बंधने असतात.

१०) कोणत्याही कलेकडून निरपेक्ष सौंदर्यविलास आणि आनंद अनुभूती प्राप्त होण्यासाठीची मानवी कौशल्यात्मक संरचनेची अपेक्षा असतेच असते. भाषामाध्यमाद्वारेही अशी अनुभूती घडविण्याची क्षमता कलाकृतीतून प्रकटली की वैश्विक पातळीवर सहजानुभूती घडविण्याची परिमाणे ती साहित्यकृती सिद्ध करते. 'आदिवासी साहित्य' याला अपवाद असण्याचे कारण नाही.

११) चळवळींचे माध्यम किंवा साधन झालेले साहित्य आपोआपच सापेक्षतेच्या बंधनात अडकून; सापेक्ष अनुभूती घडविते. अर्थातच तात्कालिक सापेक्ष सौंदर्यदर्शनाच्या किंवा सापेक्ष आनंदनिर्मितीच्या मर्यादा या साहित्याला येतात आणि त्या मर्यादितच त्याचे मूल्य शोधन घडते.

१२) आदिवासी साहित्यातील रसवृत्तीचा शोध केवळ आदिवासी

लोकांनी घ्यायचा आहे असे नाही; तर त्या रसवृत्तीचा शोध सर्व थरातील, अखिल मानवाने घ्यायचा आहे. या दृष्टीने आदिवासी साहित्याचा विचार कोणत्या प्रकारे करावा, असा प्रश्न येथे उपस्थित करणे क्रमप्राप्त आहे.

६.२ आदिवासी साहित्याची व्याख्यात्मक संकल्पना व आस्वाद दृष्टी :

ज्या आदिवासी साहित्यसौंदर्य अनुभूतीच्या दृष्टीने सौंदर्यशास्त्रीय परिमाणे आपण विचारात घेण्याचा प्रयत्न करीत आहोत; त्या आदिवासी साहित्याविषयी; आदिवासी साहित्याचे विशेष अभ्यासक आणि स्वतः जन्माने आणि अनुसूचनाप्रमाणे आदिवासी म्हणविणाऱ्या साहित्य संशोधकांनी; कोणत्या प्रकारे व्याख्यात्मकतेने संकल्पना मांडली आहे ते विचारात घेणे आवश्यक वाटते. त्यातून आस्वाद दृष्टी सूचित होते किंवा आस्वाद दृष्टी समजून घेण्यास मदत होते.

१) डॉ. विनायक तुमराम :

(i) "आदिवासींचे घायाळ आयुष्य ज्या संस्कृतीच्या कुसाआड राहिले, त्या संस्कृतीच्या प्राचीन इतिहासाला कुळारंभ देणारे हे साहित्य आहे. आदिवासी साहित्य हे या भूमीने प्रसविलेल्या आदिम वेदनेचे, जाणिवेचे शब्दरूप होय."

(ii) "पाहाडांच्या कुसाकुसात आणि काटेरी झुडुपांच्या वस्त्यावस्त्यांत ज्यांच्या आयुष्याचा प्रत्येक क्षण बेडीबंद झाला अशा आरण्यकांना मुक्तीचा दिलासा देणारे हे साहित्य होय".

(iii) "आदिवासी साहित्याच्या प्रेरणा पुढीलप्रमाणे सांगता येतील- १) नैसर्गिक प्रेरणा २) सांस्कृतिक प्रेरणा ३) धार्मिक प्रेरणा ४) ऐतिहासिक प्रेरणा ५) फुले-आंबेडकरी प्रेरणा ६) मार्क्सवादी प्रेरणा" डॉ. तुमराम या प्रेरणा पायाभूत मानून आदिवासी साहित्याविषयी लिहितात.

(iv) "या साहित्यात आपल्या संपन्न वारशाचा वेध घेऊ पाहणारी उर्मी आहे. काहीतरी नवीन करण्याची जागृत धडपड आहे. आणि आदिवासी शूरवीरांच्या ऐतिहासिक कर्तृत्वापुढे नम्र होणारी मानसिकता आहे. परंतु आपल्या अंगीभूत वाङ्मयीन गुणांनी वाचकांच्या हृदयात भावनिक आंदोलन उभे करू शकणाऱ्या उत्तम साहित्यकृती सध्यातरी अस्तित्वात आलेल्या नाहीत." ते पुढे लिहितात-

(v) "वास्तवासंबंधीच्या क्रिया-प्रतिक्रिया जसजशा स्पष्ट रूप धारण करू लागतील तसतसे आदिवासी साहित्याच्या प्रवृत्ती-प्रकृतीचे गांभीर्यही वृद्धिंगत

होत जाईल. आणि त्यातून समग्र आदिवासी जीवनसंस्कृतीचे अनुभवसृष्टीचे प्रत्ययकारी दर्शन घडेल. आज आदिवासी साहित्याची प्रकृती लोकांना क्षीण वाटत असली तरी त्यात जी निसर्गाची आश्वासने आहेत, जी सौंदर्यदृष्टी आहे व जीवनोत्साह आहे, तो पाहता, हे साहित्य जर विकसित झाले तर समकालीन साहित्याचा चेहरामोहराच बदलून जाईल.”^५ ते साहित्याच्या भाषेविषयी लिहितात-

(vi) “आदिवासी लोकभाषा, त्यातील शब्दवैभव आणि अर्थवैभव ही आदिवासी साहित्याची शक्तिस्थळे होत. या वैभवानेच आदिवासी साहित्य, इतरांच्या नजरेत चटकन भरणार आहे.”^६ ते आणखी लिहितात,

(vii) “आदिवासी साहित्याला निसर्गजीवनाच्या भावात्मकतेचे जे एक विलक्षण परिमाण लाभले आहे ते मराठी, दलितच काय पण कोणत्याही वैश्विक साहित्याला सुद्धा ललामभूत ठरेल याबद्दल माझी खात्री आहे.”^७

डॉ. विनायक तुमराम यांनी मांडलेल्या आदिवासी साहित्यविषयक व्याख्यात्मक संकल्पनेचे तीन घटकात आकलन घडते - एक म्हणजे आदिवासी साहित्य आदिवासी जीवनाचा समग्र आविष्कार आहे. दुसरे म्हणजे हे साहित्य फुले, आंबेडकर आणि मार्क्स या वैचारिक व्यूहातून प्रकटलेल्या चळवळीचे साहित्य आहे आणि तिसरे म्हणजे आदिवासी लोकभाषा, शब्द, भावविश्व आणि निसर्गाश्रयी जीवनाची भावात्मकता यामुळे वैश्विक साहित्यानुभूतीला कवेत घेण्याचे सामर्थ्य प्रकटविणारे आहे. सौंदर्यानुभूतीच्या दृष्टीने त्यांचा पहिला आणि शेवटचा घटक शाश्वतमूल्य प्रकट करणारा आहे. त्यामुळे आदिवासी साहित्याचे सौंदर्यशास्त्रीय परिमाण म्हणून त्यांकडे पाहता येईल, परंतु वैचारिक व्यूहानुसार चळवळीचे हत्यार म्हणून प्रकटणाऱ्या साहित्याला स्थलकालपरिस्थितीसापेक्ष परिवर्तनाची ऐतिहासिकतेची मर्यादा आहे हे लक्षात घ्यावे लागेल.

२) डॉ. माहेश्वरी गावित :

(i) “आदिवासी साहित्याची संकल्पना लक्षात घेतांना, आदिमतेची संकल्पना विचारात घ्यावी लागते. आदिमतेची संवेदना ही साहित्यनिर्मिती करीत असते.”^८ त्यांच्या मते-

(ii) “मानवी जीवनाची ही प्राचीनतम निसर्गाश्रयी जीवनावस्था अवशेषात्मकतेने ज्या समूहजीवनात प्रकटते, तसेच वांशिकदृष्ट्या पृथक् अस्तित्व ज्या समूहांचे जाणवते, त्या समूहांना आदिम असे म्हणता येईल.”^९

डॉ. गावित यांनी त्यांच्या ‘आदिवासी साहित्यविचार’ या ग्रंथात आदिमतेची २४ वैशिष्ट्ये दिली आहेत (जिज्ञासूंनी मूळातून पाहावीत) त्यांच्या मते-

(iii) “या वैशिष्ट्यांतून संपूर्ण सामाजिक व सांस्कृतिक आदिवासी माणूस उभा राहतो. या आदिवासी माणसाला परिवर्तनाची उर्मी असते. तथापि, हे परिवर्तन भौतिक स्वरूपातच तो अधिक स्वीकारतो. मानसिक स्वरूपामध्ये मात्र त्याचा कल परंपरा जतन करण्याकडेच असतो, हे त्याचे सर्वाधिक वैशिष्ट्य होय.” त्या पुढे लिहितात-

(iv) “आदिवासी ग्रामजीवनाचे वेगळेपण त्यांच्या एकूण जमात आणि स्वयंपूर्ण ग्रामरचनेत आहे.”^{१०} म्हणून त्या म्हणतात-

(v) “आदिवासी साहित्याची प्रेरणा आणि त्यांचे अनुभवविश्व हे आदिमतेच्या वैशिष्ट्यांसह आदिवासी साहित्यात येते असेच म्हणावे लागेल.”^{११} हे लक्षात घेऊन त्या स्पष्ट करतात

(vi) “आदिवासी जीवनाच्या वैशिष्ट्यांसह आदिवासी जमातीतील बहुतांशी लोकजीवन हे वन्य पर्यावरणाशी शेतीनिष्ठेचे व अतीव काबाडकष्टाचे असते. निसर्गविलंबी कष्टमय जीवन यामुळे त्यांच्या जीवनाला करुणा आणि समाधान या संवेदना अधिक चिकटलेल्या असतात. अलिकडील परिवर्तनवादी विचारांनी या जीवनाकडे पाहण्याची दृष्टी अज्ञान, दास्य, रूढीग्रस्तता, शोषण व अन्याय निवारण्यासाठी चळवळ अशा स्वरूपाची दिली आहे, त्याचाही परिणाम साहित्यनिर्मितीवर होतो आहे. या सर्व वैशिष्ट्यांना ‘आदिमतेची जाणीव किंवा संवेदना’ असे नाव देता येईल. या सर्व जाणिवांसह प्रकटणारे साहित्य म्हणजे ‘आदिवासी साहित्य’ होय.”^{१२} त्या पुढे म्हणतात,

(vii) “त्यामुळे ‘आदिवासी साहित्य’ ही संकल्पना तात्कालिक व वर्णनात्मक अशी न राहता, आदिम जीवनाचे प्रकटीकरण व साहित्यातून जीवनदर्शनाबरोबरच परिवर्तन अशा तत्त्वनिष्ठेने प्रकट होते. त्याचबरोबर आदिम संवेदनेने प्रकट होणाऱ्या अनुभूती आणि प्रतिमा सर्व प्रकारच्या साहित्याला मूलाकाराच्या स्वरूपात सामग्री पुरवितात.”^{१३} डॉ. गावित त्यांच्या प्रबंधात आदिवासी साहित्याची संकल्पना स्पष्ट करतांना त्या निष्कर्ष मांडतात-

(viii) “आदिमता म्हणजे मानवी जीवनाची प्राचीनतम, निसर्गाश्रयी जीवनावस्था असे मान्य केले तर मानवी जीवनाची आदिम अवस्था अवशेषात्मकतेने ज्या समूह जीवनात प्रकटते, तसेच वांशिकदृष्ट्या पृथक् अस्तित्व ज्या समूहाचे जाणवते, त्या समूहांना आदिम समुदाय म्हणता

येईल.”, “या निष्कर्षानंतर आदिमतेच्या जाणिव्या किंवा संवेदनांसह प्रकटणारे साहित्य म्हणजे आदिवासी साहित्य होय असे म्हणता येईल.”

“आदिवासी साहित्याची तीन गटांत वर्गवारी करता येणे शक्य आहे. (१) आदिवासी जमातीत जन्माने आणि जीवनात अनुभवविश्वात राहणाऱ्या आदिवासींनी निर्मिलेले साहित्य ते आदिवासी साहित्य. (२) आदिवासीएतर लेखकांनी आदिमतेच्या वैशिष्ट्यांसह निर्माण केलेले काल्पनिक स्तरावरील किंवा भौतिक स्तरावरील आदिवासींचे अनुभूती विश्व चितारणारे आदिवासी साहित्य. (३) परिवर्तनवादी चळवळीने प्रभावित झालेले, हेतुपूर्वक निर्माण झालेले आदिवासी साहित्य.”^{१४}

डॉ. माहेश्वरी गावितांचे विवेचन लक्षात घेता आदिम जीवन (Primitive Living) संवेदना ही आदिवासी साहित्याचा कणा आहे. याचा अर्थ असा की आदिवासी साहित्य आदिवासीने लिहिलेले असो की आदिवासीएतराने लिहिलेले असो, आदिवासी साहित्याचा आविष्कार; आदिवासी संवेदना प्रकट करून ही संवेदना भोक्त्याला तेवढ्याच स्पर्शतेने आदिवासी संवेदना अनुभूत करणारी असली पाहिजे. आदिवासी साहित्याची भाषा, शैलीउपाय आणि भावनासंवेदन आदिम संवेदनात्मक (Primitive Feelings) हवे. आदिवासी साहित्याची प्रतिमासृष्टी आणि भाषिक संवेदना विश्व आदिमता (Primitivity) स्पर्शविणारे असावे. आदिवासी साहित्याचा वाङ्मयप्रकार कोणताही असला आणि साहित्य आविष्कारामागील प्रयोजन काहीही असले तरी आदिम भावविश्व रूपनिष्ठेने प्रकट झाले पाहिजे; तसे ते कितपत होते यावर साहित्याचे सौंदर्य व त्याची प्रतवारी ठरविता येईल. उपलब्ध सौंदर्यशास्त्राच्या आणि साहित्यशास्त्राच्या निकषांचा विचार या संदर्भातच अपेक्षित आहे. ‘आदिम जीवनाविष्कार’ या डॉ. गावितांच्या पुस्तकातही याच आशयाचे विचार व्यक्त करून त्यांनी सौंदर्यवेध कसा घ्यावा यांविषयी सूचक विधान केले आहे, “आदिवासी साहित्यात मानवी मूल्यांची वैश्विक संवेदना पाहावयास मिळते. ही संवेदना म्हणजे निसर्ग व जीवसृष्टी यांच्याशी सारख्याच सहानुभूतीचे मानवाचे असलेले वर्तन या तीनही (निसर्ग, जीवसृष्टी, मानव) घटकांच्या परस्परवलंबी जीवनाची परंपरा आदिवासी जीवनात दिसते.”^{१५} ही परंपरा साहित्याविष्कारातून जेवढी संवेदित आणि संवादित होईल तेवढा साहित्यातून सौंदर्यानुभव अनुभूत होईल. म्हणूनच त्या म्हणतात, “आदिवासी साहित्य युगशैलीप्रमाणे कथा, कादंबरी, कविता, चरित्र, आत्मचरित्र या साहित्य प्रकारांतून प्रकटलेले दिसते.

त्यामुळे या साहित्याची चिकित्सा पारंपरिक पद्धतीने करतानाही या साहित्याचे सांस्कृतिक व भाषिक वेगळेपण लक्षात घ्यावे लागेल.”^{१६}

६.३ काहींचे विचार मंथन :

१) ‘आदिवासी साहित्य’ या विषयावरील चर्चासत्राच्या आधारे डॉ. धनाजी गुरव यांनी संपादिलेल्या पुस्तकात आदिवासी साहित्य संकल्पना, आदिवासी साहित्यातील सौंदर्यशोध आणि आनंदबोध यांकडे अंगुलीनिर्देश करण्याचे कार्य घडले.^{१७}

(i) या ग्रंथातील संपादकीयात डॉ. गुरव लिहितात, “आदिवासी साहित्य म्हणजे निसर्गाची मूल्यव्यवस्था चिरंतन करण्यासाठी निघालेली शोधयात्रा, असे म्हटले जाते. कारण आदिवासी हा अस्सल निसर्गप्रेमी आहे. निसर्गावर जीवन अवलंबून असल्यामुळे निसर्गाचा तोल सांभाळण्याचे कार्य आदिवासी करतात. त्यामुळे या नैसर्गिक जीवन दर्शन घडविणारे साहित्य ‘आदिवासी’ ठरते.”^{१८} डॉ. गुरव यांनी आदिवासींच्या निसर्गश्रयी जीवन जगण्याकडे लक्ष वेधले असून, निसर्गाची मूल्यव्यवस्था आदिवासींनी आपल्या जीवनात थेट स्वीकारली असल्याचे सूचित करून आदिवासी साहित्याविष्कारातील सौंदर्य तत्त्वाचे बलस्थान निसर्ग प्रतिमांतून जीवनानुभूती उलगडण्यात आहे, असे त्यांना सुचवावयाचे आहे असे दिसते.

(ii) “निसर्गाच्या अन्नसाखळीच्या समतोलावर जगणारा आदिवासी आहे. तो ‘शेअर अँड केअर’ या भावनेतून निसर्गाकडे ‘ट्रस्टी’ म्हणून जगतो.”^{१९} तसेच “आदिवासींच्या जाणिवेला हजारो वर्षांची मौखिक परंपरा आहे. ती जमीन, जंगल, पाणी आणि निसर्गाशी अनुरूप अशी मूल्यव्यवस्था तसेच बाजाराचे विनिमय टाळणारी आहेच आहे. आदिवासी जाणीव ही हिंसेवर विश्वास नसणारी समूहजीवनाची एक जीवनपद्धती आहे.”^{२०} याकडे भुजंग मेश्रामांनी लक्ष वेधून आदिवासी साहित्यातील सौंदर्य आदिवासींची ही जाणीव किती निखळपणे आपल्या प्रतिभाजन्य शाब्द आविष्कारातून घडविते यांवर विसंबून असते. समूहमन निसर्ग प्रतिमा आणि मूल्ये यांतून स्फूट होऊन आदिवासी साहित्यात प्रकटते. भुजंग मेश्रामांना लक्ष वेधावयाचे आहे असे म्हणता येईल. चिरंतन सत्य वास्तविक अनुबंधाच्या स्वरूपात निसर्गप्रतिमा आणि मूल्य प्रकटवित साहित्य स्फूट होते. किंबहुना तसे स्फूट व्हावे असे ते सुचवू इच्छितात असे दिसते.

(iii) “वास्तविक ‘आदिवासी साहित्य’ हे खऱ्या अर्थाने साहित्याचे मूळ

आहे. त्याचा कर्ता कोण, हे कोणाला सांगता येत नाही. वेदाचा कर्ता कोण, हे कुठे सांगता येते कुणाला? वेद ब्रह्माच्या मुखातून प्रगट झाले, असे सांगतात. म्हणून ते परिपूर्ण आहेत असे मानले जाते. वेद वाक्य प्रमाण असे मानण्याचा प्रघात जनमानसात त्यामुळेच रूढ झालेला आहे. आदिवासींच्या अभिजित जनसाहित्याचा, विशेषतः आदिवासींच्या लोककथा, लोकगीते इ... त्यांचा कर्ता कोण कुणाला सांगता येणार नाही. आदिवासी मात्र अनादि काळापासून या साहित्यावर जगला आहे. खरे तर त्यांचे हे साहित्य अक्षरवाङ्मय आहे; परंतु आजचे आदिवासी साहित्यिक याला विसरून गेले आहेत.” पुढे ते नोंदवितात, “केवळ आक्रोश, केवळ दूषणे, केवळ खंत, केवळ प्रखर आकांततांडव हेच काही अभिव्यक्तीचे सामर्थ्य नव्हे. साधेपणा, निर्मळपणा, स्वातंत्र्य, सामूहिकपणे जीवनाचा आनंद लुटण्याची निरोगी वृत्ती, स्वच्छंदी जीवन हे सारे वैभव साहित्यातून आदिवासी वर्गातून, चैतन्यातून प्रतीत व्हावयाला पाहिजे आणि असे झाले, तर मराठी साहित्य व संस्कृती आदिवासी संस्कृतीची कायम ऋणी राहिल, यात शंका नाही.”^{२३} आदिवासींचे लोकसाहित्यात अर्थात लोकबंधात्मकतेने जगणे यांकडे लक्ष वेधून; हे लोकबंध साधेपणा, निर्मळपणा, स्वातंत्र्य, सामूहिकपणे जीवनाचा आनंद लुटण्याची निरोगी कृती आणि स्वच्छंदी जीवन या आदिवासींच्या स्वभाववैशिष्ट्यांचे द्योतक आहे. हे सहज उत्स्फूर्त, उत्कट शैलीउपायातून आविष्कृत झाले तर आदिवासी साहित्य वैश्विक पातळीवर सौंदर्यानुभव घडवू शकेल, असे डॉ. गोविंद गारे आदिवासी साहित्याच्या प्रेरणांची चर्चा करतांना सुचवितात. याचा अर्थच लोकबंधात्मकतेने; साहित्य आशय आणि आविष्कार या दोन्ही घडल्या तर साहित्यगत सौंदर्याचा अनुभव वाचक रसिक, चोखंदळ रसिक आणि चिकित्सक घेऊ शकेल.

२) ‘आनंदोत्सव’ आयोजित ‘आदिवासी लोकसाहित्य, साहित्य आणि कला क्षेत्रातील संशोधकांचा राज्यस्तरीय अभ्यासवर्ग’ आयोजित करण्यात आला होता. (२० व २१ सप्टेंबर २००८ - भंडारदरा, अकोले, अहमदनगर) या अभ्यासवर्गाचे फलित निष्कर्षात्मकतेने सांगताना डॉ. सहस्रबुद्धे लिहितात, “आदिम संस्कृती (Primitive Culture) हा मानवी संस्कृतीचा मूलस्त्रोत आणि मुख्य प्रवाह आहे” असा सिद्धांत मांडून “पंथ, धर्म, मते यानंतर कालौघात निर्माण झालेल्या गोष्टी यांनी आदिम संस्कृतींना (Uboriginal / Primeval Culture) मागासलेले, बुरसटलेले ठरवून विकासात्मक परिवर्तनाची दांभिकता

आचरू नये” असे स्पष्ट शब्दात मांडले गेल्याने वरील उल्लेखात डॉ. गोविंद गारे यांनी व्यक्त केलेली अपेक्षा अधोरेखित झाली आहे आणि आदिवासी लोकबंधांचे थेट प्रतिबिंब कलात्मकतेने साहित्यात प्रकटावे असे सूचित झाले आहे.^{२३}

३. “साहित्याचे मानवी जीवनाशी असलेले नाते मूलभूत गुणवैशिष्ट्यांसह तपासण्यासाठी संस्कृतीचे आदिबंध साहित्यातून तपासले जाणे महत्त्वाचे ठरते. इथे साहित्य व्यवहाराला अथवा साहित्यनिर्मितीला भाषिक, राष्ट्रीय अथवा प्रवाहात्मक आवर्तात न कोंडता त्या निर्मितीचे मूलस्त्रोत शोधणे अत्यंत आवश्यक आहे.”^{२४} डॉ. चंद्रकांत गायकवाड यांचे हे आदिवासी साहित्यातील बलस्थान शोधण्यासाठीचे चिंतन पुन्हा आदिवासी लोकबंधात्मक आविष्काराकडेच अंगुलीनिर्देश करते.

६.४ आदिवासी साहित्य आस्वादाची नवी दृष्टी :

“आदिवासी साहित्य प्रसिद्ध होऊ लागले तेव्हा स्वाभाविकपणे त्यावर अभिप्राय प्रक्रिया सुरू झाली. आदिवासी साहित्याचे नेमके वेगळेपण, सौंदर्य आणि दर्जा कोणत्या मोजपट्ट्या लावून ठरवावा हा प्रश्न पडला असला तरी; इंग्रजी समीक्षा पद्धती आणि भारतीय रसचर्चाज्ञ समोर होती.” मात्र वेगळेपण शोधण्यात, “एकूणच आदिवासी साहित्याला न्याय देण्याचे पारंपरिक आणि तथाकथित नवे विचारविश्वाचे प्रयत्न सुरू झाले. त्यातूनच आदिवासी साहित्याची चिकित्सा धडपडत पुढे पावले टाकते आहे.” असे नोंदवून ‘आदिवासी साहित्य चिकित्सेचा उत्तम मार्ग’ या मथळ्याखाली ‘लोकबंध चिकित्सा दृष्टी’ अर्थात (Folk Elemental / Folk Typal approach to the Tribal / Adivasi Literature) असा मार्ग प्रस्तुत लेखकाने मांडला. आणि या तऱ्हेने आदिवासी साहित्याची आस्वाद मूल्यांसह पाहणी कशी करता येते हे उलगडून दाखवितांना ‘अहिनकुल’, ‘कातळी निखारे’, ‘अबुज माड’, ‘उलगुलान’, ‘वाहारू सोनवणे यांची निवडक कविता’, ‘वर्णसूर्य’, ‘पाखर’, ‘म्होरकी’, ‘सुक्का सुकुम’, ‘येथून पुढे’, ‘जागवा मने पेटवा मशाली’ आदि साहित्यकृतींची वानगीदाखल उदाहरणेही दिली आहेत. उपरोक्त डॉ. गोविंद गारे यांनी यासंदर्भात जे सूचन केले ते यथोचित होय. आदिवासींचे वेगळेपण त्यांच्या लोकबंधात्मक आविष्कारातून होते. ते आविष्करण प्रतिभाजन्य लेखनात शैलीउपायांच्या स्वरूपात अपरिहार्यपणे प्रकटते. हे प्रकटीकरण कलात्मकतेने आदिवासी जीवनानुभूतीचा सौंदर्य स्पर्श घडविते. अर्थात यथार्थ

अनुभूती घडविते. ही आस्वादाची लोकसाहित्यदृष्टी होय. माणूस जगतो ते लोकसाहित्यात, लोकबंधात्मकतेने. त्याचे आत्मप्रकटीकरण, कला, क्रीडा या लोकबंधात्मक व्याप्ततेने स्वाभाविकपणे आविष्कृत होतात. हे अनुभूतीपूर्ण गृहितक या दृष्टीत आहे.

६.५ आदिवासी साहित्याचा सौंदर्यशोध आणि आनंदबोध विषयक काही परिमाणे :

कोणत्याही साहित्याचा सौंदर्यानुभव आशय आणि अभिव्यक्तीच्या व्यामिश्र स्पर्शतेने घडणार हे उघड आहे. आशयाचे लौकिकत्व अभिव्यक्तीच्या कलात्मक, सहज लावण्यमयी अभिव्यक्तीतून होते. ही सहज लावण्यमयी अभिव्यक्ती साहित्यिकाच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या सर्वांगीण प्रगल्भतेशी आणि प्रतिभाजन्यतेशी निगडित असते. सामान्यतः साहित्य ही संस्कृतीटीका असते हे सर्वमान्य आहे. तसेच ते मानव्याचे व्यक्ति आणि समष्टीव्याप्त प्रकटीकरण असते हेही सर्वमान्य आहे. 'आदिवासी साहित्य' या प्रक्रियेला अपवाद नाही व असण्याचे कारण नाही. 'आदिवासी साहित्य' असे विशेषणाने संबोधणे हे केवळ जीवनाशय आणि शैलीउपायातील अथवा प्रतिमासृष्टीतील आगळेवेगळेपणामुळे एवढेच! ते 'साहित्य' असते आणि 'साहित्य ही कला आहे'. कला सौंदर्यानुभव घडविते. तसे 'आदिवासी साहित्य' ही सौंदर्यानुभव घडविणार हे गृहित आहे. असे असले तरी आदिवासी साहित्यातील आशय जर आदिम संवेदना, (Primival Sentiments / Feeling) घटिते (all functions of the life) आणि परिवर्तनवात्मक आस यांशी निगडित आहे, असे मानले; तर त्यांतील प्रतिमासृष्टी आदिम संवेदनेसह (Primitive Cultural / Social Archetypes) प्रकटणार हे उघड आहे. आदिम संवेदनेतून प्रकटलेल्या आविष्कृती (प्रतिमा इ.) मानवीच्या आदिमतेशी संवादी आणि संवेद्य असणाह हेही उघड आहे. अर्थातच निसर्गाश्रयी जीवननिष्ठा ही निसर्गाच्या स्वाभाविक विभ्रमांशी अर्थात स्थितीगतीशी, निसर्गातील समस्त भूतमात्रांशी न तुटलेल्या नाळेप्रमाणे घट्ट असते. त्या रसरसतेपणाने आदिवासी साहित्यातील सौंदर्यानुभव; आशय आणि अभिव्यक्ती या दोन्ही पातळ्यांवर स्पर्श होत जाणे अभिप्रेत आहे. मानवी मनाला आणि जीवित्वाला (शारीर संवेदनांना) सर्वप्रकारे सुखदुःखात्मक अनुभव आदिम संवेदनेसह आदिवासी साहित्यातून प्रकट होतात हे गृहित आहे.

साहित्याचे आकल आस्वाद आणि मूल्यमापनासह सौंदर्यग्रहण किंवा

आनंदबोधन अपेक्षित असते. त्यासाठी प्रचलित साहित्य आणि सौंदर्यशास्त्र व्यवस्थेत द्विधृवात्मकतेने विचार केला जातो. लौकिक आणि अलौकिक. मानवीशास्त्रदृष्ट्या समाजशास्त्रीय, मार्क्सवादी, ऐतिहासिक, मानसशास्त्रीय आदिबंधात्मक आदि प्रकारांनी आशय धृवाच्या दृष्टीने उपयोजित स्वरूपात साहित्याचा विचार करणे. आणि दुसरे म्हणजे साहित्यरूप, संरचना, शैली, आकृती इ. प्रकारे उपयोजित स्वरूपात विचार करणे. मात्र दोन्ही मार्ग एकारलेपणे वापरले तर सर्वांगीण अनुभूती घडणे अशक्य असते. त्यातच चळवळीचे हत्यार म्हणून किंवा प्रचार प्रसार म्हणून साहित्यनिर्मितीत काहीअंशी प्रतिभाजन्यता यांनाच मर्यादा येतात; तेव्हा त्यांचा तात्कालिकपणाच अधिक अधोरेखित होतो. त्यात प्रतिभाजन्यता आणि संस्कृतीटीका अंशात्मकतेने अवतरलेली असते हे ध्यानातच घ्यावे लागते. सौंदर्यशास्त्र आणि साहित्यशास्त्र व समीक्षा यांचा नेमका संबंध विचारात घेतला तर तारतम्याने निखळ अनुभूती आणि निखळ आनंदप्रदता या गोष्टी साहित्यकलेत काहीशा प्रतिभाजन्यतेच्या कसोटीवर व साहित्यिकाच्या व्यक्तिमत्त्वावर अवलंबितपणे प्रत्ययाला येतील हे उघड आहे. हेच, नुकत्याच, महाराष्ट्र साहित्य परिषदेने घेतलेल्या सौंदर्यशास्त्रावरील परिसंवादातूनही पुढे आले आहे.^{३५} हे सर्व लक्षात घेऊन येथवरच्या चर्चेच्या आधारे आदिवासी साहित्याच्या सौंदर्यानुभवाविषयी काही परिमाणे / मूल्ये (Elements) पुढे मांडता येतील.

(१) आदिवासी साहित्य, आदिवासी किंवा आदिवासीएतर (शेड्यूलप्रमाणे) साहित्यकाराने लिहिलेले असले तरी; त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या जडणघडणीत आदिमसंवेदनेच्या व्यापक आणि मूलगामी स्पर्शातून प्रतिभाजन्यतेने आविष्कृत होणे अभिप्रेत आहे.

(२) ही आदिम संवेदना आविष्कारात सहज प्रकटणाऱ्या, निसर्ग आणि मानव यांच्या संबंधांच्या नैसर्गिक आणि दैवी (आश्चर्यकारक आणि सतत नाविन्यपूर्ण वाटणाऱ्या प्रतिमा सृष्टीतून) प्रतिमा सृष्टीतून आदिबंधात्मक संवेदना घडविणाऱ्या स्वरूपात, प्रतिमा आणि शाब्द योजना, यांतून आविष्कृत होताना अनुभूत होणे अभिप्रेत आहे.

(३) परंपरागत मौखिक स्वरूपात (शाब्द, वस्तु किंवा साधने आणि हालचाली, वर्तने व आविर्भाव) सहज लोकजीवनात लोकबंधात्मकतेने (लोकसाहित्य प्रकटीकरण स्वरूपात) वावरणारे शब्द समूह, प्रतिमा, संकेत,

श्रद्धा, समजुती, विधिविधाने, धर्मधारणा, साहित्यकृतीत भाषिक अवकाशात शाब्द शैलीउपायांच्या स्वरूपात प्रकट होतात.

(४) आशयनिष्ठा सामूहिक जीवनानुभूतीच्या कसोटीवर आदिमतेपासून सहज जलप्रवाहाप्रमाणे साहित्याच्या भावाकाशात ओघवत किंवा संक्रमित होणे अभिप्रेत आहे.

(५) तात्कालिक संघर्ष, चळवळी, भौतिक परिवर्तन, प्रगतीची ओढ, अभिनिवेश, स्पर्धा यांसह प्रकट होतानाही भाषिक माध्यम आणि प्रतिभेचा प्रतिमा प्रवास आदिमतेतून पारंपरिक होत येणे अभिप्रेत आहे.

(६) कल्पना चमत्कृती स्रोत आदिमतेतून वैश्विक मानव्याचे संवेदन घडविणारा आणि चराचरातील जीवमात्रातील समसंवेद्यता घेऊन प्रकट होत जाणारा असावा. डॉ. गोविंद गारे यांनी म्हटल्याप्रमाणे “केवळ आक्रोश, केवळ दूषणे, केवळ खंत, केवळ प्रखर आकांततांडव हेच काही अभिव्यक्तीचे सामर्थ्य नाही” याचे भान असावे.

(७) उत्स्फूर्त तरी नाविन्यपूर्ण कलात्मक आविष्करण घडणे अभिप्रेत आहे. त्यासाठी लोकभाषा आणि लोकबंध यातून साहित्य प्रकट होतांना, साहित्य प्रकार किंवा आकृतीबंध यांचे प्रसंगी स्वातंत्र्य घेणे अभिप्रेत आहे.

(८) प्रतिभेला आदिमजीवन स्रोताची लय लाभावी. ही लय भावनात्मक आणि निसर्गाश्रयी हालचालीतून प्राप्त झालेली असते, ती व्यक्तिगत वंशातून आलेली व अनुवंशिकता, सामूहिक अनुवंशिकता (Individual & Cultative heridity) यातूनही लाभते. तशीच ती प्रत्यक्ष आदिम समूहातील जीवनसारणीच्या सहवासातून आदिवासींबरोबर आदिवासिएतरांनाही प्राप्त होऊ शकते. निसर्गातील सर्व घटकांच्या (वस्तुजात आणि प्राणीजात) नैसर्गिक विभ्रम आणि हालचालीतून ती प्राप्त होते.

ही काही मूल्ये विशेषत्वाने उल्लेखित केली असली तरी त्यात भरही घालता येईल. ही परिमाणे मूल्ये सौंदर्यशोध आणि आनंदबोध या दृष्टीने केवळ मार्गदर्शक म्हणून सूचित केली आहेत.

६.६ आदिवासी साहित्याचा सौंदर्यशोध आणि आनंदबोध घडविणारी काही उदाहरणे -

(ही उदाहरणे परिपूर्ण आहेत असे नाही - या संबंधातील चर्चेचे स्वरूप कोणत्या दिशेने जाते आहे एवढेच सूचित करण्याचा प्रयत्न)

१) नक्षली चळवळीचा बुरखा फाडणारा विळा, ‘रानपाखरांची माय’ या

कुसुम अलामांच्या कवितेवर टीपण लिहितांना सुनील कुमरे नेमके सौंदर्यस्थळ उद्धृत करतात-^{२६}

आता वेदनांचे वादळ घेऊन
अस्तित्व शोधतोय मी
जंगल जिऱ्याच्यासह
चव्हाट्यावर सुद्धा
मला नामशेष करण्याचे
वर्णवाद्यांचे कपटी कारस्थान
मी ओळखले आहे...!
सावध रहा! सावध रहा!
झंजावात येत आहे...!

यात वादळ, जंगलजिऱ्यार, चव्हाटा, झंजावात या प्रतिमा ज्या लयीत आणि उत्स्फूर्तपणे आल्या आहेत त्यातून चित्रवत संघर्ष प्रकट करण्याची मानव्याची चिरंतन शक्ती प्रकट होते.

२) ‘पाखरं’ या बाबाराव मडावींच्या कवितांत बिरसा, जाळे, पाखरा, ठिणगी, रानं, सिंहिणी, वणवा, फोड डरकाळी या कविता शीर्षकातून आपण आदिम संवेदनांसह आदिवासी जीवनात खेचले जातो-

जंगलाच्या आगीत
पाखरांच्या झाडावरील खोपा
जळून उद्ध्वस्त झाला....इ.^{२७}

३) डॉ. विनायक तुमराम आणि डॉ. माहेश्वरी गावित यांनी माझ्या ‘डांगाणी’ या कादंबरीतून संवाद, वर्णने, निवेदने यांची विपूल उदाहरणे दिली आहेत ती मूळातून पाहावीत.

४) ‘वादळ पाऊस’ या डॉ. टोपले यांच्या कविता संग्रहातील प्रतिमासृष्टी आनंद घडविणारी आहे.

‘असू... किंवा नसू...’ सारख्या कवितेतील शाब्दयोजना पाहा.

अंधारात ठेचकाळत
संकोचलेल्या वाटा...
पान न पान... श्वास रोखून...
एकजण दुसऱ्याला खुपसतोय...
आपणच असतो ते दोघेही...

निसर्ग प्रतिमामंधून आविष्कृत झालेला हा मनोसंवाद.^{२८}

५) 'वाडा' या कादंबरीतील 'बाज्या'चा संवाद सरकुंड्यांनी दिला आहे. तो डॉ. तुमराम उद्धृत करतात "आबा, वाधामायची शेपत, पाटलाचा खटारा पाडीन; तरच नावाचा बाज्या व्हयीन"^{२९} यातील अस्मिता धारणेसह प्रकट होते.

६) उषाकिरण आत्रामांच्या 'म्होरकी'मधील कविता डॉ. गावित यांनी उद्धृत केली आहे.^{३०}

रानकेवड्यांनो! आता तरी शहाणे व्हा

रानात फुलू नका, नागाच्या विळख्यात

जखडू नका...!

या, इथे असे या! महाकाव्य नगरातल्या

बकुळमोग्या जवळ या

अन्यथा रानफुलण्याला अर्थ नाही

यात बदलत्या भौतिक परिस्थितीत प्रकटलेले निसर्गाश्रयी मन आविष्कृत होते.

तशीच- लक्ष्मण टोपले यांची 'आरड मे कुहूसबाय' या कवितेचा उल्लेख केला आहे.

तोरणा पिकू दे SS जांबळा पिकू दे SS

तोंडी लावायलं कयच्या मिळू दे

जगू दे SS वाचू दे SS वर्सा सरू दे SS

डोकीवरलं आमच्या केस पिकू दे इ.^{३१}

यातली कालौघाची लय लक्षवेधकतेने खेचून घेते.

डॉ. गावित यांनी उषाकिरण आत्रामांच्या 'बाजा' कथेचा उल्लेख केला आहे- "आपल्या पोरानेही जीवन वेठीचे ओझे पेलण्यातच जाईल काय? या पाथीचा बैल जसा मेडाच्या भोवती गोल गोलच फिरत राहतो, तसेच हे वेठबिगाराचे चाक असेच फिरत राहिल का; आमच्या पिढ्यान्पिढ्याच्या जीवावर?"^{३२}

या व अशा कितीतरी उदाहरणांची दखल घेऊन त्यांचे विश्लेषण वरील मूल्ये विचारात घेऊन करता येईल, परंतु ते स्वतंत्र प्रबंधाचे कार्य आहे. आत्मस्तुतीचा दोष पत्करून १९८५ साली परिमल प्रकाशनाने प्रसिद्ध केलेली माझी 'डांगाणी' बोलीतील 'डांगाणी' ही कादंबरी मूळातून वाचावी.

७. आदिवासी साहित्याचा सौंदर्यशोध आणि आनंदबोध कोणत्या

परिमाणांनी कोणत्या प्रकारे घेता येईल याविषयी मतभेद होतील. आग्रही भूमिकाही घेतल्या जातील. येथे एक वैश्विक सत्य लक्षात घेतले पाहिजे की 'आदिवासी साहित्य' हाही एक मानव्याचा कलात्मक आविष्कार आहे. त्यामुळे आजवर 'साहित्य सौंदर्यशोध आणि आनंदबोध' या संबंदात पुढे आलेले विचार, सूचिते आणि अपेक्षित परिमाणे आदिवासी साहित्याचा स्वतंत्रपणे विचार करण्यास भाग पाडणारी आहेत, हे अधोरेखित होते. 'अवघा वैश्विक मानव एक' हे सूत्र विचारात घेऊन, या चर्चेचा तारतम्याने आणि आदिवासी साहित्याची आस्वाद प्रक्रिया घेण्याकडे विनियोग होणे अभिप्रेत आहे इतकेच.

संदर्भ व टीपा -

१) 'आदिवासी साहित्य दिशा आणि दर्शन' : तुमराम (डॉ) विनायक, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, प.आ. २०१२.

२) तत्रैव

३) तत्रैव

४) तत्रैव

५) तत्रैव

६) तत्रैव

७) तत्रैव

८) 'अक्षरधारा', (संपा.) जाधव मा. मा. (डॉ.), वर्ष ५ वे, अंक पहिला एप्रिल २०१४, 'आदिवासी साहित्याचे मूल्य निकष', ले.डॉ. माहेश्वरी गावित.

९) तत्रैव

१०) तत्रैव

११) तत्रैव

१२) तत्रैव

१३) तत्रैव

१४) 'महाराष्ट्रातील आदिवासी मराठी साहित्य : एक शोध', टंकलिखित प्रबंध, पुणे विद्यापीठ, पुणे २००५, संशोधक लेखक- प्रा. माहेश्वरी वीरसिंग गावित, मार्गदर्शक प्राचार्य डॉ. अनिल नागेश सहस्रबुद्धे.

१५) 'आदिम आविष्कार', गावित (डॉ) माहेश्वरी वीरसिंग, 'आनंदोत्सव प्रकाशन मंच', अहमदनगर, प.आ. २००८.

- १६) तत्रैव
 १७) आदिवासी साहित्य : (संपा.) गुरव (डॉ) धनाजी, वाङ्मय सेवा प्रकाशन, नाशिक, प.आ. ३१ डिसेंबर २००८.
 १८) तत्रैव
 १९) तत्रैव, भुजंग मेश्राम 'आदिवासी जाणीव'
 २०) तत्रैव
 २१) तत्रैव, 'आदिवासी संस्कृती व आदिवासी साहित्य', दीनानाथ मनोहर.
 २२) तत्रैव, आदिवासी साहित्य : प्रेरणा व स्वरूप, डॉ. गोविंद गारे.
 २३) 'आनंदोत्सव' षण्मासिक (संपा.) सहस्रबुद्धे (डॉ) अनिल, 'आदिवासी विशेषांक' १ नोव्हेंबर २००८.
 २४) 'आदिवासी संस्कृती आणि साहित्य : गायकवाड (प्रा.डॉ) चंद्रकांत, 'संगत प्रकाशन', प.आ. २०१०, नांदेड.
 २५) महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका (ऑक्टोबर ते डिसेंबर २०१४) (संपा.) महेंद्र गुंजाळ, निमित्त - समीक्षा संमेलन : विषय साहित्य आणि सौंदर्यशास्त्र, सहभागी- निबंध :- डॉ. सुधीर रसाळ, डॉ. के. रं. शिरवाडकर, प्रा. वसंत पाटणकर, डॉ. मिलिंद मालशे.
 २६) जंगल जिव्हार : कुमरे सुनील, प्र.आ. १ ऑगस्ट २००९
 २७) तत्रैव
 २८) 'वादळ पाऊस' : टोपले (डॉ) महेंद्र लक्ष्मण, मोरया प्रकाशन, पुणे, प.आ. जून १४.
 २९) उनि- आदिवासी साहित्य.
 ३०) उनि- डॉ. गावित प्रबंध.
 ३१) तत्रैव
 ३२) तत्रैव

* * *

उल्लेख सातवा

आदिवासी साहित्यचिकित्सेचा उत्तम मार्ग : लोकबंध चिकित्सा दृष्टी

'आदिवासी साहित्य प्रवाह' म्हणून; स्वतंत्र वाङ्मय प्रवाह आता रूढ झाला आहे. आदिवासी साहित्य संकल्पना मांडण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. त्यात डॉ. माहेश्वरी गावित यांनी आपल्या टंकलिखित प्रबंधात व नंतर त्यावरील ग्रंथात आदिवासी साहित्याची व्याख्या दिली आहे, 'आदिवासी जीवनाच्या वैशिष्ट्यांसह आदिवासी जमातीतील बहुतांशी लोकजीवन हे वन्य पर्यावरणाशी, शेतीनिष्ठेचे व अतीव काबाडकष्टाचे असते. निसर्गावलंबी कष्टमय जीवन, यामुळे त्यांच्या जीवनाला करुणा आणि समाधान या संवेदना अधिक चिकटलेल्या असतात. अलिकडील परिवर्तनवादी विचारांनी या जीवनाकडे पाहण्याची दृष्टी; अज्ञान, दास्य, रुढीग्रस्तता व अन्याय निवारण्यासाठी चळवळ, अशा स्वरूपाची दिली आहे. त्याचाही परिणाम साहित्यनिर्मितीवर होत आहे. वरील वैशिष्ट्यांना आदिमतेची जाणीव किंवा संवेदना असे नाव देता येईल. या सर्व जाणिवांसह प्रकटणारे साहित्य म्हणजे आदिवासी साहित्य होय; असे म्हणता येईल. त्यामुळे आदिवासी साहित्य ही संकल्पना तात्कालिक किंवा वर्णनात्मक अशी न राहता आदिम जीवनाचे प्रकटीकरण व साहित्यातून जीवनदर्शनाबरोबरच परिवर्तन अशा तत्त्वनिष्ठेने प्रकट होते.

अशा प्रकारे प्रकटणारे किंवा निर्माण होणारे आदिवासी साहित्य तीन विभागामध्ये नोंदविता येणे शक्य आहे.

१) आदिवासी जमातीत जन्माने आणि जीवनाने अनुभवविश्वात

राहणाच्या आदिवासींनी निर्मिलेले साहित्य २) आदिवासीतर लेखकांनी वरील वैशिष्ट्यांसकट (आदिवासी जीवन वैशिष्ट्यांसह) निर्माण केलेले काल्पनिक स्तरावरील किंवा भौतिक स्तरावरील, आदिवासींचे अनुभूती विश्व चितारणारे आदिवासी साहित्य ३) परिवर्तनवादी चळवळीने प्रभावित झालेले हेतूपूर्वक निर्माण झालेले आदिवासी साहित्य. या तीनही प्रकारच्या साहित्याचे वैचारिक आणि ललित अशा दोन विभागात परिशीलन करता येणे शक्य आहे.^१

२००५ सालीच्या डॉ. गावित यांच्या प्रबंधात^२ नोंदविलेल्या वैचारिक साहित्यग्रंथाची संख्या शंभरावर आहे; तर आदिवासींच्या लोकसाहित्य व साहित्य यांवरील प्रबंधांची संख्या जवळपास शंभरपर्यंत पोचली आहे. आदिवासींच्या ललित साहित्य कृतींची संख्या मात्र त्या प्रमाणात नाही तरी; तीही संख्या शंभरावर पोचली आहेच. १९८० साली 'चाळीसगाव डांगण परिसर सांस्कृतिक वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास'^३ या क्षेत्रीय समग्र अभ्यासावर आधारित महादेव कोळी, ठाकर, कानडी यांच्या लोकसाहित्याची चिकित्सा करून मांडलेल्या या प्रबंधाने क्षेत्रीय अभ्यास व आदिवासी लोकसाहित्याच्या अभ्यासाला मोठी चालना दिलेली दिसते. डॉ. गोविंद गारे यांची महाराष्ट्रावरील आदिवासी ग्रंथ संपदा सांस्कृतिक व सामाजिक जीवन दर्शन घडविणारी आहे. डॉ. सहस्रबुद्धे यांच्या पूर्वी भाऊ मांडवकर (कोलाम), सुधाकर कुलकर्ण (कातकरी), नारायण चौधरी (पावरी), नंदा देशपांडे (काकरी), जनार्दन रानडे (वारली), सुहासिनी लहु (कोळी), एस. वीणा (माडिया) अशा काही अभ्यासकांनी प्रामुख्याने बोलींचा व स्वरचित लोकगीते, लोककथा यांचा अभ्यास केल्याची नोंद डॉ. गोविंद यांनी घेतली आहे.^४ आदिवासी बोलींच्या अभ्यासाचे कुतूहल वाटणे साहजिकच होते. त्यामुळे प्रथमतः बोलींचा आणि नंतर त्याच संदर्भाने लोकसाहित्याच्या अभ्यास घडलेला दिसतो. आदिवासीतर आणि आदिवासी लेखकांनी निर्मिलेलं ललित लेखन हे प्रामुख्याने १९७५ नंतरचे आहे असे म्हणणे वावगे ठरू नये. त्यापूर्वी काही लेखन घडले नाही असे नाही. आदिवासी साहित्याची परंपरी थेट 'गोंडवनातील प्रियवंदा' क्रीरार्तार्जुनीय कथा येथपर्यंत नेता येईल. गोंडी बोलीच्या बाबतीत तर हे दावे खूप मागेपर्यंत खेचलेले पाहावयास मिळतात. ह्या सर्व गोष्टी चांगल्याच आहेत; असे म्हणता येणार नाही. आज मात्र कादंबरी, कथा, नाटक, प्रामुख्याने कविता इ. सर्व प्रकारात आदिवासी साहित्य उपलब्ध आहे.

७.१ बोली, लोकसाहित्य व साहित्य यांवरील चिकित्सा लेखन :

शाब्द परंपरा किंवा भाषाद्रव्य यांशी संबंधित अशी तीन क्षेत्रे म्हणजे बोलीभाषा, लोकसाहित्यातील शाब्द परंपरांचा ललित साहित्य होय. (वैचारिक साहित्याचाही यात विचार करता येईल.) भाषा हे; मानवी भावना, संवेदना अनुभव यांचे मानवी समूहात आदानप्रदान करण्याचे माध्यम आहे; हे आपण मान्य करतोच. परंतु भाषेची एवढीच व्याप्ती नसते. भाषा म्हणजे मानवी समूहाची समग्र संस्कृती होय. इतिहास, वर्तमान आणि भविष्यासह मानवी समूहमनाचे प्रगटीकरण करण्याचे सामर्थ्य भाषेत असते; हे सर्वमान्य आहे. बोलभाषा म्हणजे त्या त्या लोकसमूहाची लोकसंस्कृती प्रकट करणारा चैतन्यमय प्रवाह असतो. मानवी मनाचा अर्थात माणसाचा आणि त्यांच्या संस्कृतीचा शोध घेण्यासाठी बोलभाषेच्या अभ्यासाकडे लक्ष गेले असल्यास नवल नाही. विशेषतः आक्रमकांचे आणि साम्राज्यवाद्यांचे, राज्य संपादण्यासाठीचे हळुवार आणि हुकमी साधन म्हणून; याकडे लक्ष गेले. मिशनऱ्यांचे प्रयत्न हे या प्रकारचेच प्रयत्न होत. महाराष्ट्रातील आदिवासींच्या भाषापरंपरांकडे देखील याच तऱ्हेने लक्ष गेले.

बोलीचा अभ्यास प्रामुख्याने भाषाविज्ञान आणि उच्चारविज्ञान (लिंग्विस्टिक्स आणि फोनेटिक्स) या अंगाने केला गेला. वर्णनात्मक भाषाविज्ञान, ऐतिहासिक भाषा विज्ञान आणि अलिकडील काळात सामाजिक भाषाविज्ञान या अंगांनी झाला. यासाठी (डायलेक्ट) बोलीचे नमुने अभ्यासले गेले.

लोकसाहित्याचा अभ्यास मात्र आदिवासींच्या समग्र सांस्कृतिक, सामाजिक आणि भाषिक अंगांचा म्हणून महत्त्वाचा ठरला. महाराष्ट्रातील अनुसूचित जमाती म्हणून शासकीय पातळीवर सत्तेचाळीस जमाती नोंदविल्या आहेत, त्यांच्या पोटजमातींचा विचार केला तर ही संख्या १४० पर्यंत जाते. याचाच अर्थ आदिवासी सत्तेचाळीस विविध लोकसमूहांच्या लोकसाहित्याचा अभ्यास हा एक भाग आणि त्यांचा परस्परशी तुलनात्मक स्वरूपात अभ्यास अशा दोन्ही स्तरावर हा अभ्यास महत्त्वाचा घडला आहे आणि घडतो आहे.

भारतीय स्वातंत्र्योत्तर काळातील सार्वत्रिक व शक्तीच्या शिक्षण प्रसाराचा मोठा फायदा, आदिवासी विभागात जाणवतो. अद्यापही निरक्षरांचे प्रमाण मोठे असले; तरी आदिवासी विकास योजना आणि शिक्षणप्रसार यासह आरक्षण; यांच्या संयुक्त परिणामातून अनेक शिक्षितांची प्रतिभा जागृत झाली, संस्कारित

झाली, स्वयंभू व स्वयंप्रेरकही बनली. त्याचा दृश्य परिणाम म्हणजे महाराष्ट्रातील आधुनिक मराठी साहित्याप्रमाणे आदिवासी क्षेत्रातही कादंबरी, कथा, नाटक, कविता, आत्मचरित्र, चरित्र, प्रवासवर्णन, ललित स्फुटलेखन, वैचारिक लेखन, वर्तमानपत्री लेखन होऊ लागले. गेल्या पंचवीसतीस वर्षात या साहित्य प्रवाहाने बाळसे धरले आहे. स्वाभाविकपणे सुशिक्षितांमध्ये विद्यापीठ स्तरावर आणि नियतकालिकांमधून या साहित्यावर चिकित्सा आणि संशोधन होऊ लागले. डॉ. विनायक तुमराम, डॉ. माहेश्वरी गावित ही या क्षेत्रातली ख्यातकीर्त व्यक्तिमत्त्वे होत. आदिवासी साहित्याचा अभ्यास चर्चा संमेलनातही होऊ लागला. आदिवासी साहित्य संमेलने म्हणून स्वतंत्रपणे नऊ दहा प्रयत्न आजवर झालेले दिसतात.

७.२ आदिवासी साहित्य चिकित्सेची दृष्टी :

आदिवासी साहित्य प्रसिद्ध होऊ लागले तेव्हा; स्वाभाविकपणे त्यावर अभिप्राय प्रक्रिया सुरू झाली. आदिवासी साहित्याचे नेमके वेगळेपण सौंदर्य आणि दर्जा, कोणत्या मोजपट्ट्या लावून ठरवावा हा प्रश्न पडला असला तरी; इंग्रजी समीक्षा पद्धती आणि भारतीय रस चर्चा समोर होती. त्यांच्याच परिमाणाचे मोजमाप लावून; चिकित्सा होऊ लागली. अद्भुतता, अनोखेपण, वेगळा अनुभव, नवी क्षितिजे या पलिकडे ग्रामीण, प्रादेशिक अशी विशेषणे लावून चिकित्सा होत राहिली. गहिवरलेपणाने जीवनानुभव घ्यावा, श्वास रोखून जीवनानुभव घ्यावा. रानचा थरार अनुभवावा, या पलिकडे ही चिकित्सा जाताना दिसत नाही. संस्कृतीचे मूळस्रोत, सर्व भूतमात्रांवर लाभावीण प्रीत करीत, डोंगरदऱ्या, उनवारा, जंगलझाडी, वन्यप्राणी यांच्याशी नातं सांगत. साथसंगत आणि संघर्ष करीत जगणारं जीणं, जीवन असा अनुभव घेताना रानची स्वच्छंद पाखरं, अस्मानी आणि सुलतानीच्या लहरीनुसार अज्ञान दास्य अन् लाचारीसह जगणाऱ्या वन्य मानवी समूहांचे मागासलेपण नोंदविण्यात समीक्षा गढून गेली. एवढेच काय परिवर्तनवादी चळवळीच्या, त्यातही आंबेडकरी चळवळीच्या प्रभावाने, स्वस्पर्शापेक्षा अन्यस्पर्शी जाणीवेतून परिवर्तनाचे भारलेपण आणि आवेश सांभाळत साहित्य येऊ लागले आणि नकळत दलित साहित्याची अस्पर्शतेची, नकार विद्रोहाची परिमाणे साहित्याला लावणे सुरू झाले. दुसऱ्या बाजूला कष्टकरी कामकरी चळवळीचे, अर्थात साम्यवादी चळवळीचे, वैचारिक बंध कम्युनिटी कार्यकर्त्यांनी बिंबवले. त्यांचे पडसाद साहित्यात उमटू लागले आणि साम्यवादी भूमिकेतून आदिवासी

साहित्याकडे पाहण्याचा प्रयत्न सुरू झाला. एकूणच आदिवासी साहित्याला न्याय देण्याचे पारंपरिक आणि तथाकथित नवे विचारविश्वाचे प्रयत्न सुरू झाले. त्यातूनच आदिवासी साहित्याची चिकित्सा धडपडत पुढे पावले टाकते आहे. या तऱ्हेने मूल्यशोध करण्याचा ध्यास एक प्रकारे दमछाक करवतो आहे; असे म्हटले तर वावगे ठरू नये.

७.३ बदललेल्या साहित्यविषयक दृष्टिकोनाचे स्वागत करूनच वाटचाल :

देशज म्हणून असलेल्या, शाब्दपरंपरांचा जास्तीतजास्त उपयोजन करून निर्माण झालेल्या प्रतिभाजन्य साहित्याचे परिशिलन करताना भारतीय रसचर्चा आऊडडेटेड झाल्याची हाकाटी करीत, आधुनिक समीक्षा पद्धतीचा वापर करीत या अस्सल देशज साहित्याचे, चिकित्सा प्रयत्न काहीसे अपुरे वाटले तरी; संभ्रमित अवस्थेत त्याच स्वरूपाने प्रयत्न होत राहिले. आदिवासी वैचारिक साहित्याचा विचार करता; त्यात प्रामुख्याने समाजशास्त्रीय स्वरूपाचे, अर्थशास्त्रीय स्वरूपाचे लेखन अधिक आहे. काही लेखन संस्कृती आणि समाज यांच्या स्वरूपाचे वर्णन दस्तऐवजांच्या स्वरूपात केलेले आढळते. साहित्यिकांच्या आणि अभ्यासलेल्या समूहातून सक्षम समीक्षकांचा वर्गही तसा अद्याप निर्माण होतो आहे.

दलित साहित्याच्या समीक्षेसाठी वेगळा मार्ग शोधावा काय? या प्रश्नाभोवती बरेच विचारमंथन झालेले आपण अनुभवले आहे.

येथे एक गोष्ट स्पष्टपणे लक्षात घेतली पाहिजे की; ललित साहित्य कलात्मक स्वरूपातील संस्कृती टीका असावी तरी; मानवी समाज आणि मनाचा यथार्थ दर्शन घडविण्यासाठी प्रतिभा जे शैली उपाय स्वीकारते त्यात बोलीभाषा हा उपाय सर्वात महत्त्वाचा ठरतो. बोलीतील वाकप्रचार वैशिष्ट्यपूर्ण शब्दसमूह, म्हणी, प्राक्कथा, सणोत्सव, श्रद्धांचे आकार बंध, अनुभव संचिताचे समूहमन सापेक्ष शब्दबंध, लोकगीते, लोककथा, कोडी, उखाणे, भावात्मक व अभावात्मक संकेत, सृष्टीव्यवहार, कृषीव्यवहार, व्यापार उदीम, सामाजिक व कौटुंबिक व्यवहार, न्याय, देवधर्म, शुभाशुभ विषय करताना चेटूकभूत, इतिहास, सांस्कृतिक इतिहास आदींचे समूहमनातील धारणापासून स्वरूपातील लोकाकार अर्थात लोकबंध पारंपरिक शाब्दस्वरूपात वावरत असतात. त्यांचा वापर प्रतिभा हे द्रव्य सौंदर्यभावनेसह आणि जीवन संवेदनांसह स्वीकारून चपखलतेने साहित्यात मांडते. प्रमाणभाषा आणि बोली यांच्या सीमारेषा

जमतील तेवढ्या पुसट करीत प्रतिभावळाने बोली लेखनशैलीवर स्वार होते. त्यामुळे ग्रंथसाहित्याचे पारंपरिक किंवा तथाकथित अभिजात संरचनाकार कोसळतात आणि आदिम संवेदनांसह संरचनाकारांचा; चमत्कृतीशक्ती, कल्पनाशक्ती, प्रज्ञा, सौंदर्यभावना अर्थात एकूण प्रतिभाशक्ती उपयोजन करू लागते; अशा आदिम स्वभावजात साहित्यकृती निर्माण होतात; तेव्हा त्यांची चिकित्सा बोलीतील या शाब्द आकारात दडलेल्या शब्दापलिकडील अंतःस्त्रोत स्वरूपातील व भावविश्व उलगडत आस्वाद घेण्याचा प्रयत्न करावा लागतो. येथेच परंपरा चिकित्सा पद्धती गोंधळात सापडतात. दलित साहित्याच्या बाबतीत हेच घडले आहे. मात्र पारंपरिक चिकित्सा पद्धतीनुसार वाटचाल करीत राहिल्यानेच ह्या अपूर्णतेची कल्पना आली. यासाठी समीक्षेच्या किंवा चिकित्सेच्या नव्या आयामाचा शोध करणे क्रमप्राप्त असते.

७.४ आदिवासी साहित्य चिकित्सेची लोकबंध चिकित्सा दृष्टी :

लोकबंध चिकित्सा किंवा लोकबंधात्मक चिकित्सा हा चिकित्सेचा मार्ग सर्व प्रकारच्या साहित्याची, आशयनिष्ठ व अभिव्यक्तिनिष्ठ चिकित्सा सर्वांगाने व सर्वार्थाने साधण्यास उत्तम मार्ग होय. या समीक्षापद्धतीला 'लोकतत्त्वीय समीक्षा' असे नावही काही अभ्यासकांनी दिलेले आहे. परंतु 'लोकबंध' या शब्दाची व्यापकता आणि अर्थपूर्णता यापूर्वीच स्पष्ट केली आहे. 'लोक'चे समूहमनाने जगणे अनादिअनंतपणे सुरू आहे; हे कोणी नाकारत नाही. हे जगणे, ज्या परंपरागत आणि परिवर्तनशील धारणासूत्रांनी, तत्त्वांनी किंवा मनःशक्तींनी वर्तनपरंपरा, वस्तुपरंपरा आणि शाब्द परंपरांनी दृष्ट होते किंवा अनुभवास येते; ते सर्व मौखिक परंपरातील लोकाकार असतात, लोकसूत्रे असतात. ते लोकाकार ज्या शाब्द परंपरांनी वर्णित होतात त्या शाब्दपरंपरांना समूहमनाच्या समग्र अस्तित्व स्वरूपाचे किंवा लोकधारणाशक्तीचे, एकात्म जीवनप्रणालीचे प्रतिमारूप प्राप्त झालेले असते. या दृष्टीने विचार केला तर बोलीतील शाब्द परंपरा समूहमनालाच प्रकट करीत असतात. अनुभवांचे संचित त्यात असतेच. तसेच भावना, कल्पना आणि विचार व्यक्त करण्याची सामर्थ्य त्यात असते. उदा. 'जत्रांच्या वक्ती' या शाब्द रूपात समूहमनातील जत्रेचा समग्र आकार तपशीलासह व्यक्त होत असतो. ते समूहमनाचे स्पंदन असते. अन्य तपशीलाचे वर्णन करण्याची आवश्यकताच नसते. 'पेर झाली पका पाणी उपाशी रानी', 'फडकीशी चाळा सुरू होता' यात साधन वर्तन आणि मन यासह मनातील समूहमनाची धारणा सांभाळणारे Folktypes Elements लोकाकार

व्यक्त झालेले दिसतात.

चिकित्सेचा उद्देश जर आकलन आस्वाद आणि मूल्यमापन या त्रिविधतेने वाचक, अभ्यासक, उपास्पादक, संशोधक सापेक्ष असतो असे मान्य केले आणि प्रतिमेचा आविष्कार मानवी जीवनाच्या समग्र अनुभवसंचिताच्या स्पंदनासह नाविन्यपूर्ण संवेदनात्मकतेने झालेला असतो; हे मान्य केले तर लोकसाहित्य स्वरूपातील लोकबंधाचे स्वाभाविकतेने किंवा प्रज्ञापूर्वक; तसेच कलानिर्मिती भूमिकेतून घडलेले उपयोजन अथवा स्वाभाविक प्रकटीकरण, समावेशन, यांवर शोधकतेने लक्ष वेधून गुणात्मक पाहणी करण्याचा प्रयत्न झाल्यास साहित्याची उकल अधिक आस्वादक व समूहमनात जगणाऱ्या पात्रांच्या मनोविश्लेषणासह, भावविश्व उलगडून दाखवून; पुनःप्रत्यय व नवानुभव घडविणारी होऊ शकेल. सर्वच साहित्याच्या बाबतीत हे परिमाण लावता येईल, त्यास आदिवासी साहित्य अपवाद असण्याचे कारण नाही. उलट पक्षी आदिवासी, दलित, ग्रामीण क्षेत्रांच्या बाबतीत बोलीभाषेवर ग्रंथभाषेचा प्रभाव फारसा नसणाऱ्या क्षेत्रात; ही चिकित्सादृष्टी सौंदर्यशोध आणि आनंदबोध घडविणारी ठरेल. अशा तऱ्हेने साहित्य चिकित्सेचे प्रयोग 'लोकतत्त्वीय समीक्षा' स्वरूपात डॉ. रा. चिं. ढेरे, डॉ. तारा भवाळकर आदींनी केले आहेतच. मी 'लोकबंध' आणि 'लोकसाहित्य संशोधन पद्धती' या ग्रंथात 'संकल्पना व प्रयोगन या स्वरूपात मांडलेल्या परिशिष्टांत प्रयोग करून दाखविले आहेत. ही समीक्षा पद्धती थेट समूहमनाला स्पर्श करणारी असल्यामुळे ती अधिकाधिक लोकप्रिय होत आहे. बोलीतील प्रत्येक पद हे खरेतर मौखिक परंपरेतील शाब्द लोकसाहित्याचेच असते. ते शब्दापलिकडला भावपूर्ण संवाद घडविणारेच असते त्यादृष्टीने लोकसाहित्याचे ललित साहित्याला जे योगदान मिळालेले दिसते ते शरीराला आत्मतत्त्वाचे योगदान असावे तितके सामर्थ्यवान असते.

७.५ विविध आदिवासी साहित्यकृतीतील प्रातिनिधिक स्वरूपाक लोकबंध पाहणी :

१) 'चाळीसगाव डांगाण परिसर : सांस्कृतिक, वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास' या क्षेत्रीय अभ्यासपूर्वक आदिवासी महादेव कोळी, ठाकर, हेटकर कानडे, तलवार कानडे या आदिवासी आणि भटक्या लोकांच्या लोकसाहित्याचा आणि बोलीचा अभ्यास केला. प्रत्यक्ष वास्तव्य, निरीक्षण, नोंदी आणि दैनंदिन जीवनात सहभाग करून त्यांच्या बोली, लोकसाहित्य

यांतील जीवनधारणा समजावून घेतल्यानंतर अभ्यासावर आधारित संपूर्ण काल्पनिक स्वरूपात 'डांगाणी'^६ या कादंबरीचे लेखन केले. हे करीत असताना संवाद बोलीभाषेत मांडलेच तथापि वर्णने आणि निवेदनांची भाषा शक्य तेवढी म्हणजे जवळजवळ पंचाऐंशी ते पंचाण्णव टक्के बोली स्वरूपातच उपयोजिली. पंचाऐंशी साली प्रसिद्ध झालेली ही कादंबरी. प्रादेशिक भाषेतील म्हणून गणली गेली. वास्तविक अहमदनगर जिल्ह्यातील अत्युच्च सह्यशिखरांचा हा प्रदेश आहेय तेथे एकशेपंचवीस गावे सलग आदिवासी महादेव कोळ्यांची आहेत आणि त्यांना जोडून सलग ठाकरवाड्या आहेत. त्या क्षेत्रातील या आदिवासींच्या जीवनावरील ही सामाजिक कादंबरी. डॉ. विनायक तुमराम आणि डॉ. माहेश्वरी गावित यांनी आदिवासी साहित्यात या कादंबरीचा परामर्श घेतला आहे. तीत वैपुल्याने लोकबंधाचा वापर केला आहे.

अ) संवाद

१) दचकलेली राधा लटक्या रागानं म्हणाली, "असा आबगीच येत्यारं, मी पलडे असते तं?" एका हातानं पोहरा घेत पिन्या म्हणाला, "असाच उडालो असतो इहीरीत, आन तुला पवऱ्यासारखा नीट वर काहाडला असता, माह्या हाताना उखळून" राधीला हसू फुलटं, "मारवतीच हाये रं मोठा"^७ (पृ. ८५) पोहरा, पोहऱ्यासारखं मारवती, हे शब्द. भरल्या मारल्यापणाच्या प्रतिमा बनून कथा आशयघन करतात.

२) सकाळी घरापाशी आल्यावर भाग्या पिन्याला रात्रीचा इंढ्रीला प्रकार लक्षानं सांगितला. मंगळानं दोघांना धीर दिला, "ह्यात बाहेरचा आट्या. पर पायजा. तीठ ममयला नियाचा असनं तं म्हावाला काय नही. राती म्या त्या चेहड्याला पका झोडलाय" लक्षाच्या बा नं सांगितलं. बाहेरचा, चेहरा, यांतून आदिवासी जीवनातील भूतप्रेतपिशाच्च, लागीर इ.चा प्रभाव तर जाणवतोच तथापि 'म्या त्या चेहड्याला पका झोडलाय' या शब्दांतून शहरात स्थलांतरित झालेल्या आदिवासींच्या संभ्रमावस्थेचीही कल्पना येते. हे साधे बोल भाषेतील शब्द आदिवासी जीवनातील समजुती, भेदरलेलं मन, श्रद्धा, परिवर्तन हे सारं^८ (पृ. ८४) सूचित करतात.

३) "अरं वाघेश्वरा, महादेवा, अरं, आम्हा कोळ्या ठाकरांच्या कर्मांला ह्या काय लावलाय रं, अरं दुःखाना कमितो आन् सुखान खातो, त्यो घास कारं खाऊ घेत न्हाईस! अरं तुह्या असऱ्यानं डांगाणी जगताय, त्येनी काय करावं?"^९ (पृ. ८७) "वैद्यदेवाची देवकथा हा सुखदुःखाचा धारणा बंध, येथे

आदिवासींच्या कष्टमय जीजीविषेचा आधार हिंस्त्रश्वापदरूप वाघदेव झालेला पाहून वन्य जमातीचा लोकबंध वनांना आणि श्वापदांनाही देवत्व बहाल करताना दिसतो.

ब) वर्णने

१) शिंगात बुडून गेलेल भाया अन् इंदी, टेंभ्याच्या उजेडात अन् आंब्याच्या डांगल्यांच्या मांडवात खुलून दिसत होते. इंदीच्या करवल्या जोरात ठेक्यात गाणी म्हणत होत्या -

मह्या बापाना मळा दिला गं दिला गं ।

मला कळीत नही केला गं केला गं ।^{१०}

बाप कस्याला लोभी झाला लोभी झाला गं ।

बाशिंगात बुडणं, टेंभे करवल्यांची गाणी यामुळे वाचक आदिवासींच्या विवाह प्रसंगी प्रत्यक्ष उपस्थितीचा अनुभव घेतो.

२) डांगीबैलाचं जगी प्रदर्शन... राजूरचा नांघ्या, अंबेवणंगचा पारू घाटघराचा बाशिंग्या कोळटेंभ्याचा जान्या, फोफसंडीचा गेल्या असे कितीतरी 'वळू अवघ्या डांगाणातून जमा झालेले होते.'

अगा गगा गगा । पक जनवार । ह्या टायमाचं परदर्शन मंजीतं ह्याचय ।^{११} (पृ. ९) वळूंची नीवं, वळूंचं व्यक्तिमत्त्व प्रकरणात आदिवासींच्या मनातील जनावरांविषयीचं श्रीमंत प्रेम प्रकटवितात तर 'ह्याचय!' सारख्या उद्गारातून भव्य प्रदर्शन डोळ्यासमोर उभं करण्याची ताकद आहे. निवेदने सूर्य माथ्यावर आल्यापासून निघालेलं वऱ्हाड अंधार पडता पडता भंडारदऱ्याल पोचलं. मारुतीच्या देवळात जोनोसवाडा दिला होता. भोग्या बरोबर डांगाणीतली बांडे, रोंगटे, भांगरे, इदे, भागीत हिले मंडळी आली होती. वऱ्हाड आल्याबरोबर शेवंती झाली. टेंभे पेटले. किनऱ्या आवाजातली गाणी सुरू झाली.^{१२} (पृ. २७-२८) लग्नाचेही प्रत्यक्ष वर्णन करावे हे निवेदन आदिवासींचे लग्न उभे करते.

२) 'अहिनकुल' या ऐतिहासिक कादंबरीत कोंबडनाचातील पारंपरिक लोकगीते उदा. डांगरीच्या आळ्याव, पाय मी कसं द्यावं, शके मह्या मेव्हणीचं नाव मी कसं घ्यावं.^{१३} (पृ. ५७) लग्नोत्सवातली गाणी पृष्ठ १३०, ३१, ३२ ओळ पृष्ठ १४६, ४७ या लोकगीतांच्या पेरणीने अवघे आदिवासी लोकजीवन उभे होते. आतील संवाद वर्णने यांतही बोलीचा वापर केल्याने वातावरणात निर्मिती झाली आहे. ऐतिहासिकतेचे संदेशन घडले आहे.

३) 'कातळी निखारे'^{१४} या एकांकिकेत बोलीतून आदिवासींची

स्वराज्यनिष्ठा आणि आत्माभिमान प्रकट झाला आहे.

४) 'अभुज माड'^{१४} या कविता संग्रहातील नागीण, गोंदण, झांबरी सुईणीचा डोस, नाहा तू नाहा, कोडी म्हसा जत्रेचा तमाशा, आदिमाया, भुजेडा, साती अप्सरा, खोडकीड्याच्या खोडी वाहे, कडू बेनं, अशी कवितांची नावं आपल्या आदिवासींच्या जीवनापर्यंत पोचवितात आणि आदिवासी भावविश्वाचा अनुभव घडवितात. ही सर्व नावे लोकसंस्कृतीतील पारंपरिक शब्द प्रतिमा आहेत.

५) 'उलगुलान'^{१५} हे मेश्रामांनी कविता संग्रहाला दिलेलं नाव आदिम संस्कृतीच्या सर्वकश अस्मितापूर्ण उठावाचं प्रतिमांना प्रतिनिधित्व करतं. या संग्रहात गोंडी कविता, परधानी कविता, नागपुत्राच्या कविता, गोरमाटी कविता, यांत मूळ बोलीतील कविता आणि अनुवाद अशी मांडणी केली आहे. या अनुवादात सुद्धा लोकपरंपरेतील प्रतिमा तशाच्या तशा नोंदविणे क्रमप्राप्त झाले आहे. त्या तशा नोंदविल्याशिवाय त्यातील भावघनता उलगडत नाही. उदा. 'पाऊस' मध्ये तेना गंगाल वोव्हा रं!' चा अनुवाद 'हे गंगाळ फोड रे' असा करावा लागला. त्यातील 'गंगाल' ही ढगांसाठी अतिशय बोलकी प्रतिमा आहे. गंगाजल - गंगाळ, गोंडी बोलीची पुरातन भाषा कल परंपराही त्यातून प्रकट होते.

६) 'वाहरू सोनवणे यांच्या निवडक कविता'^{१६} मधील कवितांत आदिवासी उत्थापनाची चळवळ आदिवासी जीवन चित्रणासह रंगविली आहे. उदा.

हिरवळ जंगलात
गळून पडलेल्या
सागाच्या पानासारख्या
फाटक्या, त्या झोपड्या!
जंगलातली जंगली माणसं
कंदमुळं खाणारी,
पण.....

कंद नाहीत, मुळं नाहीत;
ती केव्हाच संपून गेलीत
अफाट भूकेच्या खपाट

पोटात

हिरवाळ जंगलातील नागडी पोरं
आदिम साम्यवाद आणि गुलामगिरीचे
खेळ खेळत होती मातीत
झोपडी समोर

'गळून पडलेले सागाचे पान' ही प्रतिमा आदिवासींचे जंगलातील जीवन आपल्यासमोर उभे करते. ऋतुचक्रावर आस्मानिशी निबिडतेतील आदिवासी जीवन त्यातून उभे राहते. 'आदिम' या शब्दातून अवघ्या चराचरावर, भूतमात्रावर समदृष्टीने प्रेम करणारा आदिम माणूस उभा राहतो. त्याचबरोबर अस्मानी बरोबर सावकारीच्या सत्तेच्या संस्कृतीच्या गुलामगिरीत राहणारा आदिवासी उभा होतो ते 'जंगलात नागडी पोर' या प्रतिमेतून.

७) 'वणसूर्य'^{१७} या पुरुषोत्तम सेडमाके यांच्या कवितेत काटेरीवाट, काजव्यांचे लिपलिपने सूर्य, जबडा, अजगर, राणी दुर्गावती, तंत्याभील गोंडवन हे उल्लेख आदिवासींचं जंगलं, डोंगर, दर्यातलं झुंजार जीवन प्रकट करतात.

८) 'पाखरं'^{१८} या बाबाराव मडावींच्या कवितांत बिरसा, जाळे, पाखरा, ठिणगी, माय, रान, सिंहीनी, वणवा, फोड डरकाळी या कविता शीर्षकांतून आपण आदिवासी जीवनात खेचले जातो -

जंगलाच्या आगीत
पाखरांच्या झाडावरील खोपा
जळून उद्ध्वस्त झाला
खोप्यातील अंडीपिळी
कोळसा होऊन खाक झाली
चिमण्यांचा चारा घेऊन
आलेली माय दृश्य पाहून
धाय मोकलून रडली
तिनं लेकरांची
राख गोळा केली
तिच्या डोळ्यातील अश्रू
एकच प्रश्न विचारीत होते
ही आग कोणी लावली
हा वनवा कोणी लावला?

आस्मानी सुलतानीच्या लहरी सत्तेचे गुलाम म्हणून जगणाऱ्या आदिवासींच्या होरपळणाऱ्या जीवनाचं हे आदिम संवेदनेतून 'पाखरांचा खोपा' मधून प्रकट होणारे चित्रण, प्रश्नांना मूकेपणाने आणि प्रश्न घेऊन सामोरे जाणारे जीवन, चित्रीत करतं. 'वनवा' हा जंगलाचा प्रलय नित्य अनुभवणारी ही रान पाखरं पुन्हा पुन्हा खोपा बांधत जगणारी येथे पाहावयास मिळतात.

९) 'म्होरकी'^{३०} या उषाकिरण आत्राम यांच्या कवितांच्या, रान केवड्यांनो, सूर्याचे वारस, सावधान पंख भाजलेले गरूड येत आहेत, प्रकाशाचे डोले, म्होरकी, केवड्याची माळ केसात बांधीन, काळा अंगठा, बिरसा मुंडा या शीर्षकांसह आपण आदिवासी जिण्याचे सुखदुःख अनुभवतो.

'पयसाची लाल आग व्हय' या कवितेतील -

करवल्या थंडीत केस धुवून
चोपूनचापून धडकं नेसल्यावर
डोस्क्यातली कणी खोबरा
चपापत गळ्यातली बंदी गुंजा शिंपल्यांची माळ
ती निरखू लागली आरसा...
तवा नवरा वरडला -
ढोलक्याच्या तावासारखा
राणे! एवढा शिणगार करू नगं...
तुळे शिणगार कायले पायजल?

आथे तं... रानात फुलावं कांट्यांत - अशा कवितेत करवती थंडी, धडकं, बंदी-गुंजा शिंपल्यांची माळ, ढोलक्याचा ताव - ही शब्दकळा आदिवासी जीवनदर्शनातील स्त्री जीवनाचं चित्र उभं करते. ही शब्दकळा आदिवासी बोलीतील शाब्द परंपरा आहे.

१०) 'सुक्या सुकूम'^{३१} या वसंत कनाके यांच्या चळवळीच्या साधनरूप कवितांतही बिरसा, शोध, वनवासी, ढोंगी, तेंदुपत्ता या कवितांतून आदिवासींच्या न्यायासाठी झगडताना वादळी तुफान, मशाल, उलगुलान, आदिवासींचा पिंपळ तिथं मुंजे होती जमा, वनवासी, गिधाडे, लचके, नरबळी, ठेकेदाराचे लांडगे या शाब्द प्रतिमांबरोबर 'गाव' मध्ये 'गाव'चं स्वयंपूर्णत्व रंगवताना

फु बाई फू, फुगडी फू
कोणी द्या राणी, कोण घ्या राजा

चापाबाई चापा, तेलगी चापा

जाईचं लुगडं, वाण्याची चोळी...

या लोकगीताचा वापर करून रंगत आणली आहे.

११) 'येथून पुढे'^{३२} कविता संग्रहात प्रभू राजगडकर आपल्या 'भाकरीचा लाडीर' कवितेत आदिवासींसाठी सूर्यपुत्रे ही प्रतिमा वापरतात. 'पाच कवितांत' त 'ढगाळलेलं आभाळ न पाऊस' या प्रतिमांमधून प्रकटलेलं मन. अनियत झरा, कुत्र्याच्या छत्र्या, 'खंबीर झाड', 'रस्ते' मधील घनदाट जंगल, 'सुकलेली बाभूळवन ओरोबडून निघालेले त्याचे गिट्टी रोग' या निसर्ग प्रतिमा आदिम संवेदना जागवतात.

१२) 'जागवा मने पेटवा मशाली'^{३३} या कविता संग्रात वामन शेळमाके यांनी 'मुक्तीचा संघर्ष'मध्ये 'वनवासी पुत्र'ची वास्तव अवस्था चितारली आहे. जंगलचा राजा यांसह अन्य कवितांत वनराई, सूर्यतेजबाणा, वनवीर, लाव्हारस, 'सातपुड्याच्या महादेवाचा कोरकू', काजव्याचा प्रकाश, पाझर, झुंज, वनमाणूस, दगडाची उशी, धरतीचे पांघरुण, आकाश, चादर आंधारी गुहा, घायाळ पाखरांचे थवे आदि उल्लेखातून निखळ आदिम संवेदना जागवते.

१३) 'अस्मिता दर्श'^{३४} या चळवळीला वाहिलेल्या कविता संग्रहात वसंत कुलसुंगे 'आदिवासींचा दैवत भारी । भितली न त्याची गिरिजानारी', 'आदिवासी समाज सारा कुलगोत्राचा आहे पसारान, 'गोंडवनात राज गोंड राजा झाला', 'गोंडवनाना हे गोंडांचे हे राष्ट्र क्षत्रियांचे', 'आदिवासी समाज गोत्रवादी आहे', 'चार पाच सहा, सात देव सांगणारे, कुणी कुणाचे ते बंधू कुणी कुणाचे सोयरे', 'येथील आदिवासी राजे, इतिहास घडवून गेले' या उल्लेखातून आदिवासी आदिमतेची आदिम अस्मिता जागवून एक होण्याचे आवाज करतात. मौखिक परंपरेतून आलेली गोत्रे, दैवते, इतिहास यांचा उपयोग केल्याने कविता तेजस्वी बनली आहे.

१४) 'जंगल जिव्हार' या लेखसंग्रहात चामुलाल राठवांच्या कवितांतील आदिवासींच्या स्थितीगतीचे वर्णन 'आमची काटकी गोधड' खाण, या प्रतिमांतून केल्याचे नोंदविले आहे. कुसुमताई वाघ यांच्या कवितेतील 'आता वेदनांचे वादळ घेऊन अस्तित्व शोधयत मी जंगल जिव्हाऱ्यासह चव्हाट्यावर सुद्धा' या शब्दांत आदिवासींचे वास्तव मांडण्याचा प्रयत्न आहे. यातील वादळ, जिव्हार या प्रतिमा आदिमतेचा हुंकार घडवितात.

१५) 'रामकथेची मौखिक परंपरा'^{३५} या ग्रंथात आदिवासींतील मौखिक

परंपरेतील, संभाळ, मुंडा परधान, बैगा, भिल्ल, पावरा, कोरकू आदि जमातीतील रामकथांचा उल्लेख आहे. आदिवासी साहित्यात विशेषतः शबरीचा संदर्भ मोठ्या प्रमाणावर येतो तसाच सीता मायीचा संदर्भ दिसतो.

येथवर विविध साहित्यकृतीतील तुरळक उदाहरणे घेत लोकबंधांच्या उपयोजनांचा आदिवासी साहित्यातील प्रवास अनुभवला. साम्यवादी आणि आंबेडकरी चळवळीचा प्रभाव एकूणच आदिवासी साहित्यावर जाणवतो. त्यातील आपल्या जीवनाला लावण्याचा प्रयत्न करीत आंबेडकरी वा साम्यवादी आविर्भावाने आशय आणि अभिव्यक्ती करण्याचा या शिक्षित आणि चळवळीतील मंडळींनी प्रयत्न केला असला तरी त्यांना आदिम संवेदना व्यक्त करताना मौखिक पारंपरिक प्रतिमा, शब्द, संदर्भ, दैवतकथा, लोककथा, लोकगीते यांचा वापर करावा लागला आहे; कारण तीच त्यांची मुळ संवेदना आहे. या वापरामुळेच ते साहित्य रसरसते झाले आहे. याकडे लोकबंध चिकित्सा दृष्टी लक्ष वेधतेच; त्याचवेळी या उल्लेखांमुळे मूल्यशोधन, वास्तव जीवन, आदिम संवेदन यासह भावविश्वाचा उलगडा सूचकतेने करण्याचा प्रयत्न करते.

साहित्यातील कथा, कादंबरी, नाटक, एकांकिका प्रामुख्याने कविता यातील स्वतंत्र साहित्यकृतीची लोकबंध चिकित्सा स्वतंत्रपणे करणे श्रेयस्कर ठरेल तरच चळवळीच्या आवेशातून देखील आदिम जीवन संवेदन प्रकटीकरणाकडे लक्ष वेधता येईल.

* * *

संदर्भ व टीपा :

- १) महाराष्ट्रातील आदिवासी साहित्य : एक शोध, गावित (प्रा.) माहेश्वरी वीरसिंग, टंकलिखित प्रबंध पुणे विद्यापीठ २००५, पृष्ठ ३३/३४, मार्गदर्शक डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे.
- २) तत्रैव
- ३) 'चाळीसगाव डांगाण परिसर : सांस्कृतिक वाङ्मयीन आणि भाषिक अभ्यास', टंकलिखित प्रबंध पुणे विद्यापीठ १९७९-८०, मार्गदर्शक डॉ. गंगाधर मोरजे.
- ४) उनि. गावित.
- ५) 'लोकबंध', सहस्रबुद्धे अनिल, दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी पुणे, प्र.आ.
- ६) 'डांगाणी', सहस्रबुद्धे अनिल, परिमल प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र.आ. १९८५.
- ७) तत्रैव पृ. ८५
- ८) तत्रैव पृ. ८४
- ९) तत्रैव पृ. ८७
- १०) तत्रैव पृ. २७
- ११) तत्रैव पृ. ११
- १२) तत्रैव पृ. २७, २८
- १३) 'अहिनकुल', परिमल प्रकाशन, औरंगाबाद, प्र.आ. १९८६, पृ. १३०, ३१, ३२, १४६, ४७.
- १४) 'कातळी निखारे', सहस्रबुद्धे (डॉ) अनिल, मोरया प्रकाशन डोंबिवली/पुणे, प्र.आ. २००३.
- १५) 'अभुज माड', मेश्राम भुजंग, लोकवाङ्मय प्रकाशन, प्र.आ. २००८.
- १६) 'उलगुला', मेश्राम भुजंग, तथागत प्रकाशन, ठाणे, प्र.आ. १९९०.
- १७) 'वाहरू सोनवणे यांच्या निवडक कविता', सोनावणे वाहरू, निर्माण प्रकाशन, बेलापूर, नवी मुंबई, विशेष आवृत्ती २६ व २७ फेब्रुवारी, २०००.
- १८) 'वनसूर्य' : सेडमाके, पुरुषोत्तम, प्रकाशक सौ. सुशिला सेडमाके, प्र.आ. जून १९९१.
- १९) 'पाखर', बाबाराव मडावी, प्रकाशक सुनंदा मडावी, प्रियंका प्रकाशन,

यवतमाळ, प्र.आ. २००९.

- २०) 'म्होरकी', उषा किरण आत्राम, गोंडवना साहित्य परिषद, नागपूर, प्र.आ. १९९७.
- २१) 'सुक्का सुकूम', कनाके वसंत, लोकायत प्रकाशन, यवतमाळ, प्र.आ. २००२.
- २२) 'येथून पुढे', राजगडकर प्रभू, प्रकाशक प्रा. ललिता मोटघे.
- २३) 'जागवा मने पेटवा मशाली', शेळमाके (प्रा.) वामन, 'वंदन', अमरावती, आवृत्ती पहिली १९९१.
- २४) 'अस्मितादर्श', कुकसंगे वसंत सितारामजी, प्रकाशक पौर्णिमा कुलसंगे, दु.आ. १५ ऑगस्ट २३००५, गडचिरोली.
- २५) 'रामकथेची मौखिक परंपरा', मांडे प्रभाकर, गोदावरी प्रकाशन, सिडको, औरंगाबाद, प्र.आ. २००५.

* * *

मलपृष्ठावरील मजकूर

जनजातींचे किंवा तत्सम लोकसमूहांचे (भटके विमुक्त इ.) नेमके वर्तमानातील अस्तित्व कोणते? त्यांचा वेगळा विचार कोणत्या दृष्टीने आणि सकारात्मकतेने होऊ शकेल? व्यापक समाजजीवनात या लोकसमूहांचा सुप्रतिष्ठितपणे विचार कोणत्या कारणाने आवश्यक आहे? हा विचार वैश्विक मानवी जीवन धारणांमध्ये कोणत्या स्वरूपात आवश्यक आहे? या गोष्टींची चर्चा घडावी या प्रयोजनाने या ग्रंथात चर्चा केली आहे. आज Scheduled Tribe आणि Nomadic Tribe म्हणून अनुसूचित असलेल्या लोकसमूहांच्या वैश्विक मानवी निकोप समाजजीवनाच्या विकसनाच्या दृष्टीने या चर्चेची वर्तमानात नितांत आवश्यकता आहे.